

T.C.

Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Soyoloji Anabilim Dalı

147312

TÜRKİYE' DE YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI

147312

Cabbar BARINDIK

Danışman
Yrd.Doç.Dr. Yaşar ERJEM

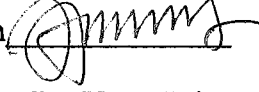
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2004

Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalı YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Yrd.Doç.Dr. Yaşar Erjem (Danışman)

Üye

Yrd.Doç.Dr. Ayşe Azman

Üye

Yrd.Doç.Dr. Kamuran Gödelek

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Serra Durugözü

Savunma Sınavı Tarihi: 25 Ekim 2004

TÜRKİYE' DE YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğundan, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Boyunca Türk yurttaşlığının, kuruluşu ve evrimi ile ilgilidir. Türkiye'de yurttaşlığın nasıl tanımlandığı, değişik dönemlerde yurttaşlığın ne gibi özellikler gösterdiği ana sorulardır. Türkiye'de yurttaşlık, modernleşme ve yurttaşlaştırma süreci yukarıdan olduğu için, devlet asıl kurucu aktör olarak ele alınmıştır. Türkiye'de ulusun kuruluşu ile yurttaş oluşturma süreci birlikte ilerlediğinden, Türk milli kimliğinin oluşumu önemli yer tutmuştur. Sosyal ve siyasal gelişmeler Türk yurttaşlığı üzerinde etkili olmuştur. Türk yurttaşlığı Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar yapısal değişimler ve dönüşümler geçirmiştir. Bu süreçte sosyo-politik yapı, Türk yurttaşının özelliklerinin belirlenmesini sağlamıştır.

Anahtar kelimeler

Yurttaşlık, modernizm, devlet, ulus-devlet

THE DISPUTATION OF CITIZENSHIP IN TURKEY

ABSTRACT

This study examines the foundation and evolution of Turkish Citizenship from the Ottoman Empire throughout the full history of the Turkish republic. How Turkish citizenship is defined and what specific characteristics of citizenship in each historical period are the main questions we explore. Since in Turkey, citizenship, modernization and the citizenship acquisition process are created from above, the study takes the state as the basic founding actor.

From the moment Turkey's national foundation and the citizenship formation process were advanced, the formation of the Turkish national identity has had an important role. Social and political developments also have had an impact on Turkish citizenship. Turkish citizenship from the establishment of Republic until today has undergone structural changes and transformations. During this process, the socio-political structure helps to define the specific characteristics of Turkish citizenship.

Keywords

Citizenship, modernism, state, nation-state

İÇİNDEKİLER

Özet	i
Abstract	ii
İçindekiler	iii
I.BÖLÜM: GİRİŞ	1
1.1. Problem	4
1.2. Araştırmanın Amacı	5
1.3. Araştırmanın Önemi	6
II.BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	7
2.1. Toplum	7
2.2. Devlet	17
2.3. Yurttaşlık	41
III.BÖLÜM: YÖNTEM	84
3.1. Araştırmanın Modeli	84
3.2. Doküman İnceleme Yöntemi	84
3.3. Tanımlar	86
IV.BÖLÜM: TÜRKİYE'DE TARİHSEL DÖNEMLERE GÖRE YURTTAŞLIK KURUMU VE DEĞİŞİMİ	88
4.1. Osmanlıda Yurttaşlık Kurumu ve Yurttaşın Temel Özellikleri	88
4.2. Cumhuriyet Döneminde Yurttaşlık	108
4.3. 1938 – 1950 Döneminde Yurttaşlık Kurumu ve Yurttaşın Temel Özellikleri	124
4.4. 1950 – 1960 Arası Dönem	127
4.5. 1960 – 1980 Arası Dönem	138
4.6. 1980 Sonrası Dönem	150
4.7. Anayasal Yurttaşlık	152
4.8. Avrupa Birliği ve Yurttaşlık	154
V.BÖLÜM: SONUÇ ve DEĞERLENDİRME	178
KAYNAKÇA	191

I.BÖLÜM

GİRİŞ

Devletin insan ögesi, tek tek insanlardan oluşan bir bütündür. Bu bağlamda yurttaşlık bu bütünü oluşturan kişiler ile devlet arasında kurulan hukuki bağıdır. Bu hukuki bağ devlet ile birey arasında karşılıklı hak, ödev ve yükümlülüklerin belirlenmesi bakımından önem taşır. Devletle bireyler arasında kurulan hukuksal bağın niteliği ve giderek bu bağa verilen ad, devlet egemenliğinin niteliği ile de ilişkilendirilmiştir. Egemenliğin ulustan kaynaklandığı demokratik cumhuriyet rejimlerinde bu bağın adı yurttaşlıktır. Demokratik rejimlerde egemenliğin oluşmasında her yurttaşın payı vardır; her yurttaş, her oluşuma eşit biçimde katılabilir. Buna karşılık egemenliğin bir tek kişide olduğu monarşik rejimlerde kişi, yurttaş değil uyruktur. Toplumların devlet biçiminde örgütlenmelerinde bu yana, devlet ve yurttaşın ilişkileri kurulmuş, çeşitli rejimlerde farklı biçimlerde ve içeriklerde olduğu görülmüştür. Ancak, yurttaşlığın en iyi dönemi ulus-devletin ortaya çıkması ve uzun bir dönem yükselişiyle olanaklı olabilmıştır. Özellikle Fransız devrimiyle başlayan süreçte yurttaşların siyasal ve sosyal haklarla donatılması ulus devletinin boyutunun yurttaşlık ile özdeşleşmesini sağlamıştır.

Yurttaşlık, Eski Yunan'dan günümüze kadar oluşan tarihi bir kurum niteliği taşımakla birlikte, çağlar içinde farklı dönüşümler geçirmiştir. Eski Yunan'da yurttaş, şehir devletinde siyasal tartışmalara katılma hakkı olan özgür insanla sınırlı tutulurken, kadının,

kölenin ve yabancıнын oy hakkı yoktu. Bu bağlamda, site – devletinde yaşayan sadece ayrıcalıklı kesime dahil olanlar arasında tam bir eşitlik söz konusuydu.

Yurttaşlık kavramı modern çağ boyunca anahtar bir kavram olagelmiştir. Ulusçuluğun ve ulus-devletlerin ortaya çıkışıyla birlikte yurttaşlık statüsünün ve bu statüyü kazanmak için gerekli olan niteliklerin tanımlanması önem kazanmıştır. Bu açıdan yurttaşlık kavramı ulus devletle birlikte ortaya çıkan bir kavramdır. Yurttaşlık kimi zaman ulus yaratma süreci içerisinde ulus bütünlüğü ve aidiyet duygusu oluşturmanın bir aracı olarak kullanılmıştır. Bir diğer açıdan ise, yurttaşlık hakları Batıda halkın yükselen hak talepleri sonucu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle modern yurttaşlık, Batıda, insanları ulus-devlet şemsiyesi altında toplayan eşitleyici ve evrenselleştirici bir fenomen olarak tanımlanmış ve kullanılmıştır. Fransız Devriminin ürünü olan yurttaş, eski Yunandaki şehir-devletinin yurttaşına göre daha aktif konuma sahip olmuştur. Çünkü, Fransız devriminin yurttaşı, şehir-devletin yurttaşı gibi yürürlükte olan demokrasinin derecesine bağlı bir katılma hakkına sahip değildir. Tersine, kendi özgür, özerk ve aktif konumu, yürürlükteki derecesini belirlemekteydi. Bu anlamda çağdaş demokrasilerin yurttaş tipinin atası, Fransız devriminde doğmuştur demek yanlış olmayacaktır. Fransız Devriminden sonra, devletin bütün üyelerinin statülerine bakılmaksızın eşit olduğu ve egemenliğin millete ait olduğu kabul edildi. Ulus-devlet öncesi toplumlarda hükümdarlar, egemenliği altındaki insanları yurttaş olarak tanımlamazlardı.

Post-modernizm, küreselleşme, çok kültürlülük ve kimlik politikaları gibi yeni düşünce akımlarının ortaya çıkışıyla birlikte yukarıda tanımlanan modern yurttaşlık

kavramı da sorgulanır ve eleştirilir olmuştur. Küreselleşmenin bir sonucu olarak Avrupa Birliği gibi uluslar üstü örgütlenmelerin öneminin artışıyla birlikte ülkeler arasındaki sınırların ortadan kalkması sorunu ortaya çıkmıştır. Ancak, diğer yandan da milliyetçiliğin mikro düzeyde yeniden ortaya çıkışı, ya da farklı kimliklerin tanınması yönünde bir eğilim de söz konusudur. Ulus-devlete ve ulus devletin yurttaşlık tanımına yönelik bu zorlayıcı yeni durumların yanında geniş çaplı göçler ve bu göçlerin çifte ya da çoklu yurttaşlık, göçmenlerin entegrasyonu gibi sonuçları da yeni sorunlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar yeni tartışmalara ve açılımlara yol açmaktadır. Bu yüzden yurttaşlık kavramı geride bıraktığımız yirminci yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başında sıkça tartışılan bir kavram olagelmiştir.

Zaman zaman dramatik kopuklukların yaşandığı, Batıdaki birkaç yüzyıllık toplumsal gelişmenin ülkemizde on yıllara sığdırılmaya çalışıldığı son yüzyılın toplumsal-siyasal tarihini; Türk insanının, kulluktan, tebaalığa, oradan da yurttaşlığa doğru bir yürüyüşü olarak özetlemek mümkündür. Türkiye’de de yakın tarihte, yakın geçmişimizde ve bugünlerde de benzer tartışmalara şahit olmaktayız. Bir yanda Cumhuriyet dönemine dayanan resmi yurttaşlık tanımı yer alırken bir yanda da ortaya çıkan gelişmelere bağlı olarak oluşan tartışmalarla bu tanım sorgulanmaya başlanmıştır. Bu açıdan Türkiye’de yurttaşlığın ortaya çıkışının ve günümüze kadar nasıl bir gelişme süreci izlediğinin hem ülke içi hem de uluslar arası gelişmeler bağlamında detaylı bir biçimde gözden geçirilmesi gerekliliği doğmaktadır.

1.1. Problem

Batıdaki birkaç yüzyıllık toplumsal gelişmenin ülkemizde on yıllara sığdırılmaya çalışıldığı son yüzyılın toplumsal-siyasal tarihini Türk insanın kulluktan tebaalığa oradan da yurttaşlığa doğru geçişi olarak özetlemek mümkündür. Dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni düşünce akımları yurttaşlık kavramının yeniden ele alınması ihtiyacını doğurmaktadır. Meşruluklarını dinden ve geleneklerden alan mutlakiyetçi krallıklar ve imparatorluklar, giderek yerlerini meşruluklarını halk iradesinden alan, laik ulus-devletlere, eskiye oranla çok daha demokratik yönetimlere bıraktıklarında karşımıza çıkan yurttaş kavramı, mekanda ve zamanda değişecek; aynı hukuksal, siyasal ve sosyal anlam ve içeriği taşımayacaktır. Son yıllarda yaşanan uluslar arası ve ülke içi gelişmeler, kökeni cumhuriyet dönemine dayanan resmi yurttaşlık tanımının da ciddi anlamda sorgulanmasına yol açmıştır. Cumhuriyet döneminde bireysel özgürlükler yönünden gelinen aşamaların önemi yadsınamaz. Anadolu insanını ümmetten millete dönüştüren laik ve cumhuriyetçi Türkiye'nin mimarı Atatürk'ün ve devrimlerinin ülkeye yepyeni bir dinamizm kazandırdığı, bugün varılan sosyo-ekonomik ve siyasal gelişme düzeyinin tartışılmaz ateşleyicisi olduğu ortadadır. Bu açıdan yurttaşlık nosyonunun tarihsel gelişimi ve ülkemizdeki serüveninin iç ve dış gelişmeler ışığında detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. Konuyla ilgili tartışmaların Türkiye'nin tarihsel gelişimi ve kendi iç dinamikleri çerçevesinde ele alınması yurttaşlığın Türkiye serüveninin incelenmesi ve günümüz Türkiye'sinin yakın ve uzak hedefleri açısından ele alınmasıyla mümkündür.

1.1.2. Alt Problemler

1. Osmanlı toplumunda tebaalıktan yurttaşlığa geçiş süreci ve bu süreç sonucunda oluşan yurttaşlık anlayışı ve belirgin özellikleri nelerdir?
2. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte yurttaşlık kurumu ve yurttaşlık anlayışında ne tür değişimler olmuştur?
3. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yurttaşlık anlayışı ve yurttaşlık kurumu ile ilgili değişimler nelerdir?
4. 1961 Anayasası ve Türkiye'de yurttaşlık kurumundaki gelişme ve değişimler nelerdir?
5. 1980 12 Eylül Harekatı ve 1982 Anayasasının yurttaşlık kavramı ve yurttaşlık kurumu üzerindeki hukuksal, siyasal, sosyal etkileri nelerdir?
6. 1990'lı yıllarda Türk yurttaşlığında ne gibi değişimler olmuştur?
7. Avrupa Birliği süreci kapsamında Türk Yurttaşlığında ne gibi değişimler olmuştur?

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada, "Yurttaşlık nosyonunun nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği", "Türkiye'de tarihsel dönemler içerisinde yurttaşlık kurumunun nasıl bir gelişme gösterdiği" ve "farklı tarihsel dönemlerde Türk yurttaşının özelliklerinin neler olduğu" gibi soruların cevapları araştırılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan bu yana yaşanan yurttaşlık tartışmalarının yerli ve yabancı yazarlarca kaleme alınan akademik literatür çerçevesinde incelenmesi hedeflenmiştir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Yurttaşlık, Türkiye’de 1990’lı yıllardan beri yoğun olarak tartışılan bir konudur. Özellikle küreselleşme ve Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne girme süreci içerisinde konu tartışılmaktadır. Tartışmaların temel eksenini daha çok politik ve hukuki niteliklidir. Halbuki yurttaşlığın oluşumu ve değişimi üzerinde tarihsel olayların ve toplumsal yapının etkileri vardır. Bu araştırma Türk toplumunun yaşadığı tarihsel olaylar (Dönemler çerçevesinde) ve toplumsal yapı üzerine odaklanarak konuyu incelemektedir.

II. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölüm çalışmanın kavramsal çerçevesi için bir temel oluşturacaktır. Bu amaçla toplum, devlet, yurttaşlık kavramları ve bu kavramların tarihsel evrimi ve bu kavramlarla ilişkili temel kuramsal çerçeve ele alınmıştır.

2.1. Toplum

Her insan canlı bir organizma olarak belirli bir toplum içinde doğmakta ve yaşamını sürdürmektedir. İnsan hayat boyu gelişme içindedir ve bu gelişme onun içinde bulunduğu toplumun bir bireyi olmasını sağlar. Yurttaşlık bu sürecin bireyin, topluma uyumlu hale gelmesinde temel kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle toplum kavramını ve tarihsel gelişimini anlamak yurttaşlık kavramını incelemek açısından önemlidir.

Toplumlar, yaşayan organizmalar olan insanlardan oluşurlar. Şu halde toplumlar, doğal evrenin bir parçasıdır. Ancak, insan toplumlarını, aynı evrenin diğer iki türü olan bitki ve hayvan topluluklarından ayıran ölçütler vardır. İnsan toplumu:

1. Üyeleri arasında görece sürekli bir etkileşim bulunan bir örgütlenme biçimidir.
2. Üyeleri arasında yüksek düzeyde dayanışma ya da iş bölümü bulunan bir örgütlenme biçimidir. Başka bir deyişle, üyelerinin esenliği ve iyiliği, genelde birbirlerinin karşılıklı davranışlarına bağlıdır.
3. Büyük ölçüde özerkliği olan bir örgütlenme biçimidir. Başka deyişle, her insan toplumu, varlığını, diğer toplumlardan bağımsız tutabiliyorsa sürebilir (Ergil, 1994:9).

Bu tanımın ögeleri bir araya getirilirse, toplum, sosyal gereksinmelerini karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu bir birlikteliktir. Bu tanımlama toplumu, gruptan ayırır. Grup toplumun sadece bir parçasıdır ve bir toplumun ortak kültürü bir tek kişi veya grubun kültüründen daha oylumludur. Grup kişilerden, toplum ise gruplardan oluşmuştur. Toplumun daha geniş bir tanımını yapmak için şu ögeleri de göz önünde bulundurmak gerekir:

a) Toplumdaki kişiler demografik bir birim oluştururlar. Bir başka deyişle toplum nüfus olarak görülebilir. Ancak bu saptama, söz konusu kişilerin geniş bir sosyal yığın oluşturdukları anlamına gelmez.

b) Toplum, ortak bir coğrafi mekanda var olur. Yüksek düzeyde örgütlenmiş modern dünyadaki belirli fizik sınırların, ulusu olduğu kadar toplumu da çevrelediği kabul edilir.

c) Toplum işlevsel olarak farklılaşmış temel gruplardan oluşmuştur. Her toplumda altı temel grup vardır. Temel insan gereksinimleri bu gruplar sayesinde karşılanırlar: aile, din, ekonomi, siyaset, eğitim ve boş zaman değerlendirme. Hiçbir toplumun sadece okul sadece fabrika veya sadece spor klüplerinden oluşmadığı, oluşamayacağı açıktır.

d) Toplum, kültürel olarak benzer grupların toplamıdır. Bunlar ortak bir dil kullanırlar, ancak kültürel benzerlik daha derinlere de uzanır.

e) Toplum, baştan aşağı işlevsel bir birimdir. Örgütlenmiş nüfus, çoğul ve eş güdülmüş eylemlerin dinamik sürekliliğini sergiler. İşbirliği yaygındır. Böylece içsel işlevsel farklılaşmalara karşın toplumun bir bütün olarak hareket edebilmesi olanaklılaşır.

f) Toplum, ayrı bir sosyal birim oluşturur. Bu özellik büyük ölçüde yukarıda sıralanan diğer öğelere işaret eder.

Toplumun bu özellikleri çerçevesinde, şu tanımlamayı yapabiliriz: Toplum, ortak bir mekanda birlikte yaşayan, temel sosyal gereksinimlerini tatmin etmek için çeşitli gruplar içinde işbirliği yapan, ortak bir kültüre bağlı olan ve belirli bir sosyal birim olarak işlevde bulunan kişilerin örgütlenmiş işbirliğidir (Fichter, 1996:74-75).

Toplumlar, biyotik evrende her zaman varolmamışlardır. Onlar uzun bir tarihsel evrim sonunda ortaya çıkmış örgütlenmelerdir. Toplumlar, insanların fiziksel çevrelerine uyuma çabalarının ürünüdürler. Toplumsal örgütlenme, insanın varlığını sürdürme ve çoğalma olanağını artırdığı için, onun, zaman içinde geliştirdiği bir uyum biçimidir. Şu halde, tüm hayvanlar aleminde görülen hız, güçlülük, bedensel silahlar, içgüdüsel tepkiler, zeka gibi diğer uyum mekanizmalarının işlevsel bir bütünleyicisidir, toplum. Toplumsal yaşam sayesinde ki, insan, kendini hayvan türlerinden ayıran niteliklerini ortaya çıkarmış, geliştirmiş ve kültürünü yaratmıştır (Ergil, 1994:10).

2.1.1. Toplumun Yapısı

Bir şeyin yapısı, parçaları arasındaki nispeten sabit ilişkilerdir. Sosyal bir sistemin yapısını da parçaları arasında nispeten sabit ilişkiler belirler. Sosyal bir sistemin yapısını, kişilerin birbirine veya eşyaya karşı olan eylemlerindeki intizamda aramak gerekir. İnsanların eylemlerindeki intizamı sağlayan unsurlar böylece sosyal sistemin yapısını, bu yapının unsurlarını oluştururlar. Böylece toplumsal ve kültürel yapının pek çok unsurları vardır. Merton bu unsurlar arasında özellikle ikisinin büyük önem taşıdığını belirtmektedir. Birincisi kültürün tarif edip belirlediği amaçlar, hedefler, maksat ve yararlarıdır. Toplum bunları üyeleri için meşru hedefler olarak belirlemiştir; bunlar kendileri için çabalamanın değer olduğu şeylerdir. Bu hedeflerden bazıları insanın biyolojik dürtüleri ile bağlantılıdır;

ancak amaç ve hedeflerin hepsi böyle değildir. Yapı unsurlarının ikinci büyük grubu ise bu amaçlara ulaşmanın toplum tarafından kabul edilmiş şekilleridir; bunlar objektif düzenlemeler, örf ve adetler ve bu hedeflere ulaşmak için başvurulmasına müsaade edilmiş usullerdir (Dönmezer,1999:140).

Bir toplumun yapısı, toplumun parça ve birimlerinin düzenliliğine işaret eder. Topluma temel grupların bir birleşimi olarak baktığımızda, sözü edilen temel grupların karşılıklı bağımlılığını ve düzenli ilişkililiğini görürüz. Bütün bir toplum yapısı bu bağımlı ilişkili ve karşılıklı sorumlu gruplardan oluşmaktadır. Bu bakış açısıyla toplumun statik yanı saptanır. Toplumun analizi ile, çeşitli alt gruplardaki kişilerin statüleri, temel gruplarla alt grupların ilişkileri ve bu ilişkide alt grupların pozisyonu ile toplumdaki tüm temel grupların birbiriyle eşgüdümlemesi açıklıkla ortaya çıkarılmış olur (Fichter,1996:76).

Toplumsal yapı kavramı toplumu oluşturan başlıca öğeleri, bunların toplum bütünü içindeki yerlerini ve aralarındaki ilişkileri ve böylece işleyişindeki düzenlilikleri anlatmalıdır. Böyle bir toplumsal yapı kavramı yardımcıdır ki biz, örneğin herhangi bir ekonomik düzenleniş biçimiyle herhangi bir gelişigüzel aile, hukuk, siyaset ya da din düzenleniş biçiminin birlikte gidemeyeceğini anlayabiliriz; bu toplumsal yapı öğeleri arasında karşılıklı bir uyum, bir bağdaşırılık özelliği bulunacağını görebiliriz; toplum bütününde ancak böyle öğelerden kurulu olabileceğini; ayrıca tarihsel evrim içinde öğeleri birbiriyle uyumlu bütünler oluşturan değişik toplumsal yapı tipleri ortaya çıkmış olacağını kavrayabiliriz (Ozankaya,1979:111).

Toplumun yapısal olarak, çeşitli farklılaşmış temel gruplara sahip olması, farklılaşmanın özelliğini gösterir. Her bir temel grup içinde gelişen uzmanlaşma bu gerçeğin açık bir kanıtıdır. Yapı ve işlevlerdeki aşırı uzmanlaşma eğilimleri karşısında kişiler, sosyal eylemlerini eşgüdüm ve bütünleştirirken genellikle bilinçli olarak bir dengelemede bulunurlar. Eşgüdüm, tüm toplumlar için önem taşır. Eşgüdüm sayesinde, çeşitli işlevler karşıt amaçlar için değil de, işbirliği içinde yerine getirilmiş olur.

2.1.2. Toplumsal Kurumlar

Bir toplumsal kurum, hep birlikte eşgüdülmüş ve örgütlenmiş bir görelî bir bütün oluşturan düşünceler, inançlar, gelenek-görenek ve davranışlarla özdeksel öğelerden kuruludur ve bir sürekliliği vardır. Bu tanımlamanın gösterdiği üzere kurumun şu iki özelliği önem taşımaktadır:

a)Örgensel (organik) bir bütün oluşturması: Öğeleri arasında böyle örgensel bağlar bulunması,

b)Görelî bir sürekliliği olması: Bir kurum onu oluşturan bireylerle karşılaştırılmayacak ölçüde daha uzun yaşamlıdır; yüzyıllar boyunca sürebilir (Ozankaya,1979:113).

Sosyolojik açıdan kurum ne bir kişidir, ne de bir grup. Kültürün bir kısmıdır, insanların yaşam tarzlarının örüntüleşmiş bir parçasıdır. Sosyal ilişki ve roller, kurumun temel öğeleridir. Kurum, çoğunluğun paylaştığı ve bazı temel grup gereksinmelerinin karşılanması amacıyla yönelik, davranış örüntüleri bileşimidir. Toplumsal kurum şu temel öğeleri kapsamalıdır:

a) Kurumları kişileştirmememize karşın her bir kurumu, sosyal gereksinmelerin karşılanmasına yönelik bir hedefe sahipmiş gibi düşündüğümüzde, kurumların amaçlı olduklarını söyleyebiliriz. Kurumlar temel davranış tarzlarıdır; birlikte bulunan kişiler kurumlar yoluyla birtakım işler gerçekleştirirler.

b) Kurumlar oldukça sürekli bir içeriğe sahiptir. Bir kültürde kişilerin gerçekleştirdiği örüntüler, roller ve ilişkiler bir süre sonra gelenekselleşir, tüm insan yapısı nesnelere gibi değişime uğrarlar.

c) Kurumlar, yapılanmış, örgütlenmiş ve eşgüdümlemişlerdir. Kurumları oluşturan parçalar bir diğerlerine dayanırlar ve birbirleri üzerine baskıda bulunurlar.

d) Her kurum ne kadar diğer kurumlarla bağımlı olsa da, bir birim olarak işlemeden dolayı yine de biricik bir yapıdır. Bir kültürdeki hiçbir kurum diğerlerinden tümüyle ayrı olamaz. Her kurum, tanınabilen bir davranış örüntüsü olarak işlevde bulunur.

e) Kurumlar zorunlu olarak değer-yüklüdürler. Çünkü, tek biçimli davranışların yinelenmesi, hareketin normatif kodları haline gelmiştir.

Toplumsal kurumun bu özelliklerine dayanarak, kurumu tam olarak şöyle tanımlayabiliriz: Bir kurum, kişilerin temel sosyal gereksinmelerini karşılama amacıyla belirli onaylanmış ve birleştirilmiş tarzlarda oynadıkları oldukça sürekli sosyal örüntü rol ve ilişki yapısıdır (Fichter:1996;120).

Kurumlar, kişilerin sosyal davranışlarını kolaylaştırırlar. Toplumun düşünce ve eylem tarzları, birey topluma girmeden önce büyük ölçüde düzenlenmiş ve planlanmıştır, bu işlevin bir sonucu olarak kurumlar bireylere hazır yapılmış sosyal rol ve sosyal ilişki formları temin ederler. Kurumlar, toplum kültürünün istikrarlılığı ve eşgüdümü için hizmet

ederler. Birey ve ortak refah için önemli olma özelliklerine sahip olan kurumlar: aile, eğitim, ekonomi, siyaset, din ve boş zaman değerlendirme kurumlarıdır. Aile kurumu, cinsel ilişkileri ve çocukların doğumunu düzenleyen, standartlaştıran bir sistemdir. En yaygın formu erkek ve kadının çocukları ile birlikte aynı evde yaşadığı monogamidir. Eğitim kurumu ise gayri resmi olarak evde ve genel kültürel çevrede, resmi olarak toplumun karmaşık eğitimsel düzenlemelerinde gerçekleştirilen sistemli bir sosyalizasyon sürecidir. Ekonomi kurumu sayesinde topluma maddi ürün ve hizmetlerin sağlandığı örüntüleşmiş sosyal davranışlardan oluşur. Siyasal kurum ise öncelikle kamu düzenini ve genel yönetimi sağlama gereksinmesine yönelik işlevlerde bulunur. Dini kurumlarda ise kişinin tanrı ile ilişki kurması gereksinimi karşılanır.

2.1.3. Toplum ve Birey İlişkisi

İnsanın toplumsal bir varlık olma özelliği, toplu halde yaşamasını zorunlu kılmıştır. Bireyin topluma girişi ve toplumun değerlerini, kültürünü, alışkanlıklarını benimseyebilmesi toplumsallaşma ile sağlanmaktadır. Bireyin, yalnızca biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp, belli bir topluma ve belli kümelere bütünleştirilmesi sürecine toplumsallaşma süreci denir. Bu süreç aracılığıyla ki, birey bir kişilik kazanmakta ve belirli bir toplumda yaşamasını olanaklı kılan davranışları edinmektedir. Toplumsallaşma, en geniş anlamında çıraklık ya da eğitim ve öğreti yoluyla olur. Bu çıraklık bireyi dünyaya geldiği andan başlar yaşamını bitirip öldüğü ana değin sürer. Bu süreç içinde belli bir toplum ya da küme için istenmeğe değer görülen davranışların, değerlerin benimsetilmesi gibi, istenmeyen, beğenilmeyen kimi dürtülerin baskı altına alınması da söz konusudur. Toplumsallaşma süreci, aile, arkadaşlık, okul, uğraş v.b. içinde akışkan bir süreçtir (Ozankaya,1979:101). Demek oluyor ki, bireyin sosyal bir benlik kazanmasını ve

toplumun değerlerini benimsemesini sağlayan toplumsallaşma s¼reci, bireyin içinde doğduğu toplum ve grubun k¼lt¼r¼n¼ maddi ve manevi ¼geleriyle birlikte ¼ęrenmesi, benimsemesi anlamına gelmektedir. Bu s¼recin hem bireyin bir toplumsal varlık olabilmesi, başka bir deyişle belli bir toplumun ve o grubun ¼yesi olabilmesi için, hem de toplumun o grubun s¼reklilięi için zorunluluğu olduğu açıkça g¼r¼lmektedir. Bu bağlamda toplumsallaşma bir yandan bireye sosyal bir benlik, bir kişilik kazandıran, bir yandan da toplumun ve grubun s¼reklilięini sağlayan bir s¼retir.

Toplumun s¼reklilięi yanında, bireyin topluma uyum sağlaması içinde k¼lt¼r¼n yeni kuşaklara aktarılması gerekir. Başkaca dendiğinde bireyin insanlaştırılması ya da toplumda yaşayabilmesi için ana h¼nerlerin ve bilgilerin kazandırılması zorunludur (Ergil,1994:30). Toplumsallaşma s¼reci içinde, birey, benlik bilincini kazanır. Gelecek yaşam için hazırlandığı bu sosyal çerçevede, her birey, kendi k¼lt¼r¼n¼n yaşam biçimlerini ve k¼lt¼rel değerlerini ¼z¼mler.

Toplum ve birey arasında ilişkide toplum birçok işlevi yerine getirir. S¼z¼ edilen işlevlerin başında:

a) Toplum insanları belli bir yerde ve zamanda bir araya getirir. B¼ylece insanlar birbirleriyle insani ilişkilere girebilir.

b) Toplum kişiler arasında sistematik ve yeterli iletişim araçları sağlar. B¼ylece dil ve diğer ortak simgeler yoluyla bireyler birbirlerini anlayabilirler.

c) Toplum, ¼yelerinin paylaşıp oynadığı ortak davranış ¼r¼nt¼lerini koruyup geliştirir.

d) Toplum, statü ve sınıf tabakalaşması sistemi yoluyla her bireyin sosyal yapıda oldukça istikrarlı ve başkalarınınca tanınabilen bir pozisyona sahip olmasını sağlar (Fichter,1996;75).

2.1.4. Topluma Üyelik

Bireylerin topluma üyelikleri yurttaş statülerini kazanmaları ile gerçekleşmektedir. Bireyin toplumsal davranışı öğrenmesi için toplumun başka üyeleriyle etkileşim içinde bulunması gerekir. Bireyin ne öğreneceğini, içinde yaşadığı toplumun kültürü belirler ve bireyin toplumsal öğrenimi, onun bir topluma etkin biçimde katılmasıyla anlam kazanır. Bu üyeliğin meşru tanımlanışı yurttaşlık kurumu aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Toplumsallaşma, kişiliğin kazanılmasında temel süreçtir; kişilik ve toplum ayrılmaz bir biçimde birbiriyle bağlantılıdır. Birey toplumdan ve onun kültüründen ayrı olarak var olamaz; toplum ve kültürü de yalnızca bireylerin kişiliklerinde ve davranışlarında gerçeklik kazanır.

Başka bir açıdan bakılınca toplumsallaştırma, küme oluşturma işlemidir. Kümenin kayıplarını kapatmak için, yetişkinler yetiştirilmelidir. Toplumun kültürel dağarcığındaki yaşam bilgisini ve hünelerini özümleyen bireyler, potansiyel birer üreticilerdir. Üreticiliklerini, yaratıcılıklarını kullanacakları alanları her toplum, kendisine uygun bir önem sırasına göre, üyelerine öğretir. Toplumun değer sistemi, zaten bu sıralamayı içerir. Her toplumun değer sisteminin farklı olması, farklı ulusal kimliklerin doğmasına neden olmaktadır. Toplumsallaşma yoluyla, bireyler, değerler, normlar yanında, kendi toplumlarının hünelerini ve bilgi birikimini de özümleyebilirler. Bunları kişiselleştirirler ve

benlik bilinçlerine katarlar. Toplumsallaşan birey, artık, diğerleri varolmadan olamaz. Birey, sosyalleştiği ölçüde kişi ya da şahıs olur (Ergil,1994:31). Bireylerin topluma üyelikleri, toplumsallaşma süreci ile sağlanmaktadır. İçinde yaşanılan toplumun değerlerini benimseyebilmek, alışkanlıklarını öğrenmek için birtakım araçlar kullanılır. Toplum ile birey arasında sayısız küçük gruplar vardır. Bunlar kişinin topluma girişi için temel vasıtalarıdır. Yeni doğan bebek için sosyalizasyon sürecinin başlangıç ajanı ailesidir. Kısa zamanda söz konusu ajanlar artar, yayılır.

Okul öncesinde çocuğa etkide bulunan pek çok sosyalizasyon ajanı vardır. Ana babası, akrabaları, arkadaşları ve diğer pek çok kişinin yer aldığı küçük çemberler ve ilişkiler ona nasıl bir küçük iyi çocuk olunacağını göstermede etkili olurlar. Hatta TV, radyo, resimli dergiler gibi kitle iletişim araçları da çocuğa çeşitli davranış örüntülerini tanıtır. Komşuluk, okul ve dini kurumlar da gençler için önemli sosyalizasyon araçlarıdır. Sosyalizasyon sağlayan diğer kitle iletişim araçları da kişinin yaşamının farklı aşamalarında değişik etkilerde bulunurlar. Sosyal öğrenme ömür boyu süren bir süreç olduğuna göre kişi sürekli olarak bazı güdülerini kontrol etmeyi bazı güdülerini de öne çıkarmayı öğrenecektir. Engellemeler ve tatminler, baskılar ve yeniden uyarlamalar, bunların hepsi öğrenme yolları olan deneyimleri oluştururlar. İş ve meslekteki, siyaset ve dindeki tüm formlar sosyal kişinin değişme ve gelişmesini sürekli etkilerler. Film, TV, radyo, gazete ve dergi gibi modern iletişim araçları da sosyal davranışı formlaştırma da sanıldığından daha fazla etkilidir (Fichter, 1996:27).

2.2. Devlet

Yurttaşlık kavramını devlet olgusundan bağımsız olarak düşünmek olası değildir. Toplumların en üst düzeyde örgütlenmesini karşılayan devlet, bu gün yurttaş ile doğrudan karşılıklı bir etkileşim ilişkisi içerisinde görülmektedir. Yurttaş, devletin varlık koşuluna bağlanmasına bile, devletin varlığı, birliği, dirliği, işleyişi ve devamına geniş ölçüde katkıda bulunmaktadır. Gerçekte bu katkının biçim ve derecesini belirleyen de devlettir. Aralarında karşılıklı ilişki olan yurttaş, eğleyici özne olmak bakımından devleti anlamak ve açıklamak durumundadır. Bu bakımdan devlet, yurttaşlık bilincinin temelinde yer almaktadır (Gündüz ve Gündüz, 2002: 57).

Devlet ile birey arasındaki ilişki tarihsel süreçler içerisinde büyük dönüşümler geçirmiştir. İktidarın karşısında bireyin konumu, çok farklı şekillerde adlandırılmış ise de modern ulus-devletin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte birey vatandaş olarak tanımlanmıştır. Bireylere tanınan vatandaşlık hakkı daha öncekilerle karşılaştırıldığında ileri bir aşama olarak görülmüş ve vatandaşlık, kamunun karşısında hak ve hürriyetlerin talep edilmesinde ve tanınmasında önemli işlevlere sahip olmuştur. Politik bir topluluğun üyesi olan ve bu üyelikten kaynaklanan haklar ile ödevlere sahip olan yurttaş, tüm bu hak ve ödevleri bir devlet organizasyonu ile gerçekleştirmektedir. Devlet ise belli bir coğrafi alan içinde sürdürülen, toplu yaşam üzerinde siyasal denetimi sağlayan örgütsel bir birimdir. Yurttaşın devlete karşı yükümlülükleri, bu sadakatinin başka devletlerle yada tarihten gelen bağlarla ilişkili olduğu cemaatlerle paylaşılmasına izin vermez. Buna göre bireyi ulus-devlete bağlayan yurttaşlık ilişkisi, kamusal ve siyasal alanlarda bireyin cemaat aidiyetlerini, yani alt kimliklerini ikinci plana atmasını gerektiren bir üst-kimlik kartıdır (Ünsal, 1998:4).

Devlet, toplum yaşamını düzene sokmakla yükümlü üst-kurun olarak meşru kuvvet kullanma tekeline sahiptir. Bu yetkisini iki amaç doğrultusunda kullanır: Yurttaşların birbirlerine karşı şiddet kullanmalarını önlemek; ulusu, bir dış gücün olası yada fiili tehdidinden korumak için kullanır. Bir toplum, ne kadar demokratik olursa olsun, devlet, her yurttaşın, her özel kümenin sosyal yaşamlarına bir çok biçimde ve bir çok yoldan girer. Olağan koşullarda bu müdahale oldukça belirsiz ve daha azdır. Geniş çaplı önlemlerin alınması, acil çözümlerin bulunmasını gerektiren bunalım dönemlerinde, devletin, daha fazla alana karışması istenir. Yurttaşların bu tavrı, devletin ve onun siyasal-yönetmel kolu olan hükümetin, normal zamanlarda belirgin görülmeyen gücünü, belirginleştirir (Ergil,1984:198-199).

Sosyoloji başta olmak üzere, felsefe, antropoloji, tarih, hukuk ve etnolojinin temel ilgi alanındaki devlet, kendisini inceleyenlerin ciddi sorunlarla karşılaşmasına yol açmaktadır. Bu sorunların başında, devletin, herkes tarafından kabul edilen ve üzerinde uzlaşılan bir tanımının olmaması gelir. Devletin çeşitli dönemlerde kazandığı özellikler de bu duruma etki etmektedir. Sosyolojik bir olgu olarak devlete taraf veya karşıt konumdan hareketlerle değerlendirmeler de onun üzerindeki çalışmaları önemli ölçüde etkilemektedir.

2.2.1. Devletin Kökeni ve Ortaya Çıkışı

Gerçekte, devletin kökenini açıklamak bir bakıma devletin tanımlanması, amaç, görev ve sorumluluğunun belirlenmesi ile yakından ilgili gibi görünse de bu konuda ileri sürülen görüşlerin zengin bir dağılımını gözlemlemek olanaklıdır (Gözübüyük, 2002:14).

Arkeolojik bulgular, devletlerin İ.Ö. 6000 yılından itibaren var olduğunu ilk işaretlerini veriyorlar ve yazılı veya resimli kaynaklar 2000 yıl sonraki varlıklarına tanıklık ediyor. Son sekiz bin yıllık sürenin çoğunda devletler dünyanın insan yaşayan bölgelerinde çok bir küçük yeri tuttular. Ama bin yıllar içinde tahakküm alanları genişledi (Tilly, . 2001:18).

Devletin ortaya çıkışını açıklayan kuramları oldukça genel iki kategoride toplayan ve bunları, 1.Tamamen varsayıma dayanan hipotetik teoriler ve 2. Siyasal toplulukların gelişmesini ve devlet haline geçişlerini tarihsel ve sosyolojik açıdan inceleyen kuramlar olarak sınıflandıran Munci Kapani'ye göre, bugünkü anlamı ve bu günkü unsurlarıyla devlet yeni bir kuruluştur ve bu kuruluş ancak on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda ortaya çıkmıştır (Kapani, 2000:39). Siyasal anlamda böyle bir bakışı gerçekleştiren Kapani'ye karşı, Hall ve Ikenbrry ise sosyolojik bir olgu olarak devletin kökenini İ.Ö. 3000 yılı civarında Mezopotamya'ya dayandırmaktadır (Hall ve Ikenbrry, 2000:35).

Gerçekte, devletin kökeni ve gelişmesi ile ilgili kuramlar üzerinde durulurken Rousseau'nun 1762 de yayımlanan Toplum Sözleşmesi iyi bir başlangıç sayılabilir. Bu çalışmadaki düşünceler, bir çok fartışmanın kaynağını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Rousseau, aynı zamanda bir düşünce döneminin sonunu, kendisinden çok önce Hobbes'un1642 yılında mutlak monarkları savunmak için yazdığı Leviathan ile Locke' un 1690'da yazdığı Yönetim Üzerine İki Deneme adlı çalışmasına yanıt vermesi ile de bir dönemin kapanışını temsil etmektedir (Tunçay, 1986:181-243).

Bu, Montesquieu'nun "İran Mektupları" ve "Kanunların Ruhu Üzerine"yi yazdığı ve Vico'nun "Yeni Bir Bilimin İlkeleri"ni yayımladığı bir dönemdir. Yine de, tartışmayı başlatan ilk kişi Hobbes sayılmaz. Bodin, İbn'i Haldun'nun Mukaddimesinde (1327) yaptığını 200 yıl sonra (1583) "Devletin Alt Kitabı" adlı çalışmasında devletin kökenlerini tartışmaktaydı. Thomas More, "Ütopya"da ve Machiavelli de "Hükümdar"da bu durum üzerinde durmaktaydı.

Bütün bu düşünürler hem devletin nasıl ortaya çıktığını açıklamak amacını doğrudan edinmemiş hem de bu kurumları, kendi inandırdıkları bir geçmiş ve gelecek üzerine inşa etmişlerdir (Kapani, 2000:38).

Devletin kökenlerinde ve erken evrelerindeki gelişmesinin ampirik türde bir çözümlenmesinin ne zaman yapıldığını görmek için geçmişin fazla gerilerine bakmak gerekmez. Maine, Comte ve Spencer bu konularla ilgilenmiş olsa bile, konunun enine boyuna tartışıldığı ilk ve ciddi kaynak Friedrich Engels'e aittir (Clasessen ve Skalnik, 1993:7).

Engels, 1884'de yayınlanan "Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni" adını taşıyan yapıtında devletin kökenini, toplumun sınıflara bölünmesine ve gelişen özel mülkiyeti koruma gereğinin arttığı düşüncesine dayandırmaktadır. Özel mülkiyetin ve sınıfların gelişmesiyle devletin kökeni arasındaki ilişkiyi belirlediği, yani devleti sınıflı toplumun ürünü olarak kavramsallaştırdığı bu çalışmasında Engels için askeri gücün, savaşın ve fethin önemli bir yeri bulunmaktadır (Engels, 1992).

Devletin neliği ve kökeni ilişkin önemli çalışmaları olan düşünürlerden biri de Marks'dır. Marks'ın ilk ciddi çalışmalarından birisi devleti çözülemeye yöneliktir (Marks, 1997). Marks devleti, diğer düşünürlerden farklı olarak hem batı toplumları hem de doğu toplumları açısından değerlendirmiştir (Marks, 1990). Marks, söz konusu çalışmalarında; Doğu'daki devletler ile Batı'daki devletler arasındaki farklılıkları ortaya koymakla birlikte, devleti tıpkı Engels gibi, sınıflı toplumun bir ürünü ve egemen güçlerin aygıtı olarak görmüştür. Marks, devleti, toplumu kuşatan kendi deyişiyle, toplumun bütün bedenini zar gibi saran bir aygıt olarak değerlendirmiştir (Marks, 1990:135).

Marks, Hint, Çin, İran ve bazı İslam ülkelerinin tarihsel gelişmelerini ele alırken ortaya koyduğu devlet türünü ilkel toplum biçimlerinden uygar toplum biçimlerine geçiş olarak değerlendirmiştir.

Yapılan bütün eleştirilere rağmen taraftar da bulan Oppenheimer'in fetih kuramı da devletin kökenine ilişkin doyurucu açıklamalara yol açmıştır. Oppenheimer' e göre devlet, "oluşumu sırasında tümüyle, varlığı ilk aşamalarında ise özünde ve neredeyse tümüyle, zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur. Bu boyun eğdirme, yenilen yanın ekonomik bakımdan sömürülmesini amaçlamaktadır. Bu da fetih yoluyla gerçekleşmektedir".

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda evrim kavramının, antropolojinin ilgi alanına yeniden girmesiyle, devletin kökeni ve gelişmesi üzerinde de durulmuştur. Özellikle Steward, toplulukların avcılık ve toplayıcılık düzeyinden Devlet düzeyine gelişmelerinin evreleri üzerinde durmuştur. Sonuçta, sulamanın devletin ortaya çıkışına katkı sunduğunu bildirmektedir (Steward'dan akt Gündüz ve Gündüz, 2002:61).

Chalde ve Adams gibi arkeologların yanı sıra Tilly gibi toplumbilimcilerin de içerisinde bulunduğu bir grup ise, kent toplumu ile devletin birlikte ortaya çıktığı ve geliştiğini bildirmektedir (Tilly, 2001:18).

Frie, toplumsal tabakalaşmanın, Corneiro ve Polgar, nüfus baskısının üzerinde durarak devletin kaynağını açıklamaya yönelirken Service de bireysel yeteneklere dayalı siyasal erk/önderliğe vurgu yapmaktadır (Clasessen ve Skalnik,1993 : 15-22).

Görüldüğü üzere bu açıklama ve tartışmalar iki genel kategoriye ayrımlanabilir :

Bunlardan birincisi devleti toplumsal eşitsizlik olgusuna dayandıran kurallar, diğeri de toplum sözleşmesine yönelen kurallardır.

Bütün bunlarla birlikte, devleti, yerinde bir belirlemeyle sosyolojik bir olgu olarak gören Hall ve Ikenberry ise, devletin kökenine ilişkin görüşleri yine sosyolojik düşünce geleneğine uygun biçimde irdelemektedir (Hall ve Ikenberry,2000:35-43).

Liberalizm, devletin ortaya çıkışını işlevsel, ortak amaçların gerçekleştirilebileceği bir organ olarak yorumlar. Marksizm ise, eşitlikçi ilkel toplumlarda sınıfın ortaya çıkışına neyin izin verdiği sorusuyla yüzleşerek devletin, tarihin kaydedilen ilk sınıfı tarafından ve onun için yaratıldığını öne sürer. Alman sosyal teorisine göre devlet göçebelerin yerleşik tarım nüfusuna askeri müdahalelerinden doğmuştur (Oppenheimer,1997).

Bunlarla birlikte, elimizde, devletin kökeni üzerine, burada sunulan görüşlerin geçerli olup olmadığını kontrol edebilecek yeterli kanıt bulunmamaktadır. Ancak, Ronald Cohen, devletin kökenleri ile ilgili yeniden yaptığı değerlendirmede, devletin doğuşuyla ilgili etmenler üzerinde durmaktadır. Cohen'e göre erken devletin oluşumu, sistemsel çok nedenli bir süreçtir. Söz konusu etmenler takımının her biri yada herhangi bir tekil etmen, bir kez doğup gelişince, öteki etmenleri harekete geçirip, onlara geri beslemede bulunur, onlar da sıraları geldiğinde, devletin genel çizgisinde değişikliklere yol açarlar (Claessen ve Skalnik,1993:44). Bu bakımdan bu etmenleri karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

2.2.2. Devlet Kavramı ve Devletin Tanımı

Devlet kavramının ele alınması ve/veya tanımlanması üzerine geliştirilen görüşleri çok genel olarak üç başlık altında toplamak olanaklıdır. Gerçekten,devletin anlaşılabilmesi için Liberalizm, Marksizm ve Realizm önemli katkı sağlamıştır (Hall ve Ikenberry, 2000:13-33).

2.2.2.1. Devlete Klasik Yaklaşımlar:

Toplum içinde bir güç kaynağı ve dış dünyada bir sosyal aktör olan devletle ilgili olarak Liberalizm, Marksizm ve Realizmin getirileri bulunmaktadır.

2.2.2.1.1. Liberalizm

Bir çok biçime bürünebilen ve koşullara uygun ifadelerle donanma yeteneği gösteren liberalizmin temeli, bireyi ahlaki değerlerin merkezine almasıdır. Liberalistler, devletin toplumdaki etkinliklerini oldukça karmaşık olarak algırlarlar. Adam Smith'e göre, ticaretin gelişmesi ile birlikte, feodal aristokrasinin paralarını hizmetten çok metalara harcaması, yasaların doğmasına yol açar. Bu bağlamda Adam Smith, temel metni olan "Ulusların Zenginliği"nde şöyle diyor: "On beşinci yüzyıl sonuyla on altıncı yüzyıl başında, Avrupa'nın bir çok bölgesinde, daha önceki birkaç yüzyıl boyunca varolana kıyasla, daha kurumlaşmış bir yönetim biçimine doğru gidilmekteydi." Adam Smith, tek bir tür devlet üzerinde ısrarla durur: Ekonomik büyümenin koruyucu en iyi kabuğu olarak minimalist bekçi devleti. Ona göre, bir devleti en aşağılık barbarlıktan en yüksek dereceye taşımak, barışı korumak, kolay ödenir vergilerle adaletin etkili yönetimi için bundan fazla bir şeye ihtiyaç duyulmaz; gerisi olayların kendi akışıyla kendiliğinden meydana gelir (Smith,1985:55).

Smith'i on dokuzuncu yüzyıl boyunca yeniden değerlendirilen Spencer ise kapitalizm ile liberalizmi eşitlemiş, ilkinin diğerinin belirtisi olarak görmemiştir. Spencer'in en büyük umudu devletin varlığını sona erecek olmasıydı: Tamamen olgunlaşmış bireyler herhangi bir kar gözetme veya sınırlama olmaksızın bir araya gelecekler ve ahlaki toplumu

oluşturacaklardır. Oysa, Smith, devletin yıkımını istememiştir. Ona göre barış ve adaletin kurulması ve sürdürülmesi için var olandan daha sağlam bir devlete ihtiyaç vardır.

Liberal düşünürler, devletlerin dış dünyayla ilişkilerini ciddiye alırlar. Kant'ın ebedi barış düşüncesi Avrupa uluslar arası ilişkilerine dayanır. Ona göre, devletler ticareti cesaretlendirerek dışarı açıldıklarında, barış bunun arkasından gelir. Bununla birlikte, genel olarak liberalist teori, zengin devletlerin yoksul olanlar karşısında kazandığı avantajlar sayesinde gelişiminden fayda sağladığını öne sürer. Zengin devletler, sermaye ve beceri temeliyle üretime geçebilecek kadar esneklerdir. Yine de liberaller görüşlerinde tutarlı değildir (Hall ve Ikenberry,2000:13-18).

2.2.2.1.2. Marksizm

Liberalizm ile savaşmak, önce Marks'ın kendi duruşunu etkilemiştir. "Kapital", politik ekonominin bir eleştirisi olmakla birlikte liberalizm ile bazı ortaklıkların da oluşmasının yolunu açmıştır. Yine de Marks'ın düşüncesi daha çekici ve sosyolojik olarak naiftir.

Marks'ın görüşleri ile liberalizm arasındaki temel fark sınıf kavramı üzerinde yoğunlaşır. Marks, Fransız devrimcileri tarafından önemsenen siyasal vatandaşlık haklarının tek başına yeterli olmadığını bildirir. Ona göre asıl sorun, üretim araçlarını ellerinde bulunduranlar ile bundan mahrum olanların emek harcamaya zorlanmaları sonucu ortaya çıkan eşitsizliktir. Burada devlet, genel çıkarları temsil eden nötr bir güç değil, baskın sınıfın çıkarlarını gözetir (Marks ve Engels, 1992).

Gerçekte Marks, bu tür aşırı indirgemeciliklerin üstündedir. Marks, yönetici sınıfın rekabet eden ögeleri arasında kurulacak bir dengeyle devletin görece bir özerklik kazanacağını bildirir. Bu anlayış, refah devletinin açıklamasına ciddi katkılar sunar. Ancak, Marksistler, sınıf çatışmasının, devletin gücünü yitirmesine neden olacağını ısrarla vurgularlar. Marks proleter diktatörlüğün sınıf çatışmasının son basamaklarında gerekli olabileceğini ve Stalin de, sınıf çatışmasının kendi sonunu yaratacağını bildirir. Marks, işçi sınıfının etkinliğiyle kapitalizmin çökeceğini ve bu sınıfların ulusal sınırları aşacağını düşünmüştür (Lenin, 1985).

Engels, endüstriyel savaşın getirebileceği büyük yıkıma işaret ederken, Lenin, kapitalist toplum içinde yaşamakta olan devletleri birbirinden ayırmıştır. Ancak, Lenin de Marks ve Engels gibi devleti, egemen sınıfların çıkarına uygun olan bir aygıt olarak değerlendirmiştir (Lenin,1995). Kapitalizmin her ülkede değişik düzeylerde bulunduğunu bildiren Lenin, kapitalizmin çekirdeğinin duruk/durağan değil, sürekli hareket halinde olduğunu bildirir.

Marks'a göre; devlet yalnızca devlet iktidarının bir işlevi olarak anlam kazanır. Tüm siyasal sınıf mücadeleleri devlet çerçevesinde döner. Bundan anlayacağımız; Devlet iktidarının herhangi bir sınıf yada sınıflar yada sınıf bölümleri ittifakı tarafından elde tutulması, yani elde edilmesi ve korunması çerçevesinde döner. Marksist klasiklerin her zaman şunları öne sürdüğünü söyleyebiliriz: 1) Devlet, devletin baskı aygıtıdır; 2) Devlet iktidarını devlet aygıtından ayırmak gerekir; 3) Sınıf mücadelelerinin hedefi devlet iktidarını ve bunun sonucunda devlet iktidarını ellerinde tutan sınıflarca devlet aygıtının

kendi hedefleri doğrultusunda kullanılmalıdır. Ve 4) Proletarya, varolan burjuva devlet aygıtını yıkmak ve bu ilk aşamada onun yerine bambaşka bir devlet aygıtı koymak ve ileriki aşmalarda radikal bir süreci, devletin yıkılma sürecini başlatmak için devlet iktidarını elde etmelidir (Althusser, 1991:30-31).

2.2.2.1.3. Realizm

Gerek Liberalizm gerekse Marksizm, devleti ikincil bir olgu olarak görür ve devletin toplumsal güçlerin etkisiyle oluştuğunu bildirirler. Gerçek anlamda devletçi olan realistler, bu bakış açılarını paylaşmazlar. Realistlere göre, devlete, özellikle ulus devlete gösterilen sadakatin, ulusal sınırları aşan liberalizm ve Marksizm gibi ideolojilere gösterilen sadakatten, daha güçlü olması şaşırtıcı olmamalıdır. Devletin varlığı toplumdaki barışçıl ilişkiler için kaçınılmazdır. Devletin düzen hükümlerinin önemi, en açık biçimde üçüncü dünyada gözlemlenebilir. Bunların en temel sorunu ulusal devlet kurmaktır. Güçlü bir devlet, güvenlik ve çağdaşlaşma için uygun insan (yurttaş) yaratmak için gereklidir. Dış ilişkilerde devletin durumunu dikkate alan Realistler, üç tartışma alanına işaret ederler. Bunlardan birincisi, egemen ulus devlet, baskındır ve kendinden üstte bir kuruluş yoktur. İkincisi, devletler arasındaki ilişkiler rekabetçidir. Üçüncüsü ise ulus devletler amaçları doğrultusunda hareket ederler ve vatandaşlarının güç ve maddi olanaklarını arttırmaya yönelik kararlar alırlar. Gerçekte, uluslar arası ilişkilerde devletin gücü, zenginliğiyle doğrudan ilgilidir. Bu nedenle devlet stratejileri bu zenginliği arttırmaya yöneliktir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, realizmin bir alt grubu hegemonik durağanlık teorisi adını aldı. Bu teoriye göre endüstriyel kapitalist toplum, tek bir büyük liberal gücün, Büyük Britanya veya ABD, bir bütün olarak sistem için belirli fonksiyonları (kur sağlama, sermaye ihracı gibi) yerine getirilmesiyle pürüzsüzce işler (Hall ve Ikenberry, 2000:23-28).

2.2.2.2. Devlete Yeni Bir Teorik Yaklaşım : Michael Mann

Devletle ilgili son dönem çalışmaları, devletin özerkliği, güçlü veya zayıf olması ve devlet kapasitesine sahip olanlar ile olmayanlar arasındaki ayrıma yönelmiştir. Bununla birlikte, asıl, Mann'ın devlet gücünün despotik ve altyapısal olmak üzere iki boyutu üzerine yaptığı değerlendirme daha ilgi çekicidir (Mann'dan akt Gündüz ve Gündüz, 2002:67).

Devletin despotik gücü büyüktür ve yapısal kısıtlamalar olmaksızın keyfi olarak hareket edebilir. Ancak, bu durum, düzenlemeler aracılığıyla gerçekleştirilir. Devlet gücünün altyapısal boyutu, yani topluma nüfus etme ve sosyal ilişkileri örgütlenme yeteneği oldukça önemlidir.

Devlet gücünün iki boyutunun olması, bu güç hakkında kuşku duyulmasına yol açabilir. Örneğin, Fransız mutlakıyetçi devleti, despotik yapısına rağmen, topluma nüfus etme yönündeki altyapı bakımından İngiliz rakibinden zayıftı. Fransız mutlakıyetçi devleti, aristokrasisini vergilendirmede sergilediği aczin bedelini devletler arası yarışmada zayıf kalarak ödemiştir. Demek ki, devletin gücü, despotizminin gösterişinden ziyade, toplumunu örgütleyebilmesine bağlıdır. Bu durum çağdaş kapitalist toplumlar için de geçerlidir. Bu nedenle kendi etkinlikleriyle güçsüz duruma düşmemek için devlet, endüstri gibi bazı alanları doğrudan yönetmek yerine, yurttaşlarına değişen koşullara adapte olmalarını sağlayacak geniş bir sosyal altyapı, bilgi, beceri, borç ve iletişim olanakları yaratarak yardımcı olmalıdır. Güç paylaşıldığı zaman artırılabilir. Çünkü, totaliter devletler, birlikte hareket etmekten çok kontrol etmeye, özerk sivil toplumlarla

çalışmaktansa, bölünmüş nüfusu yönetmeye daha yatkın olduklarından toplumsal enerjiyi yaratamamaktadırlar.

Devlet kapasitesini kazanmak, işletmek ve devam ettirmek oldukça karmaşık konudur. Devlet otoritesini ele geçirmek ve bunu kabul ettirmek / etmek arasında bir çelişki bulunmaktadır. Devlet kapasitesi, genellikle bir devletin, başka bir devlet karşısındaki konumunu göstermektedir. Yüksek jeopolitik, baskı devlet kapasitesini artırır. Bu durumda, modern kapitalist toplumda küçük ülkelerin devlet kapasitelerini arttırabilmek için yurttaştan başka çarelerinin olmadığı bildirilebilir. Bu devletlerin gücü, siyasal aktörlerin zeka, düşünce, bilgi ve becerileriyle doğrudan bağlantılıdır (Hall ve Ikenberry, 2000:29-32).

2.2.2.3. Devletin Tanımlanma Sorunu :

Devlet gibi, insanlık tarihinin bilinen önemli bölümünde bulunan ve bütün toplumları besleyen kavramların en önemli sorunu, üzerinde uzlaşılan bir tanımlarının yapılamamasıdır. Tanımlama çabaları, bir çok etkene bağlı olarak başarısızlığa uğrarken, devletin ne olmadığı üzerinde durmak adeta daha cazip bir duruma gelmektedir. Bununla birlikte, devleti “tüm tarih boyunca görülen genel bir olgu” olarak değerlendirilen ve yaşanan kargaşanın nedenini de ‘sosyolojik bakış açısıyla’ incelememeye dayandıran Oppenheimer’in, yine “bilimlerin ‘kral yolu’ olan sosyoloji” dışına pek fazla yönelmeden, devletin tanımlanması çabası gösterilebilir (Openheimer,1997:33-34).

Türkçe'deki devlet, Arapça devl kökünden türetilmiştir. El değiştiren, elden ele geçen güç, kuvvet, iktidar, servet, mal ve makam anlamlarına gelmektedir. Eski Yunan'da devlet için 'polis' kavramı kullanılmıştır. Roma'da ise 'Civitas' yada 'Respublika' ile ifade edilen devlet, ortaçağ Avrupa'sından 'terre/terra' ve nihayet 15.y.y.da Fransızca 'etat' Almanca 'staat' ve İngilizce 'state' olarak karşımıza çıkmaktadır. Batıda soyut anlamda devlet kavramını, Machiavelli kullanmıştır (Demir ve Karatepe,1989:34).

Devlet ne sadece ülkedir, ne insan topluluğudur, ne iktidardır, ne siyasal ve hukuki düzendir, ne de bunların bir toplamı veya sentezidir. Devlet, bunların dışında ve ötesinde, gözle görülmeyen, elle tutulmayan soyut bir kavramdır. Bazı realist sosyal bilimcileri sık sık tekrarladıkları 'devleti şimdiye kadar gören olmamıştır' sözü her şeyden önce bu gerçeği ifade için kullanılır. Devletin, bu anlamda, sadece kavramsal geçerliğe sahip bir düşünce ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Pierre Bourdieu'nun deyimiyile "devlet, insanlar onu düşündükleri için vardır" (Kapani, 2000:36).

Bütün bunlarla birlikte, Rousseau, devleti bir toplum sözleşmesinden türetirken; Carey, devletin kökeninde bir soyguncu çetesinin bulunduğunu söyler. Marksistler, devleti, bir sınıfın diğer sınıfları egemenliği altında bulundurduğu bir örgütlenme olarak görürken, başka bazıları devleti yüceltip en üstün değer olarak değerlendirir. Hegel onu adeta yeryüzü tanrısı yapar. Devletin, toplumsal düzen ve barışın kurulması için bir araç olduğunu bildirenlerle birlikte Platon, bu yolda devletin cinsel ilişkileri düzenlemesini isteyecek kadar ileri gider. Liberalizmin en uç noktasında jandarmaya benzetilen devlet,

anarşistler açısından ortadan kaldırılması gereken bir otoritedir (Oppenheimer, 1997:32-33).

Çeşitli devlet tanımları yapılmıştır. Devlet, egemen kamu gücüne sahip, hukuksal bir kişiliktir; devlet, bir ulusun, belli ülke üzerinde, siyasal açıdan örgütlenmesi sonucu ortaya çıkan bir tüzel kişiliktir; devlet, örgütlenmiş bir ulustur; devlet, belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip bir üstün iktidar tarafından yönetilen bir insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluştur ve devlet, yerleşik bir topluluğun hukuksal ve siyasal açıdan örgütlenmesi sonucu oluşan, tüzel kişiliğe ve egemenliğe sahip bir varlık olarak tanımlanabilir (Gözübüyük,2002:12-13). Devlet, toplumu yöneten kuralları belirleme yetkisine sahip olan özel bir kurumlar bütünüdür. Max Weber'in sözleriyle devletin, belirli bir toprak parçasında meşru şiddet kullanma tekeli vardır. Dolayısıyla, silahlı kuvvetler, kamu hizmetleri yani devlet bürokrasisi, adli sistem, seçilmiş temsilcilerden oluşan yerel ve ulusal meclisler gibi kurumlar devlet içinde yer alırlar. Sonuç olarak devlet, birleşik bir bütün değildir. Tam tersine, kamu politikasının yönü ve kaynakların kullanılması konusunda çeşitli çıkarları temsil eden siyasal eğilimlerin çatışmalarının alanını ve parametrelerini belirleyen bir dizi kurumdan meydana gelmektedir (Marshall,1999:146).

Sonuçta, Hall ve Ikenberry, üç öğeden oluşan karma bir tanım önermektedirler. İlk olarak, devlet bir kurumlar bütünüdür. Bu kurumlara devletin kendi kadrosuyla yönetilir. Devletin en önemli kurumu şiddet ve zorlama aracılığıyla çalışır. İkincisi, bu kurumlar genellikle bir topluma mal edilen, coğrafi olarak sınırlanmış bir bölgenin (territory) merkezindedir. Devlet, içeride ulusal toplumuna bakmak dışarıda da içinde var olmak zorunda olduğu daha geniş toplumlarla ilgilenmek zorundadır; bir alandaki davranışı ancak

diğerleriyle olan ilişkileriyle tanımlanabilir. Üçüncü olarak, devlet sınırları içinde yönetimi kendi tekeline alır. Bu, esas olarak, tüm vatandaşlarca paylaşılan ortak bir politik kültürün yaratılması eğilimidir (Hall ve Ikenberry, 2000:11).

2.2.2.4. Devletin Varlık Koşulları

Devletin yapısını ve varlık koşullarını belirlemek yönünde bir çok girişim mevcuttur. Bunlar arasında, Alman pozitivist hukukçu Georg Jellinek (1851-1911), günümüze kadar uzanan bir etkiye yol açmıştır (Burns, 1984:125). Jellinek, devleti, “belli bir ulusu olan, belli bir ülkede yaşayan ve bir devlet gücüyle donatılmış insan topluluğu” olarak tanımlamaktadır. Bu tanım üç-öge kuramı olarak adlandırılıp kabul gördü (Doehring, 2002:24).

Bu basit tanım, her türlü yoruma açık olmakla birlikte, gerçeklere uygun bir tasvir olarak görülmektedir. Gerçekten, üç-öge kuramının kalın çizgilerle beliren özellikleri, her kuruma veya açıklamaya uyabilmektedir. Bu üç-öge, devletin insan ögesi (ulus), ülkesi ve gücü (egemenlik) olarak belirlenmektedir.

2.2.2.4.1. Devletin İnsan Ögesi:

Bir devletin nüfusu, toplumsal bir olgu olarak devletin en belirleyici, temel bir ögesidir. Bir insan topluluğu bulunmuyorsa, devlette olmaz. Bu insan topluluğunun sayısı, kültürü, dili ve diğer etnik nitelikleri değil, bunların kendi aralarında bir birlik duygusuna sahip olup olmadığı daha önemlidir. Böyle bir birliğin bulunup bulunmaması geçmişte belki çok gerekli değildi. Ama artık günümüzde, bir insan topluluğunun kendini oluşturan

insan ögesinin varlığı sorununa işaret etmektedir. Böyle bir durum, devletin oluşmasını sağlayan en önemli etmendir.

Belli bir halkın devlet oluşturma idaresinin hukuksal sonuçları bulunmaktadır. Bu yurttaş ile devletin karşılıklı sadakat borcudur. Yani, yurttaş devlete sadık kalacak ve devlet de onu koruyacaktır. Devlete sadakat, ona ait olma duygusunu içerir, hükümete değilse de doğrudan doğruya devlete bağlılığı karşılar (Gündüz ve Gündüz, 2002:71).

Gerçekten devletin halkı, yurttaşlık ilişkileri ile bir araya gelir. Burada yurttaş, ilgili devletin kendisi belirler. Devlet, bireylerden kimlerin yurttaş statüsünde olacağı, yurttaşlığa kabul veya uzaklaştırmayı belli koşullara bağlamıştır. Çünkü, yurttaşlık statüsü verme, her devletin kendi öz taktirine kalmış ulusal nitelikte hukuksal bir işlemdir. Çok genel olarak devletin insan ögesi, yurttaşlardan oluşan bir ulusa dayanmak durumunda olduğuna göre, yurttaş statüsünün kabul gören kaynakları da bildirilebilir. Devletler, insanları, kökenine, kendi egemenliğindeki topraklarda doğmuş olmasına, belli bir süre o topraklarda yaşamış olmasına, insan hakları idealine, evliliğine ve toplumsal statüsüne bağlı olarak yurttaşlık esaslarını belirler. Yine bunların haklarını ve sorumluluklarını da bu çerçevede oluşturur (Gözübüyük, 2002:15).

2.2.2.4.2. Devletin Ülkesi:

Önceleri çok kesin olmamakla birlikte, bugün devletin vazgeçilmez oluşturuçu öğelerinden birisi de onun toprağıdır. Diğer devletlerle olan egemenlik alanının sınırlarının saptanması ve kendi yurttaşlarının yaşam alanının belirlenmesi bakımından bir devletin ülkesi önemlidir. Ülke, devleti meydana getiren topluluğun doğal çevresini egemenliğinin alanını ve sınırlarını belirler. Bu alan toprakla sınırlı değildir; deniz, göl, akarsu ve hava gibi diğer fiziki koşulları da kapsar (Doehring, 2002:33-42).

2.2.2.4.3. Devlet Gücü:

Devleti, kendisine benzeyen diğer örgütlerden ayıran en temel özelliğı, onun egemenliğe dayalı olmasıdır. Gerçekten devlet, birbiriyle uyumlu yetkilerle donatılmış bir örgüttür. Devletin egemenliğii, kendi yapısından kaynaklanan asli ve meşru bir güçtür. Bu gücü bir başka otoriteden almadığı gibi, bir başkası adına da kullanmaz. Egemenliğin sınırları hukukla belirlenmiştir. Bu gücü kullanacak durumda olanlar, bu sınırlara uymak zorundadır. Bunlar, polis, jandarma, ordu ve benzeri zorlayıcı unsurlardır. Geçmişte ve günümüzün bazı toplumlarında farklı uygulamaları görölse bile, devlet gücünün meşruiyeti, tekeline aldığı bu güçlerin kamu yararı ve halkın çıkarlarına göre hareket edip etmemesine bağlıdır. Devletin egemenliğii ve / veya da gücü, yalnızca kendi toplumu için değil, aynı zamanda dışa dönük olarak da belirir. Devletin iç egemenliğii anayasa hukuku ve dış egemenliğii de devletler hukuku kapsamındadır. Bütün bunlarla birlikte, devlet gücünün hukuksal geçerliliğı lehinde geliştirilen görüşler, geçerliliklerini yitirmek gibi bir durumla karşı karşıyadırlar. Demokrasi çağında, hükmedenler ile hükmedilenler arasındaki

bu zıtlık, her türlü devlet gücünün halktan kaynaklandığı sayıtlısına bağılı olarak tartışılmaktadır (Demir ve Karatepe, 1989:38-39).

2.2.2.5. Devlet Biçimleri

Devlet ve / veya hükümet biçimleri üzerinde duran çalışmaların hemen tamamı, devlette son karar verme yetkisi kime aittir sorusuna cevap aramakla meşguldür. Hükümdara mı, halka mı, veya her ikisinde ise hangisinde ne ölçüde, bir yargı organında mı, bir ruhanide mi, silahlı kuvvetlerin baş komutanında mı veya partide mi? Bu sorulara verilen cevaplar, aynı ölçüde hükümet ve/veya devlet biçimlerini de beraberinde getirmiştir. Başka bazı adlandırılmalar da önemli çağrışımlara yol açabilmektedir. Kalkınmış-geri kalmış, liberal-müdahaleci, demokratik-otoriter, güçlü-güçsüz devlet gibi birbirlerine karşı konumlandırılmalarından kaynaklı adlandırmaların yanı sıra, yasalardan günlük dile kadar uzanan ve kullanılan hukuk devleti, anayasa devleti, refah devleti, ulus-devlet ve modern devlet gibi adlandırılmalar da bulunmaktadır.

Gerçekte klasik sınıflandırma Aristoteles'ten gelir. Üç çeşit hükümet/devlet biçimini ülkesel ve bozulmuş haliyle tanımlar. Bunlar; krallık ve tiranlık, aristokrasi ve oligarşi, politeia ve demokrasidir (Aristoteles, 2000). Çağımızda da oldukça temel bir sınıflandırmayı Karl Loewenstein yapmıştır. O, monokrasiler ile demokrasileri birbirinden ayırarak ikili bir sınıflamaya gitmiştir. Monokrasiler; mutlak, anayasalı, sürekli, seçimli monarşiler ve görevlendirilmiş gibi monokratik devlet biçimlerinden oluşur. Demokrasiler ise; doğrudan ve yarı doğrudan, temsili, parlamenter veya başkanlık sistemine dayanan demokrasiler olarak belirler. Kuşkusuz ister monokrasi isterse demokrasi biçimlerinin

hemen hiç birisi saf halde gerçek yaşamda gözlemlenemeyebilir (Doehring, 2002:108-109).

Bütün bunlarla birlikte devletler, kendisini oluşturan temel bir öge olarak egemenliğin örgütlenmesi ve kullanılması bakımından birbirinden ayrımlanabilir. Buradan egemenlik gücünün kaynağı ve kullanılması anayasa ve devletler hukuku bakımından ele alınabilir. Böylelikle devletin örgütlenme yapısı devletler hukuku ve egemenliğin kaynağı olan anayasa hukuku kapsamında değerlendirmeyi gerektirir.

2.2.2.6. Örgütlenme Yapılarına Göre Devletler

Devletin dış egemenliği bakımından ayrımlanmasını karşılayan bu sınıflandırma tekli ve karma devletler olarak görülebilir.

2.2.2.6.1. Tekli devletler:

Ülkenin ve halkın tek bir devlet egemenliğine tabi olması, iç ve dış egemenliğin başka bir devletle paylaşılmaması durumunda tekli devletlerden söz edilebilir. Tekli devlet merkezden yönetim ilkesine göre örgütlenmiştir. Bu, yerinden yönetim ilkesinin uygulanmasına engel değildir. Bu devletlerde, yerel kuruluşlara özerklik tanınır ama, özerklik hiçbir zaman bağımsızlık düzeyine ulaşamaz. Tekli devlette ülke sınırları içinde yasama, yürütme ve yargılama birliği olduğu gibi, salt bir hukuk ve yasa birliği de vardır. Türkiye, Fransa ve İtalya tekli devlet tipine örnektir.

Tekli devletler, merkezden yönetim, yetki genişliği, bölgeselleşme gibi değişik biçimlerde örgütlenmişlerdir

1. Merkezi Tekli Devletler: Bu tür devletlerde bütün yetki ve sorumluluklar merkezde toplanmıştır. Bu, demokrasi ilkesini ihlal ettiği gibi halkın yönetimine katılmasını da kısıtlar. Bu sakıncayı gidermek yönünde yetki genişliğine başvurulmakta ve taşrada görevli yüksek memurlara belli konularda karar alma ve uygulama yetkisi verilmektedir. T.C. Anayasası'nın 126.maddesi valilere çeşitli hizmet alanlarında bazı olanaklar tanımıştır.
2. Yerinden Yönetimli Tekli Devletler: Uygulamada yerinden yönetim,biri yer ve diğeri de hizmet bakımından iki biçimde kendini gösterir. T.C. Anayasası'nın 127. ve 135. maddeleri bu durumu düzenlemektedir.
3. Çok Uluslu-Çok Bölgeli Tekli Devletler: Bazı tekli devletler, çok uluslu (Çin) ve çok bölgeli (İspanya) devlet örgütüne sahip olabilirler (Gündüz ve Gündüz, 2002: 74).

2.2.2.6.2. Karma Devletler :

Birden çok devletin bir araya gelmesiyle oluşturulan devlet biçimidir. Günümüzde yalnızca federal tipine rastlanmakla birlikte dört grupta ele alınabilir:

1. Kişisel Birlik: İki veya daha çok devlet bir kralın kişiliğinde birleşmişlerdir. Burada her devlet, kendi özelliğini korur, bağımsız birer devlet olarak varlığını sürdürür.
2. Gerçek Birlik: Kişisel birlikte olduğu gibi,iki veya daha çok devlet bir kralı kişilinde birleşmişlerdir. Ve kişisel birlikten ayrı olarak iç egemenlikleri yönünden bağımsız ama dış egemenlikleri açısından tek bir devlet gibi hareket eder.

3. Konfederasyon: Bağımsız devletler tarafından, ortak çıkarları korumak amacıyla bir anlaşmaya dayalı olarak kurulmuşlardır. Her devlet bağımsız olma özelliğini korumakla birlikte, dış ilişkileri ait yetkilerden bir bölümünü konfederasyonu tek organı olan diyet meclisine devretmişlerdir. Ama, bu mecliste alınan kararların geçerliliği, ancak konfederasyonu oluşturan devletlerce onaylandığı zaman yürürlüğe girebilir.
4. Federal Devlet: Ortak bir anayasa altında birleşmiş devlerin oluşturduğu birliktir. Federasyonu oluşturan devletlere federe devletler ve bunların oluşturduğu devlete de federal devlet denir. Bunların hem kendilerine hem de federal devlete ait iki anayasaları ve dolayısıyla bireylerinin de iki yurttaşlığı vardır. İç egemenliğinin kullanılması federe devletlere ve dış egemenliğin kullanılması da federal devlete aittir (Gözübüyük, 2002: 18-21).

2.2.2.7. Egemenliğin Kaynağına Göre Devletler :

Egemenliğin kaynağına göre devletler monarşiler ve cumhuriyetler olarak ayrılmaktadır.

2.2.2.7.1. Monarşiler

Monarşilerde egemenliğin kaynağı ve sahibi kral, şah, hükümdar, imparator gibi tek kişidir. Bununla birlikte, egemenliğin niteliği kazanılması ve sınırları bakımından monarşiler de birbirinden ayrılır.

1. Egemenliğin Niteliği Bakımından Monarşiler: Baştaki yöneticinin niteliği bakımından anarşiler üçe ayrılır. Bunlardan birincisi, monarkı Tanrının

yeryüzündeki temsilcisi olarak görenlerdir. İkincisi, monarkı devletin sahibi ve üçüncüsü de monarkı devletin organı sayanlardır.

2. Egemenliğin Kazanılması Bakımından Monarşiler: Monarşiler baştaki yöneticinin egemenliği kazanma biçimine bağlı olarak ya soya dayalı monarşiler yada seçimlik monarşiler olarak değerlendirilir.
3. Egemenliğin Sınırları Bakımından Monarşiler: Monark'ın sahip olduğu egemenlik yetkisinin tek kaynağı ve sahibi olduğu durumda "mutlak monarşi" ve bu yetkileri bir bölümünü öteki devlet organlarına devrettiği durumda da "meşruti monarşi"den söz edilmektedir (Gündüz ve Gündüz, 2002: 75).

2.2.2.7.2. Cumhuriyetler

Hükümdarlıkla yönetilmeyen, egemenliğin bir kişiye değil, geniş bir kitleye yada tüm millete ait olduğu devlet başkanının bir kitle tarafından seçildiği yönetim/devlet biçimidir. Cumhuriyette egemenliğin kaynağı belli bir sınıf yada statüdeki insanlar olabileceği gibi (aristokratik),milletin tamamı da (demokratik) olabilir.

2.2.2.8. Çağdaş Devletlerin ve Türkiye'nin Günümüzdeki Durumu

İnsanlık tarihinin önemli bir bölümü devletsiz geçmiş olsa bile bugün, bundan sonra devletsiz bir toplum olabileceğinin yolunu görmek oldukça zordur. Bu genel sorumluluk, onun her bir toplum içindeki meşruiyetini tartışmak ve /veya varlığını korumak yönünde fikir ayrılığını ortadan kaldırmak. O halde, en azından bugünden görünen ufuk insanlık için,başka türlü olanağın bulunmadığı durumda devlet zorunlu; ancak bu durum tek tek toplumlar için kuşku bir tabloyu ortaya koymaktadır.

Devletin durumu ve geleceği konusunda kaygı sahibi olan toplumların hemen tamamı, onun meşruiyeti ve/veya varlığını sürdürebilmesini koşullarını yeniden yaratma çabası içersindedir. Tarihin beklide talihsiz bir setri içerisinde, bu çabayı bugün sergileyenler, aslında devletsiz toplum olamayacağı anlayışının ortaya çıkmasını sağlayan devletlerdir. Her nasılsa bugün bu devletler yeniden yapılanma ve/veya da yeni biçimler üzerinde tartışmakta ve uygulamaya yönelmektedir. Devlette köklü reform gereksinimi duyup, bu yönde ilerleyen devletlerin başında Fransa, İngiltere, ABD, Almanya, İtalya ve Hollanda gelmektedir. Aynı zamanda bu ülkeleri örnek alan Türkiye’de de benzeri çalışmalar yapılmaktadır (Giddens, 2000).

2.2.2.8.1. Çağdaş Devletlerin Reform Çabaları :

Bugün, NATO ülkelerinin bir çoğu ve gelişmekte olan ülkeleri de önemli bir bölümü, devlet yönetiminin dünyanın değişen ve gelişen koşullarına uygun bir biçime kavuşturabilmek için köklü reform çalışmalarına girişmişlerdir. Her devlet kendi sosyal, ekonomik ve siyasal yapısına uygun olarak bu sürece katılmaktadır. Ancak, yine de, bütün devletler, bu yönde başarılı örneklerden yararlanmaya yönelmişlerdir. Hepsinde de en önde ve önemli unsur, insandır. Zira.”vatandaşı olmayan devlet olmaz, milleti olmayan devlet olmaz, gücü, otoritesi olmayan bir devlet olmaz ve ona hizmet edecek memurları olmayan bir devlet olmaz.” İşte devlette reform çalışmaları bu eksende gerçekleştirilmektedir (Öymen, 2000:349).

Bu anlayış, Batılı devlerde, özellikle İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda, egemen oldu. Devlet, toplum yaşamında ve ekonomide etkin rol oynadı. Toplumun altyapı

hizmetleri ve sosyal alandaki harcamaları, devletin toplam geliri içinde önemli bir paya sahipti. 1980’li yılların ortalarına kadar süren bu durum, yaşanan ekonomik durgunluk, kalkınma hızında hissedilen göreceli yavaşlama ve sosyal politika anlayışında değişimler, devlet hizmetlerinin ve devletin sosyal yükümlülüklerinin gözden geçirmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktaydı (Öymen, 2000:370).

2.3. Yurttaşlık

Yurttaşlık, Eski Yunan’dan günümüze değin oluşan siyasal toplumlar kadar tarihi bir kurum olmakla birlikte, tarih içinde büyük dönüşümler geçirmiştir. Yurttaş kavramı, “citeden” türemiştir. Başlangıçta “citeain” ve daha sonra “citoyen”, “citadin” ile yani bir kentte oturan ile eş anlamlıydı. Yine bu dönemde, siyasal olarak Antik yurttaşlık modellerine ve Roma’nın “civis”, “civitas” kavramlarına göre düzenlenmiş siyasal bir cemaatin üyesi biçiminde daha kesin bir anlam kazanmıştır. Jean Jacques Rousseau ve ardından Fransız Cumhuriyetince yeniden ele alınan sözcük, kurumsal sözcük dağarcığında özgünleşti ve 1783’te yurttaşlık türevini doğurdu. Latin dillerinde yurttaş ve yurttaşlık, yurt (Fransızca da “cite” İtalyanca da “cittandino”, Portekizce de “cidadaol”) sözcüğünden oluşturulmuştur. Bu anlamda İngilizce güney blokuna bağlıdır (citizen/citizenship). Almanca da ise tersine, devlet sözcüğünden türer (Staatsbürger/Statsanghiringkeit) (Bouneau, 1996:109-140). Yurttaşlık, devletin belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve üzerinde denetim sahibi olduğu bireylere tanıdığı sivil ve toplumsal ve özellikle siyasal haklar bütünüdür (Marshall,2000:20). Başlangıçta bir sitenin, yerleşimin sakini olarak tanımlanan yurttaş kavramı daha sonra ulusla bağlandırılmadan önce, devlet çerçevesindeki bir toplumsal sözleşmeyle özdeşleştirildi (Wenden,1998:41). Aristo, yurttaşlığı şehir-devletlerin yöneticilerinin sahip oldukları ayrıcalıklı bir sosyal ve siyasal

statü olarak tanımlamıştır. Ancak günümüzün modern demokratik devletinde ise, yurttaşlık kavramının ifade ettiği anlam, oy kullanmak suretiyle siyasal karar alma sürecine katılmaktır.

Tarihte yaşanan toplumsal değişimlerle birlikte, yurttaşlık sadece belirli gruplara verilmiş bir ayrıcalık olmaktan çıkmış, ulusal devletin sınırları içinde yaşayan bireylerin çoğunluğunu kapsayan bir kurum haline gelmiştir (Kaya, 2000:137). Yurttaşlık statüsüne sahip olan herkes, haklar ve ödevler çerçevesinde tam bir eşitliğe sahiptir. Yurttaşlık kurumu içinde yer alan hakların ve ödevlerin ne olduğunu tanımlayan evrensel bir ilke olmamasına rağmen, özellikle yurttaşlık kurumunun henüz gelişmeye başladığı toplumlarda, ideal bir yurttaşlık kavramından söz edildiğine tanık oluyoruz. Bütün durumlarda aslında amaçlanan şey toplumun üyeleri arasında tam eşitliğin sağlanmasıdır (Marshall, 2000:37).

Modern anlamda yurttaş, bir devletin egemenliğindeki topraklar üzerinde yaşayan siyasal toplumun, belirli haklara sahip ve herhangi bir özel topluluğa aidiyetinden bağımsız olarak, herkes için aynı olan yükümlülükleri paylaşan bir üyesini simgeler. Her devletin yasaları devletle kişiler arasındaki karşılıklı hakları ve ödevleri düzenleyen yurttaş statüsünü belirler: Hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, hangi soy, etnik grup, ırk, millet, din, sosyal ve ekonomik kesimden olurlarsa olsunlar, aynı hak, görev ve yükümlülükleri olan tüm yurttaşlar yasalar önünde eşittir (Ünsal, 1998:4). Bu güvenceye karşılık, devlet de, yurttaşlarından yasalarla belirlenmiş sorumluluklarını yerine getirmelerini ve ona sadık

kalmalarını ister. Modern yurttaşlık kavramı, devlet ile olan ilişkisinde, bireyin sadakatini, haklarını ve ödevlerini ifade eden anayasal bir kavramdır (Kaya,2000:21).

2.3.1. Antik Yunan – Kent Devleti Yurttaşlık İdeali

Siyasal anlamda berrak bir yurttaş imgesi, ilk olarak Antik Yunanlılarda görülür. Buradaki yurttaşlık idealini ve buna paralel olarak ortaya çıkan politikanın çok dikkatli bir biçimde incelenmesi gerekir. Kuşkusuz, Antik Yunan yurttaşlık ideali günümüze göre, kadınlara ve yabancılara davranış biçimleri, köleliği meşru görmesi gibi eksikliklerine rağmen her gün uygulanacak bir politikanın temelini oluşturması oldukça ilgi çekicidir. Bu bakımdan, Antik Yunan yurttaşlık imgesini Bookchin'in çalışmasını izleyerek belirleyebiliriz (Bookchin, 1999:92-127). Yunan yurttaşlık ideali, günümüzdeki yurttaşlık idealinden derin farklılıklar gösterir. Bu ideal içinde, büyük bir kültürel boyutta kaynaklanan kişisel gelişme yer almaktadır. Kişisel gelişme kavramı, Yunanca da Paideia sözcüğüyle ifade edilir. İngilizce'ye "education" (eğitim) olarak çevrilmekle birlikte, paideia, Antik yunanlılar ve özellikle Atinalılar için çok daha geniş bir anlam taşımaktadır. Genç erkeklere verilen eğitim, ağırlıklı olarak gelişime yönelik bir süreç olup, yaşam boyu devam ederdi. Bu eğitim, erkeği polis (kent) için, olduğu kadar arkadaşları ve ailesi içinde bir kazanç hale getirir, onu toplumun en yüksek etik ideallerine uygun olarak yaşamaya yöneltirdi. Homeros zamanında savaşçıların cesaretini karşılayan "arete" sözcüğü, klasik dönemde yaşamın her dönemindeki iyilik, erdem ve fazilet kavramlarını da içermeye başlamıştır. Paideia ve arete kavramları, birlikte yaşam duygusunu kazanmayı ve karakter gelişmesini içeren birleşik bir süreç oluşturur. Polis yalnızca değerli bir amaç değil, aynı zamanda yurttaşın en yüksek erdemlerini şekillendirip ifade bulduğu bir okuldu. Burada politika, yalnızca polisin idari işleri anlamına gelmiyor, aynı zamanda yurttaşların kamu

çıkarlarına uygun şekilde davranan topluluk üyeleri olarak eğitilmesini de ifade ediyordu. Paideia, bireye kişisel ve politik eğitimin verdiği bir okuldu; bu eğitim, aklın bağımsızlığına, bir ortak yaşam sorumluluğu ve derin bir kişisel sorumluluk duygusu katar. Atinalılar, "ekklesia" adı verilen meclislerde sadece izlenecek yolları belirleyip karar almak için toplanmazdı, aynı zamanda bu toplantılar sırasında, adil bir şekilde hareket edip politik boyuttaki doğru ve yanlış ideallerini genişletmek amacıyla birbirlerini eğitirdi. Burada düşünsel, etik ve kişisel gelişmeye (paideia) yönelik olan bitip tükenmez nitelikteki günlük bir ders programı izleniyordu. Paideia yurttaşların etkin bir biçimde kamu işlerine katılmalarını sağlıyor; onları polis gereksinimleri için ellerinden geleni yapmaya teşvik ediyor ve özel yaşamlarını topluluğun en yüksek etik standartlarına uygun biçimde sürdürmeye yöneltiyordu (Akyüz, 1992:32).

Perikles zamanında, Atinalılar resmi halk meclisi ekklesiyayı bir tepeye taşıdılar. Buralara toplantı yeri anlamına gelen "agora" denilmekteydi. Agora, yurttaşlığı periyodik nitelikteki kurumsal bir ritüel olmaktan çıkarıp bir gündelik yaşam uygulaması haline getiren, vazgeçilmez bir fiziksel alandı. Bu alanda halk iş yaşamları üzerinde konuşur, dedikodu yapar, eski ve yeni arkadaşlarıyla buluşur, felsefi düşüncelerle ilgilenir ve sürekli olarak canlı siyasal tartışmalar yürütürdü. Bu durum, yurttaşlığın eğitici, etik ve siyasal nitelikteki bir olgunlaşma süreci olduğu gerçeğiyle örtüşmektedir.

Yunan düşüncesine göre her türlü hizmetkarlık, köleliğe dönüşme eğilimi gösterir. Kendi evini inşa etmenin, kendi gemisini yapmanın ya da evinin üyelerini giydirmek amacıyla kumaş dokumanın utanılacak hiçbir yanı yoktur. Ancak, herhangi bir ücret

karşılığı bir başkası için çalışmak alçaltıcı olabilir. Kendi ürününü satan bir zanaatkar ile kendi bedensel gücünü kiralayan bir işçi arasında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de kendilerinin değil, başkalarının gereksinimlerini karşılamak için çalışır. Yaşamları başkalarına bağlıdır. Bu nedenle özgür değildirler. Köylü, antik çağda insan özgürlüğünün temelini oluşturan özyeterlilik (autarkeia) idealine çok daha yakındır. Autarkeia sözcüğü iki anlama sahiptir. Bunlardan birincisi özyönetim ve diğeri de özyeterlilik. Özyönetim için “autonomos” kullanılmaktadır. Bu, kişinin kendi kuralları çerçevesinde yaşamasını belirtir. Bu sözcüklerin çevirisinde, ekonomik yönden öz yeterliliği belirtmek için otarşi, kişisel özgürlüğü ve özyönetimi belirtmek içinse otonomi sözcüğü kullanılır. Maddi öz yeterliliği ve kişisel otonomiyi içermeyen bir bağımsızlık, içi boş bir kavramdır. Ne kadar iyi bir konumda olursa olsun hiçbir hizmetkar, dış otorite ve çıkarları dikkate almadan bir yargıda bulunamaz, akıl yürütemez; çünkü kendi yaşamı bu unsurlara bağlıdır (Bookchin,1999:101).

Sonraki dönemlerde Solon, Kleisthenes ve Perikles gibi polislin en üst idari memurluğu sayılan Arkonlar aracılığıyla demokrasinin oluşması ve olgunlaşmasına yönelik uygulamalar da Yunan yurttaşlık idealine önemli katkılar sunmuştur.

Yunan yurttaşlık ideali, özünde bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada insanlar, içkin nitelikteki toplumsal ve siyasal bir gelişme süreci sonucunda, kendi kendini gerçekleştirip yüksek yeterliliğe sahip bir yurttaş haline gelmiştir. Bu süreç, embriyosal bir niteliğe sahiptir. Bu bakımdan, bugün yurttaşlık ile ilgili tartışmalarda hala başvuru odağı olarak değerlendirilmektedir.

2.3.2. Ortaçağ'da Durum :

Ortaçağda ise Batı Avrupa'daki feodal düzende, toprak sahibi soylular bütün haklara sahipken onların topraklarını isteyen serflerinse, sadece yükümlülükleri vardı. Feodal toplumlarda statü, bireyin dahil olduğu sınıfa ifade ederken, aynı zamanda, var olan toplumsal eşitliğin anlaşılmasında da önemli bir unsur olagelmıştır. Yine feodal toplumlarda özgür ya da toprağa bağlı köylü olsun, soylu ya da sıradan insan olsun, hiçbir türden insanın hakları ve ödevleri yasalarla tanımlanmamıştır. Bu açıdan bakıldığında toplumsal sınıfların eşitsizliğine karşı gösterilebilecek tarzda bir yurttaşların eşitliği ilkesi geliştirilememiş olması şaşırtıcı değildir. Diğer taraftan Ortaçağ kentlerinde zaman zaman eşit yurttaşlık uygulamalarıyla karşılaşılabilir. Ancak bu tarz bir yurttaşlık anlayışı hakları ve ödevleri sadece yerel anlamda tanımlamıştır (Marshall,2000:22). Başta kral olsa da, siyasal egemenlik birbirlerine geleneksel sadakat borcuyla bağlı kral ile feodal beyler arasında paylaştırılmıştı. Bu bağlamda, 1215'de İngiltere'de kral Yurtsuz Jean ile büyük toprak sahibi feodal baronları arasında imzalanan Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Beratı), bundan böyle kralın, baronların onayı olmaksızın vergi alamayacağı, kraliyet mahkemelerinin verecekleri kararlarda belli kural ve usullere uymak zorunda olacakları yolunda verdiği sözü, yazılı güvence altına alması nedeniyle önemlidir. Ancak, feodal düzenin Avrupa genelinde çöküşüyle daha da güçlenen merkeziyetçi ve mutlakıyetçi krallık rejimlerinde, kral her türlü yasama, idare ve yürütme erklerini elinde topluyor ve bu erkleri kullanırken de hiçbir sınır tanımıyordu. Ortaçağ boyunca yasanın temel malzemesi rıza değil, imandır. Gerçek kişiler aşamalı düzen içine yerleştirilmişler ve tıpkı küçük bir çocuğun velisine emanet edildiği gibi, bireylerin toplamı olarak halktan değil de tanrısalıktan kaynaklanan kralın yönetimine emanet edilmişlerdir (Leca,1996:36). Böyle bir bağlamda, iktidarı denetleyebilecek, bireysel özgürlükleri ve hakları gündeme

getirebilecek bir ortam oluşmaması şaşırtıcı değildir. Kral ve buyruğu altındaki tebaası arasında bazı ayrıcalıklara sahip soylular, kilise adamları, yerel parlamentolar gibi aracı topluluklar bulunsa da, bunların son kertede siyasal iktidara karşı bireysel hak ve özgürlükleri koruyamadıkları açıktı.

2.3.3. Modern Yurttaşlık İdeali

İnsanların doğuştan toplumsal olduğunu kabul eden bütün çevreler, yurttaşlığı, insanın doğal yalnızlığına aşılabilen bir çok toplumsal rolden yalnızca biri olarak göremez. yurttaşlık, insanın doğal bağımlılığının alabileceği tek meşru biçimdir. Yurttaşlık bağı çözülemez doğal bağı tek meşrulaştırıcısıdır. Hiçbir durumda çözülemeyen bağları gönüllü hale getirir. Her durumda bütün insanların paylaştığı kaderi ortak ve karşılığa dönüştürür. Aristoteles'in çok önce işaret ettiği gibi yurttaşlık, bağı, aslında daha kişisel ve özel toplumsal ilişkilerin serpilip gelişebileceği kavramsal yapıyı yaratan ilişki ağıdır (Barber, 1995:270).

Bu bakımdan, bugün artık yurttaşlıktan söz etmek için, toplumsala dair hemen her şeyden söz etmek zorunlu gibi görünmektedir (Touraine, 1997:99). Bununla birlikte çalışmanın bu bölümünde yurttaşlık kavramı ile doğrudan ilgili alanların dışına pek taşmadan, onun kavramsal çerçevesinin oluşturulmasına yönelik konulara yer verilecektir.

Toplumların devlet biçiminde örgütlenmelerinden bu yana, devletin yurttaş ile ilişkisi kurulmuş, çeşitli rejimlerde farklı biçim ve içerikte olduğu görülmüştür. Ancak, yurttaşlığın altın çağı ve en iyi dönemi, ulus devletin ortaya çıkması ve uzun bir dönem

yükselişle olanaklı olabilmiştir. Özellikle, Fransız Devrimi ile başlayan süreçte, yurttaşlığın siyasal ve sosyal haklarla donatılması, aynı zamanda ulus devletin, ulus boyutunun yurttaşlık ile özdeşleşmesini sağladı. Ulus kavramı, sosyal çeşitlilikten birlik ve bütünlük yaratma algısına dayanmaktadır. Böylelikle yaratılan mitsel varlığın, kendisini oluşturan unsurlardan farklı olarak bölünmez niteliği ve ortak iradesiyle anlam kazanan bir özgül şahsiyete sahip olması beklenmekteydi. Bu anlayış ise, insani değil, bağlantı ve kimliklerinden soyutlanmış, mantıkla aydınlandığı varsayılmış, egemenliğin kullanımına eşit ve özgür bir biçimde katılma özelliği ve yeteneğiyle donatılmış yurttaş gereksinim duymaktaydı (Üstel,1999:54).

Yurttaşlık, kendisiyle yakından ilişkili diğer bir çok kavram gibi Aydınlanma ile doğrudan ilgilidir. Yurttaşlığın bu gün tartışılan yönleri, Aydınlanma Projesinin merkeze aldığı temel bir kavramdır. Aydınlanmanın temel parametrelerinin toplumsal yaşamın gerçek pratiğine aktarıldığı ve somut bir biçimde gözlemlenebildiği ana birim yurttaş-bireydir. Yurttaşlık düşüncesi, insanların kendi akıllarını kendi akıllarını kendilerinin kullanması, dünyayı algılayışlarında aklı merkeze almaları, kendilerini ve toplumu ilgilendiren konulara ilgi duymaları, sosyal yaşamın her alanına katılımları ile gelişmiştir. Öz olarak, “Yurttaşlık düşüncesi herkesin siyasal sorumluluğunu bildirir” (Touraine, 1997:104). Bu yönüyle de yurttaş olmak, kulluktan kurtulma olarak değerlendirilmelidir. Daha önceleri “kul” olan insana “yurttaş” olma imkanı tanıyan proje ise hiç kuşkusuz ki, aydınlanmadır. Bir düşün ve eylem biçimi olarak Aydınlanma, esasında yurttaş inşa etme projesidir. Bu durumu kısaca açmakta yarar vardır.

Yurttaşlığa kaynaklık eden Aydınlanma, modern Batı uygarlığı tarihinde en önemli düşünce şekillerinden birisidir. Eş deyişle, Aydınlanma düşüncesi, sosyal tarih açısından Batı burjuva düşüncesinin gelişimde önemli bir aşamaya işaret eder (Goldmann, 1999:19-33).

Aklın dinsel dogmatizme ve fiili otoriteye karşı başkaldırma eğilimi, Aydınlanma ile doruğa ulaşmıştır (Hampson, 1991:180). Böylece Aydınlanma, insanın aklını kullanarak, dinsel dogmalardan kurtulmasına olanak tanımıştır. Aydınlanma, Kant'ın da dediği gibi, insanları, “erişkin olmama” durumundan kurtaran bir süreçtir. Kant'a göre Aydınlanma, insanın “Aklı(nı) her yönüyle ve her bakımından çekinmeden kitlenin önünde apaçık olarak kullanmak özgürlüğüdür”(Kant, 1984:215). Kant insanların ne zaman “erişkin olmama” durumunda olduğunu üç örnekle açıklar. Bu örnekler: “Eğer bir kitap kendi aklımızın, ruhani bir yetkili kendi vicdanımızın yerini alıyorsa ve bir hekim ne tür perhiz uygulanacağına bizim yerimize karar veriyorsa...”, biçimindedir. Yurttaşlık, aklını başkasının güdümünden kurtaran bireylerin etkin oluşlarıyla inşa edilmiştir. Bunun temelinde ise Aydınlanma projesi vardır. Kısaca çalışmamız açısından, yani yurttaşlığın inşası bakımından Aydınlanmanın en önemli sonucu kendi aklını kendisi kullanan, kul ve tebaa olmaktan kurtulan yurttaş-bireydir (Foucault, 2002:179).

Yurttaş ve yurttaşlık farklı biçim ve içeriklerle de olsa, Aydınlanmanın tamamladığı bir proje olarak günümüze kadar gelmişken, artık yeniden, yepyeni bir biçim ve içerikte gündeme taşınmıştır.

Yurttaşlıkla ilgili tartışmaların, yeni baştan toplumsal ilgi odağına yerleşmesinin önünde, “yurttaşlığın değişen doğası bulunuyor” (Üstel, 1999:145). Kapitalizmle doğrudan ilişkili modern devletlerin yapısında kilit bir öge konumundaki yurttaşlık, kapitalizmin ve dolayısıyla modern devletin değişimi ile ortaya çıkan sanayi sonrası toplumlardaki devlet-yurttaş denklemini kurmakta yetersiz kalmıştır. Devletin etkinliklerinin korucu öznesi olarak canlandırılan ve modernitenin tanımlayıcı temel ilkesi olarak görülen yurttaşlık, yine bunların bir sonucu olarak ulus devletini, özellikle son yirmi yılda bu yana, içine düştüğü meşruiyet krizini bağlı olarak, tartışmanın odağına taşınmıştır. Bu tartışma, 19.y.y.’da Avrupa da kapitalizmin toplumları yeniden yapılandırması ile başlayan ve İkinci Dünya savaşı sonrası Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) –Avrupa topluluğu (AT) – Avrupa Birliği (AB) biçiminde somutlaşan Birleşik Avrupa İdealinin doğurduğu, yurttaşlık kimliğine ilişkin yeni bir anlayışın olası sonuçları sorununu gündeme getirmektedir.

Günümüzde yurttaşlığa ilişkin tartışmaların yoğunluk kazanmasını, Avrupa Birliği sürecinde soyutlayarak çözümlenmek oldukça güçtür. Avrupa’nın birleşme süreci, Avrupa’yı oluşturan ulusların kendi yurttaşlarının kimliğini konumunu gözardı etmesi söz konusu değildir. Esasında Avrupa’nın Birleşme projesinde sözgelimi Alman ya da Fransız yurttaşına ne olacak, onlar Alman yada Fransız olarak mı kendilerini ifade edecekler yoksa, Avrupalı kimliğine mi bürünecekler? sorularında problematik gibi duran şey, aslında şudur: Avrupa Birliği bir üst kimlik olarak alt kimliklerin (Alman ya da Fransız olmayı) yaratacak bir organizasyon mu yada bunda ne denli başarılı olunacaktır?

Kuşkusuz, daha başta, yurttaşlığın doğasının değişmesine ve bir çok biçim almasına yol açan en genel neden küreselleşme olgusudur. Küreselleşme kendisiyle ilgili olgular başta olmak üzere, tüm toplumsal yaşamın ve böylelikle yurttaşlık düşünce ve pratiğini de derinden etkilemiştir (Kızılcelik, 2001:1-46).

Küreselleşme ile birlikte gündeme gelen konuların başında yurttaşlık gelmektedir. Küreselleşme, yurttaşlığın doğasını değiştirmeyi, onu ulusal bağlamın dışına çıkarmayı ve çerçevesini genişletmeyi amaçlamaktadır. John Urry'nin Temmuz 1998'de Montreal'deki Dünya Sosyoloji Kongresi'nde sunduğu bildiri de değindiği gibi, "Dünyanın geçen 20 yıl boyunca en fazla yüz yüze geldiği en güçlü organize gelişmelerden ikisi 'Vatandaşlık ve küreselleşme' olmuştur" (Urry, 2001:88). Ulusal sınırları tahrip etmeyi ulus devletleri zayıflatmayı hedefleyen küreselleşme, aynı zamanda "dünya yurttaşlığı" projesi olarak öne çıkarılmak istenmektedir. Gerçekten Stevenson'da küreselleşmeyi, küresel kültürel yurttaşlık yaratma projesi olarak değerlendirmektedir (Stevenson'dan akt Gündüz ve Gündüz, 2002:6) Ancak, küreselleşmenin örmeye çalıştığı yurttaşlık profili, onun amaçlarının ve çıkarlarının dışında değildir.

Bunlarla birlikte, bütün yurttaşlarına sosyal haklar vaat eden refah devleti uygulamalarının sorgulanmaya başlanması da, yurttaşlığın yeniden düşünülmesine yol açmıştır. Bu uygulamanın, toplumun alt tabakadaki bireylerini daha da pasifleştirdiği iddia edilmektedir. Örneğin, 17.yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan ve 18.yüzyıl boyunca bütün Avrupa'yı saran Endüstri Devrimi'nin ortaya çıkardığı koşullarda, sendikaların etkinliği ve çalışma yaşamını düzenleyen kuralların tanınması, buradaki

sermayeyi ve rekabet edebilme gücünü zora sokması karşısında, sermayenin hareket etmeye başlaması bu etkilerden biridir. Böylelikle bireylerin devletle olan bağının müşteri ilişkisine indirgenmesi çabalarının artması da bir tehdit olarak görünmeye başlanmıştır (Güven, 2001:65).

Pazar ekonomisine dayalı toplumlarda meşruiyet ve istikrar sorunu da yurttaşlığı yeniden tartışmaya taşımıştır. İyi yurttaşların toplumdaki bazı güç odakları ve bunların çıkarlarına zıt konumda bir bakış açısı geliştirmeleri beklenmekle birlikte, kişisel çıkarları sözde dengeleyen bürokratik mekanizmaların yeterli olamayışı, bu toplumlarda giderek artan bir gelir eşitsizliği ve bununla baş edebilme arayışlarını ortaya çıkarmıştır (Erol, 1997:120). Oysa “yurttaşlık, çıkarlara ilişkin çift taraflı bir ilişki oluşturur. Yurttaşlık bir tarafta çıkardan oluşmuştur: Çıkarlarının Yurttaşlık aracılığıyla tam olarak tatmin edildiğini düşünen bireyler en iyi yurttaş, en büyük çikara (maddi-kültürel veya teknolojik) sahip bireylerde en ehliyetli yurttaş sınıfını kazanırlar. Diğer tarafta ise yurttaşlık aynı zamanda toplumda söz sahibi olamayanların daha fazla siyasi etkinlik kazanıp kendi çıkarlarının daha etkili bir şekilde savunmalarına olanak veren bir kaynaktır” (Leca, 1993:59). Yurttaşlık, bu genel ve temel sunumlardan uzaklaştırıldıkça tartışılmaya devam edecektir.

Özellikle kapitalist refah toplumlarında bireylerin bir bölümünün depolitizasyonu ve diğer bir bölümünün de küreselleşmenin tehdidi ile bireysel kimlikleri ve toplumsal birliği sağlayan asgari birlikteliklerden uzaklaşarak farklılıklarını görmeye başlamaları, bu toplumlarda yeni bir yurttaşlık algısını beraberinde getirmiştir. “Günümüzde, aralarında

kültürel farklılıkların olduğu, farklı yaşam biçimli gruplar için bu tür farklılıkların giderek daha çok önem kazandığı görülmektedir” (Erol, 1997:121). Zaten, günümüze kadar, “aynı anda bütün toplumsal ayrılıkları içine alacak bir yurttaşlık kavrayışı henüz geliştirilmedi” (Leca,1993:65). Buna karşın, çağdaş biçimiyle bireyi ulus devletin klasik, “biyolojik, tarihsel, ekonomik, toplumsal, dinsel, kültürel türden tikel aidiyetleri yurttaşlık yoluyla aşma iddiası” ve “yurttaşı, bütün somut belirlenimlerinin ötesinde ve berisinde, tikel kimliği ve niteliği olmayan soyut bir birey” şeklinde tanımlaması çelişmektedir. Söz konusu gelişmeler ve bu çelişkiler, yeni bir yurttaşlık anlayışını ortaya çıkarmaktadır (Schnapper, 1998:148-149).

Küreselleşme sürecinin etkisi altında kalan ulus-devletin, yurttaşlık haklarının içinde barındığı tek ve en uygun çerçeve olma özelliğini yitirmeye başladığı iddiasının yol açtığı yurttaşlığın değişen doğasını belirleme, aynı zamanda reel demokrasilerin yurttaşlık kimliği ile azınlık kimlik ve taleplerini uzlaştırmada karşılaştığı zorluklara da işaret ettiği ortadadır. Demokratik rejimlerin, yurttaşlık erdem ve taahhütlerinde gözlemlenen gerileme ve erozyon, başka bir anlatımla aydınlanmadan bu yana bütünleştirici ortak kimlik olarak kabul gören yurttaşlığın sürekli bir biçimde mevzi kaybetmesi ve buna bağlı olarak söz konusu kimliğin giderek çoğullaşan aidiyetler açısından yeniden konumlanması gerekliliği, özellikle sosyal bilimlerin temel tartışma alanlarının başında yer almaya başladı (Üstel, 1999.117).

Yurttaşlığın temel ölçülerinden biri olarak haklar bağlamında biçimsel eşitlik ilkesinin bütün gelişmelere karşın aşılabilmesi da bu kavramın yeni baştan kurgulanmasını

gerektirmiştir. Hatta, birçok kimse tarafından “eşit statü olarak anlaşılan yurttaşlığın gerçekte, ekonomik-toplumsal-kültürel eşitsizlikleri gözlemede kullanılan bir maske” konumundan öteye gidemediği, bu nedenle yeni baştan değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Zaten, ekonomik nitelikli güç olgusuyla birlikte, her anlamda heterojen bir yapı kazanan batı toplumlarının devlet-birey ilişkisini yurttaşlığın oluşturduğu hukusal-siyasal bağ ile çözümlemede karşılaştığı güçlükler” bilinmektedir. Bu toplumlarda göçmenlerin statüsü ile ilgili devam eden düzenlemeler, yurttaşlığı yeniden gündeme taşımıştır (Üstel,1999:146-147).

Ekonomik temelli göç olgusuyla ortaya çıkan gruplar, içinde buldukları toplumlar açısından kültürel bir çeşitlilik oluşturmaktan öteye pek gitmezler. Bunlar “gevşek birlikler oluştururlar ve genel olarak büyük toplumda bütünleşmek ve bu toplumun tam üyeleri olarak kabul edilmek isterler. Bu göçmenler etnik kimliklerinin daha fazla tanınması peşine düştüklerinde, amaçları büyük toplum yanında ayrı ve öz yönetimli bir ulus olmak değil, kültürel farklılıklara daha fazla saygılı hale getirmek üzere büyük toplumun kurumlarını ve yasalarını değiştirmektir” (Kymlicka, 1998:38).

Bütün bunlarla birlikte, Turnér, Oldfird, Lister ve Stewart gibi birçok yazar, modern çağın tanımlayıcı ideolojilerinin başında gelen sosyalizmin devlet-yönetimli biçiminin sönmesiyle yurttaşlık fikrinin yeniden doğduğunu bildirmektedir. Gerçekten, sosyalist devlet yönetimli Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması ve bu birliğin önderliğindeki Doğu Avrupa da yer alan birçok devletin liberal politikalara yönelmesi, yalnızca bu devletleri değil, aynı zamanda dünyanın diğer devletlerini de

etkilemiştir. Böylelikle bütün dünya, yeni bir yurttaşlık projesine yönelme gereği duymuştur (Pierson, 2000:201).

Yurttaşlığın dünya gündemine yeniden taşınması, dünyanın bloklardan uzaklaşması görüntüsünden başka, özellikle demokratik toplumların totalitarizme yönelmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Demokrasi algısındaki gelişmeler ve değişmelerin ulusal ve uluslararası iktidar merkezlerinin etkinliklerinin “yeni yurttaş” kavramı çerçevesinde belirlenmesini zorlamıştır. Bu ve benzeri zorlamalar aydınlanmanın ve parametrelerinin yeniden düşünülmesine yol açmıştır. Kuşkusuz, bu gelişme, aydınlanmanın temel, genel, son ve sonucu olan özelliklerinin uygulanabildiği yada somut bir biçimde gözlemlenebildiği yurttaş kavramının da yeniden ele alınmasını gerektirmiştir.

Buraya kadar bildirilenlerden de anlaşılacağı üzere yurttaş fikri yeni değildir. Antik Yunanlıların yurttaşlığı karşılayan bir kelimeyi kesinlikle vardı. Yurttaşlık kavramını tarihsel araştırmasını yaptığı çalışmasında Heater, beş ayrı dönem belirler. Bunlar; Yunan kent devleti, Roma imparatorluğu, orta çağ ve Rönesans kenti, ulus devlet ve kozmopolittir (Heater, 1990:161).

Çağdaş anlamda “bireyi ulus devlete bağlayan bir ilişki” olarak ele alınan yurttaşlık, aynı zamanda “devlet tarafından dayatılan tek biçimli kurallar ve kimliğin ifadesi” gibi de değerlendirilmektedir (Erol, 1997:121). Bu değerlendirme, yurttaşlığın, özel bireyler tarafından taşınan bir evrensel maske olduğu eleştirisini de beraberinde getirmiştir. Gerçekten, burjuvazinin, aristokratik ayrıcalıklara karşı savaşımı içinde anlam

kazanan evrensel yurttaşlık idealinin özünde, yurttaşlığın her türlü ayrıcalık ve farklılıktan uzak, aynı-benzer statü yaratmasaydı. Bu statünün yasa ve kurallarla herkes için uygulanabilir genellikle olması hedeflendi. Böylece, bireyler birbirine benzedikleri oranda yurttaş olurken, bu çerçevede ulus da özel bir anlam kazandı (Üstel, 1999:55).

Yurttaşlığın ulus devlet mantığı içindeki bu özel konumu; yurttaşı, hukuksal olarak tanınmış belirli hak ve görevlerde donatılmış bir insan olarak görmektedir. Günümüzün önemli sosyologlarından Alain Touraine'nin bildirdiği gibi; "Yurttaş olmak, kendini, insan haklarına saygı duyan ve fikirlerle çıkarların temsiline olanak veren kurumların iyileşebilmesinden sorumlu tutmaktır" (Touraine, 1994:364). Siyasal hakların kullanımı yada kamusal alana katılım olarak yurttaşlık, ulusa eşitlenerek kutsallaştırma veya da hukuksal bir kurgu olarak değerlendirildi. Burada birey, bir topluluğa olan aidiyeti ile ele alındı. Yurttaşlığın, ulus devlet kurgusuyla oluşumunda, güvenlik kaygısı ve korkunun denetlenmesi, yalnızca ulusal siyasal cemaatin üyelerine yurttaş statüsü kazandırdı. Yabancılar bu kategorinin dışında tutuldu (Üstel, 1999:55).

Bütün bunlarla birlikte, yurttaşlıkla ilgili temel kuramsal yaklaşımlar şu şekilde belirlenebilir.

2.3.4. Yurttaşlık İle İlgili Temel Kuramsal Yaklaşımlar

Yurttaşlık üzerine yapılan önemli çalışmaların hemen tamamına yakınının atıfta bulunmadan geçemediği ve bu konudaki genel düşünce dünyasının ufkunu açan en önemli çalışma Marshall'a aittir (Marshall ve Bottomore, 2000:13-74). Konuyla ilgili sosyolojik

çalışmaları büyük ölçüde etkileyen ve belirleyen Marshall'ın bu çalışması, yurttaşlığın doğrudan doğruya sosyolojik bir problem alanı olduğunu da işaret etmektedir. Nitekim, Marshall söze bir sosyolog olarak başlamak istediğini bildirmekle, sosyologların ilgisini bu alana yöneltmiştir (Üstel,1999:29).

Marshall'ın çözümlemesi yurttaşlık konusunda en çok atıfta bulunulan çalışmalardan biridir. Yurttaşlığın İngiltere'deki tarihsel kuruluşunu izleyen Marshall, bir statü olarak yurttaşlığın evriminde bir kalıp tespit etmiştir. Buna göre yurttaşlık, tarihsel açıdan üç farklı eksenin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu eksenler sırasıyla medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar şeklindedir. Medeni haklar eksenini oluşturan unsurlar bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü ve adalet hakkı gibi hak ve özgürlükleridir. Adalet hakkı, bireysel hakları, eşitlik ve hukuk temelinde güvence altına almayı amaçladığından diğer haklardan farklıdır. Bu noktadan hareketle, medeni hakları doğrudan ilgilendiren kurumların hukuk mahkemeleri olduğu söylenebilir. Siyasal haklar eksenini ise, siyasal karar alma sürecine seçmen ve seçilen olarak katılma hakkını ifade eder. Öte yandan, sosyal haklar eksenini ile ifade edilen şey ise yaşadığımız toplumun standartları ölçüsünde ekonomik refah sosyal güvenlik gibi haklara sahip olmaktan, çağdaş bir birey gibi yaşayabilme hakkına değin uzanan geniş bir haklar dizisidir. Yurttaşlık kurumunun üç önemli unsurundan biri olan medeni haklar, 18. yüzyıl ile özdeşleştirilirken, diğer unsurlardan siyasal haklar, 19. yy. ve sosyal haklar ise 20. yy. ile özdeşleştirilebilir. Ancak, unutulmamalıdır ki siyasal ve sosyal haklar arasında oluşum süreçleri açısından bir örtüşme vardır (Marshall, 2000:21-31). Yurttaşlık hakkı olarak, bütün bunlar bir ulus-devlet içindeki topluluğa üyeliğin kazandırmış olduğu haklar olduğundan, nihai olarak

devlet tarafından güvence altına alınmışlardır. Buna rağmen devlet güvencesi bu hakların sahip olduğu tek özellik değildir. Genel olarak söz konusu haklar her şahıs için onları kullanma görevini de içerir. Bu bakımdan yurttaşlık hakları devletin üyelerine karşı yerine getirdiği görevler şeklinde de nitelenebilir (Barbelet, 1988:32).

Ekonomik anlamda temel medeni hakların başında çalışma hakkı gelir. Çalışma hakkının anlamı, bireyin istediği bir işte kendi isteğiyle yine kendi yetenekleri ölçüsünde istihdam edilme hakkına sahip olmasıdır. Medeni hakların kabulü ancak bazı temel düşünce ve davranış kalıplarının değişmesiyle mümkün olmuştur. Diğer medeni haklar konusunda olduğu gibi, özellikle hukuk mahkemelerinin bu yeni anlayışın yaygınlaşmasına katkıda bulunduğuna tanık oluyoruz. Medeni hakların gündeme gelmesiyle özellikle yetişkin erkeklerin statülerinde belirgin bir düzelme görüldü. Bireyin statüsünün sahip olduğu bu demokratik ve evrensel karakter, bütün yurttaşların özgürlüğü ilkesinden kaynaklanmıştır. Siyasal haklar, herkesin sahip olduğu hakların genişletilmesi şeklinde değil, sivil toplumun yeni kesimlerine eski hakların verilmesi şeklinde tezahür etmiştir. 18. yy.da, siyasal hakların demokratik yurttaşlık standartlarıyla uyum gösterdiği pek söylenemez. 19. yy. kapitalizm düşüncesine uygun olacak şekilde en azından yetişkin erkeklerin çoğuna verilen bir hak olagelmıştır. Yurttaşlık kurumu, siyasal açıdan kişiye bir hak vermese de bu yönde bir kapasitesi olduğunu göstermiştir. Yasalara bağlı her yurttaş, sınıfsal açıdan uygun bir konuma eriştiği zaman oy kullanma hakkına da sahip olur. Sosyal hakların kaynağında yerel cemaatlere ve örgütlere aidiyet yatmaktaydı. 19. yy, sosyal hakların temellerinin atıldığı ancak yurttaşlık kurumunun önemli bir parçası olmadığı düşünülürdüğü dönem olmuştur. Marshall'ın tanımladığı üzere eğitim devletin sunduğu en önemli hizmetlerden biridir. Çocuklara eğitim hakkının tanınmış olması, yurttaşlık

kurumuyla bağlantılıdır. Devlet çocuklara eğitim hakkını garanti altına alıyorsa, bunu yurttaşlık kurumunun doğası gereği yapıyordur. Eğitim hakkı, doğası itibariyle, yurttaşlık kurumunun önemli bir parçası olan sosyal haklar ekseninin içinde yer alır (Marshall, 2000:26-34).

Marshall'ın çözümlemesi, her şey den önce, hakların ve yurttaşlığın gelişimini tarihsel evrimle ya da isimlendirmek gerekirse İngiltere'deki kapitalist gelişmelerle ilişkilendirilmesi açısından çok önemlidir.

Marshall yurttaşlığın önemli bileşenleri olarak tanımladığı bu üç eksene geçmişte birbirine bağımsız olarak geliştiklerini ama tarihsel süreçle bir esnekliğin siyasal ve sosyal hakların oluşumunda bir örtüşmenin olduğunu bildirmektedir. Medeni hakların oluşumu, 18. yüzyıla, siyasal hakların oluşumu 19. yüzyıla ve sosyal hakların oluşumu ise 20. yüzyıla rastlamaktadır.

Marshall'ın medeni, siyasal ve sosyal olmak üzere üç ekseninde oluştuğunu öne sürdüğü modern yurttaşlık kuramına iki eksenin daha dahil edilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Bunlardan birincisi Bottomore'ye aittir. Kültürel haklar eksenini biçiminde adlandırılan bu eksen üzerinde, çok yoğun tartışmalar sürmektedir. Yurttaşlık matrisini kültürel eksenin dahil edilmesiyle modernitenin getirdiği aynışma, homojenleşme, akütürasyon ve asimilasyon gibi olguların egemenliğini yitirmeye başladığı bildirilebilir. Bu kavramların yerine farklılık, heterojenlik, çok kültürlülük ve entegrasyon almıştır. Diğer eksen ise Ayhan Kaya'ya göre ekonomik haklar eksenini özellikle toplumun alt

katmanlarında bulunan bireyleri ekonomik haklarının güvence altına alınmasına sağlamak amacıyla oluşturulmalıdır (Kaya, 2000:167).

Marshall'ın yurttaşlıkla ilgili bu belirlemesini, siyasi ortaklık konusunda hak ve yükümlülükler getiren yasal bir statü çerçevesinde ele alan Jean Leca, bunu kendi çalışmasında “modern yurttaşlığın üç ideal birliğinden birincisi” olarak görmektedir. Ona göre yurttaşlık aynı zamanda özel, mesleki ve iktisadi rollerden farklı belirli bir takım toplumsal rolleri de kapsamaktadır. Bu roller aracılığıyla her yurttaş siyasi iş bölümünde yeri ne olursa olsun, çelişik öneriler arasında, hatta bunlar eşit ölçüde meşru görünse bile, tercih yapabilecek bir konumdadır. Yurttaş rolünün oluşması, özellikle devletin anlaşılabilirliğini kolaylaştıran, rasyonel bir otoritenin gerekliliğinin bilincinde, dışlayıcı gruplara karşı çıkan, evrensel gruplara sadık elverişli bir siyasi kültüre ve genel işlere dönük bir ilgilenmeye bağlıdır. Siyasi yeterlilik olarak tanımlanabilecek bu özellikler bireye, ilgi alanlarını geliştirmesine ve bunlardan yararlanmasına olanak oluşturur. Leca'ya göre, yurttaşlık üçüncü olarak, iyi yurttaşın karakterinde olması gerektiği düşünülen bir ahlaki nitelikler bütünüdür (Leca, 1993:57).

Yurttaşın karakterinde olması gereken ahlaki nitelikler ülkeden ülkeye, aynı ülkenin farklı tarihsel dönemlerine ve yine aynı ülkenin farklı toplumsal kesimlerine bağlı olarak değişebilir. Bunlarla birlikte, evrensel olarak adlandırılan birçok nesnel ölçü bulabilmek de olanaklı görünmektedir.

Yurttaşlık, Marshall'ın vurgusuyla "herkese ait bir uygarlığa bağlılık anlayışı üzerine kurulu bir topluluğa dolaysız ait olma"dır (Marshall ve Bottomore, 2000:31) Marshall, topluluk duygusuna işaret etmektedir.

Gerçekten modern yurttaşlık, tamamen bir grubun toplumsal unsurudur. Ancak bu grup, Ferdinand Tönnies'in gemeinschaft, Charles H. Cooley'in birincil grup, Emile Durkheim'in cemaat ve İbn-i Haldun'un asabiyet anlayışlarına pek az benzer. Yine, bu grup, birtakım çıkarlar için bir araya gelmiş asli gruplardan farklı olarak, hazır ve somut bir taşımayan bir soyutlamadır. Aileye, cemaate, parti faaliyetlerine, sendikaya, işverenler birliğine ilişkin diğer yurttaşlıklara ait terimler metaforik olmakla kalmayıp, yurttaşlık kavrayışının içeriğini de boşaltmaktadır. Bu terimler, yurttaşlığı modern siyasi topluluklara has bir unsur gibi göstererek yurttaşlığa ilişkin çağrışımların önünü kesmektedir (Leca, 1993:48).

Yurttaşlık ile ilgili kuramsal yaklaşımları belli bir sıra ve sınıflandırmaya tabi tutmadan izlemek olanaklıdır. Füsun Üstel bu konuyu ele alırken, yaklaşımları "iki buçuk" çerçeveye oturtmaktadır. Bu çerçeve içinde, çağdaş siyaset felsefecilerinin üzerinde birleştiği liberal-sözleşmeci ve toplulukçu yurttaşlık anlayışlarına yer veren Üstel, toplulukçu yaklaşımın bir değişkeni olarak tanımladığı cumhuriyetçi yurttaşlığa da değinmektedir. Liberal-sözleşmeci yurttaşlık, John Locke ile Thomas Hobbes'tan kaynaklanan ve John Rawls'ın çağdaş bir yorumla kavuşturduğu bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın en temel özelliği bireyi özgül bir toplulukla değil, bir kategori yada etiketle (yurttaşlık) olan ilişkisi içinde ele almasıdır (Mouffe, 1993:48).

Liberal bakış açısına göre devlet, sivil toplumun kimi özelliklerini paylaşmakla birlikte, temelde ondan oldukça farklıdır. Her ikisi de çıkar üzerine kuruludur. Ancak devlet, zora dayalı ve zorunlu bir kurumdur. Devlet, üyelerinin yaşamları üzerinde tasarrufa gidebilir ve aynı zamanda bireylerin bütün durumları devletin denetimindedir. Devlet, soyut ve biçimsel olmanın yanı sıra her türlü kimlikten de arınmıştır. Bu alanda yurttaşlar, yalnızca biçimsel ve devlet kaynaklı eşit hak ve yükümlülüklerin sahibi olarak bütünün çıkarı için eylemde bulunabilirler. Böylece soyut devlet-yurttaş ilişkisi birbirini tanımlayarak tamamlanır.

Yine liberal anlayışa göre, bir toplumu oluşturan yurttaşların tümü, tanımlanmış ve değişmez bir iyi yaşam kavrayışını paylaşmazlar. Çünkü iyi yaşam, toplumun çeşitli katmanları ve bu katmanlar içindeki bireyleri tarafından farklı biçimlerde algılanabilir. Bu nedenle yönetimin dayanacağı ve hedeflerini meşrulaştıracığı bir ahlaki kaynağı yoktur. Seçilen hedefler ne olursa olsun bütün toplum tarafından bir bütün olarak görülüp kabul edilmeyecektir (Üstel, 1999.59-60)

John S.Mill'in ileri sürdüğü faydacı yaklaşımı eleştiren Rawls, belirli bir yarar tasavvuru içermeyecek bir haklar reçetesi sunabilmek için hak ve yarar arasında bir ayrım yapılmasını öne sürmektedir. Zaten Kantçı liberallere göre hak, yarara göre iki anlamda önceliklidir. Hem bireysel haklar genel yarar adına feda edilemez, hem de bireysel hakları tayin eden adalet ilkeleri herhangi bir özel yarar anlayışına dayandırılmaz. Hakları haklı kılan, onların genel refahı azamileştirilmeleri ya da yararı sağlamaları değil, ama birey ve

toplulukların kendi değer ve amaçlarını seçebilme özgürlüğüne sahip oldukları adil bir çerçeve sunmasındadır. Bu liberal görüşe göre, yurttaşlık, her kişinin kendisi için iyi olanı oluşturabilme, gözden geçirebilme ve rasyonel olarak uygulayabilme kapasitesidir. Yurttaşlar, başkalarının haklarını çiğnememeleri için çizilen sınırlar içerisinde, kişisel çıkarlarına ulaşmak için haklarını kullanan kişiler olarak görülür (Mouffe, 1993:48).

Liberaller, kendi içlerinde bir birlik oluşturmazlar. Eşitlikçi liberaller refah devletini desteklerken, özgürlükçü liberaller Pazar ekonomisini savunmaktadır. İster eşitlikçi, ister özgürlükçü olsun aralarındaki bu farklılıklara rağmen liberal kuram, bireyi kendi yaşam planını seçme, yargılama, inceleme ve yeniden gözden geçirme yönünde düşünsel yeteneklere sahip bir benlik olarak algılamaktadır. Liberal-sözleşmeci kurama göre, yarara ilişkin bir kamu tanımı ve dolayısıyla da zorlaması olamaz. Toplum, bireyin yararına ilişkin farklı ve birbiriyle rekabet eden anlayışlara imkan tanımalı ve sosyal kurumlar iyi yaşam sağlama konusundaki görüş çeşitliliğine bir çerçeve oluşturmalıdır. Bu liberal-sözleşmeci paradigma, 1980'lerden itibaren bir çok nedenle eleştiri konusu olmuştur. Özellikle topluluklar olarak bilinen yaklaşımın taraftarları, liberal paradigmayı hedef almışlardır. Toplulukçular, liberalizmi, bedenden ayrılmış benliği savunmakla, çevre ve koşullardan soyutlanmış benliğe dayanmakla, topluluğa ilişkin rehber ilkelerin eksikliğiyle ve bireye ilişkin cılız bir anlayışa sahip olmakla eleştirdiler" (Gündüz ve Gündüz, 2002:21).

Toplulukçuluk, metodolojik ve normatif olmak üzere iki düzeyde ifade edilmektedir. Toplulukçular, metodolojik düzeyde eleştirilerini liberal- bireyci kuramın,

doğru ve yanlış arasında özgürce seçim yapabilen rasyonel birey tanımı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Onlara göre insan davranışlarını anlamın tek yolu, insanları tarihsel, kültürel ve toplumsal bağlamı içinde tanımlamaktan geçer. Benliğin bireyselci imgesi ontolojik açıdan yanlıştır. Topluluk basit bir birlikten öte karmaşık bir birliktir. Kendi başına bir değeri vardır. Eşit ve özgür insanlar toplumdaki daha farklı öte bir şeydir. Toplulukçular, normatif düzeyde ise, liberal-bireyciliğin öncülerinin ahlaki açıdan tatminkar olmayan bir ortama yol açmasını ile sürerek eleştirmektedir (Üstel, 1999:65).

Toplulukçular geleneksel liberal hak ve adalet ilkelerinin her toplumun kendi özel koşullarına göre düzenlenmesi gerektiği üzerine uzlaşmamaktadır. Bunlar iki ana grupta toplanmaktadır: Birinci grup adalet topluluğunun birbiriyle uyumlu ve tutarlı olduğunu, topluluğun anlamının, adalete verilen anlamdan geçtiğini bildirmektedir. İkinci grupta yer alan toplulukçular ise, topluluğun adalet fikrinin temeli olduğunu, bu fikrin toplumun ortak kavrayışına dayanması gerektiği, adalet ilkelerinin içeriğinde topluluğun daha fazla belirleyici olmasını ve bireysel haklardan ziyade ortak yarara öncelik verilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Böylelikle, toplulukçuların, topluluğun dayanağı olan adalete yükledikleri anlamı, onların yurttaşlığa ilişkin görüşlerini de belirlediklerini de bildirebiliriz.

“Toplulukçu yaklaşımın muhafazakar temsilcisi Alasdair Macintyr’e göre ahlaki ve siyasi anominin temel nedeni modernitedir. Aydınlanma ise, bireyi ahlaki uygunluktan uzaklaştırarak, özerk ve egemen olma algısıyla teleolojik bağlam ve kategorik niteliklerinden arındırarak onun erdemli olmasını engellemiştir. Bu bakımdan modern

öncesi bireyin yeniden keşfedilmesi gerekir. Macintyre, anlatsal kimlik yada yaşamın anlatsal birliği kavramıyla örüntülediği konumlanmış bir yurttaşlığı hedeflemektedir (Üstel, 1999:65-67).

Sivil toplum kuramcıları arasında anılan M.Walzer'e göre yurttaşlığın en önemli zorunluluklarından biri sivil topluma katılmaktır. Bireyler, erdemleri, sivil toplumlar veya örgütler aracılığıyla öğrenir ve sürdürür. Bunların yaptırımını devletin yaptırımından daha etkili olabilir. Kaldı ki, bu topluluğun sınırlarını oldukça geniş tutan Walzer, devletin her yurttaş üzerinde yaptırmanın da olduğunu, dolayısıyla sivil toplumun ortaya koyduğu erdemlerden uzaklaşan yurttaş, para yada çalışma ile ilgili davranışları zevk edilebilir görüşündedir (Erol, 1997:125).

Toplulukçu yaklaşımın sol değişkenini temsil eden David Miller ise, sosyalist bir toplum kuramı oluşturmak amacıyla ulus yararına bir kurtarma operasyonu düzenler. Ulus ve ulusçuluk anlayışını minimize eden Miller, ulus ve yurttaşlığın birbirini dışlamak yerine tamamlayabileceğini bildirmektedir. O, insanlara dünyalarını birlikte biçimlemelerine olanak tanıyan ortak kimliği ve ulusun ve bu kimliği gerçekleştirmek için gerekli pratik araçları da yurttaşlığın sunduğunu iddia etmektedir: Miller'e göre yurttaşlık, bir devletin yasalarına tabi olmaktan öte, haklar bağlamında tanımlanmış bir toplumsal roldür. Yurttaş, içinde yaşadığı toplumun günü ve geleceğinde etkin bir rol üstlenmeli ve bu durumda kendisini sorumlu görmelidir (Üstel, 1999:68). Toplulukçuların amacı, bireyciliğin tahrip edici etkisine karşı, kamu ruhuyla harekete geçen, görev ve sorumluluklarla donatılmış, etkin, yetkin ve katılımcı yurttaş tipini/ idealini yeniden

kurmaktır. Kant'ın radikal özelliği ile Yunan polislin canlı birliğini birleştirmeyi hedefleyen Hegelci yoldan ilerleyen Topulukçular, yurttaş, belli bir üyesi olarak politik eylemlilik perspektifinde değerlendirmektedir. Yurttaşlıkla ilgili cumhuriyetçi yaklaşım ise Rousseau, Machiavelli ve Alexis Tocqueville'den etkilenmiş olup, katılımcı demokrasinin en uç biçimidir. Cumhuriyetçi yurttaşlık, ortak bir iyi üzerinde uzlaşan bireylerin oluşturduğu kamusal alana, yine bireylerin katılımının kamu yararı ile gerçekleştirilmesi aracılığıyla olanaklıdır. Burada, bireylerin taahhüt ve bağlanmaları söz konusudur. Toplum temelli bir anlayış vardır. Bireyler kamu hizmeti ile yurttaş olduklarını anlarlar. Kuşkusuz hatlar görevlere dönüşmüştür. Bireyler bu sorumlulukları yerine getirerek yurttaş olur ve kalırlar (Gündüz ve Gündüz, 2002:23).

2.3.5. Modern Yurttaşlığın Özellikleri

Modern yurttaşlığın özelliklerini belirleme çabası giderek artan ilgiyle beraber zorlaşmaktadır. Yurttaşlığın bu oldukça genel "modern" tarzının içeriğinde dahi onun bir çok biçiminden söz etmek olanaklıdır. Bugün artık güçlü demokratik yurttaşlık, militan yurttaşlık, katılımcı yurttaşlık, anayasal yurttaşlık sosyal yurttaşlık, siyasal yurttaşlık, sivil yurttaşlık, aktif yurttaşlık, evrensel yurttaşlık Avrupa yurttaşlığı, cinsiyetsiz yurttaşlık, ırksız yurttaşlık, mümin yurttaşlık ve ekolojik yurttaşlık gibi bir çok ad altında çeşitli tipler yaratılmaktadır. Bunların önemli bir bölümünü temel vurgularını kuşkusuz modern yurttaş kavramında yer almaktadır. Ancak yetersizlikleri de bulunmaktadır. Modern biçimi de dahil olmak üzere genel olarak yurttaşlıktan söz etmenin güçlüğüne bir çok yazar gibi Leca da işaret etmektedir. Ona göre, yurttaşlıktan söz etmenin, temel güçlüğü, hiç şüphesiz müphemlikten, ona ait gibi gösterileriyle uzamsal işlevsel boyutların çeşitli yönden işaret ettiği ampirik konumlanıştan kaynaklanmaktadır. Sıkıntı özellikle de hem bir gerçeği hem

de temenni edilen bir ideali işaret ettiği kuşkusunu veren kavramın, bu statüsünden doğmaktadır. Yurttaşlıktan söz etmekten, ideal modelden uzaklaşmanın ihbar eden ve onların uygulanması uygun düşen eğitim, yola getirme biçimleri öneren kuralcı kuramcının yada toplumsal reformcunun işini yapmak olacaktır (Leca,1993:16).

Gerçekten yurttaşlık, her yanı ve yönüyle bir anlamlar demetini cisimleştirir. Bu çerçevede, Heater, yurttaşlığı “tanımlanmış yasal yada sosyal statü, siyasi kimliğin bir aracı bir sadakat, odağı görevlerin bir ölçüsü” olarak tamamlanmaktadır (Heater, 1990:163). Modern yurttaşlığın niteliklerini ilk kez belirginleştiği Fransız Devrimi deneyimi işaret ederek yurttaşlığın ayırt edici modern biçimini belirleyip tanımlayan Brubaker ise yurttaşlığın, yurttaş oluşun resmi sınırlanması. Yurttaşlar ve yabancılar arasındaki ayrımın yasal ussallaştırılması ve ideoloji olarak vurgulanması ulusal egemenlik öğretisiyle yurttaşlık ve ulus olmak arasındaki bağın bütünleşmesi; yurttaş ile devlet arasında eski rejimin aracını, dolaylı ilişki karakteristiğinin yerini yakın, doğrudan ilişkilerin alması; olarak karakterize etmektedir. Modern devleti bir çok boyutla sosyolojik perspektiften ele alıp değerlendiren ve çalışmasının bir bölümünü de modern devlet yurttaş ilişkisine ayıran sosyal bilimci Pierson’ ı izlemek gerekir. Pierson, modern yurttaşlığın karakteristiklerini, üyelik olarak yurttaşlık, statü olarak yurttaşlık haklar dizisi olarak yurttaşlık görevler dizisi olarak yurttaşlık, evrensel eşitlik olarak yurttaşlık ve aktif katılım olarak yurttaşlık başlıkları adına da toplamamaktadır (Brubaker,1992:35).

Bütün bunlarla birlikte modern yurttaşlığı bir gerilim hattı üzerinde konumlandıran Üstel’in oldukça yetkin belirlemeleri de bildirilebilir.

Modern devlete siyasal aidiyeti işaret eden yurttaşlık, bireyi belirli hak ve görevlerle donatılmış bir yasal statüye kavuşturmuştur. Ancak sorun burada bitmemektedir. Çünkü, dayatılan bu statünün yerine getireceği rollerin sınırları her zaman bir gerilim yaratmaktadır. Nitekim, ulus- devlet, liberal düşüncenin yalnızlık ve eşit mesafe anlayışını ulusla gerçekleştirdi. Bu anlam da ulus devletler çağında yurttaşlık devletin siyasal hukuksal bir kategoride, ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturma kaygısının bir ifadesi oldu. Böylelikle yurttaşlık sorununa ilişkin tartışmalar, ulus devlet üyeliğinin tanımını ve içeriğine ilişkin daha kapsamlı bir tartışmanın konusunu oluşturdu. Yurttaşlık ve ulus birbirlerine sıkı sıkıya bağlandı. Egemenlik ulusundur ilkesi her türlü meşru siyasal iktidarın ulustan kaynaklandığı anlamını pekiştirmeye yöneliktir. Yalnızca siyasal topluluğun üyeleri, bu egemenliğin emanetçileri sıfatıyla yurttaşlığa hak kazandı, ama yabancılar bunun dışında tutuldu (Üstel, 1999:80-81).

Sivil toplum-yurttaşlık ilişkisinde yurttaşlığın oluşturduğu aidiyet biçimi ile sosyal, kültürel sınıfsal yada etnik aidiyet arasında sürekli bir gerilim yaşanmaktadır. Leca'ya göre bir aidiyet biçimi olarak yurttaşlık üç gerilim hattı üzerinde durmaktadır. Yurttaşlığın, siyasi bir topluluğun aidiyetten kaynaklanan bir kısım haklara sahip olma durumuna bir statüye işaret ettiği kabul edilebilir. Bu kabule göre yurttaşlık, aynı anda siyasi bir topluluğa aidiyeti ve bir kısım hak ve yükümlülüğün oluştuğu bir statüyü gösterir. Bu anlayışın yanı sıra aidiyet duygusu olarak yurttaşlık, siyasal topluluğa aidiyet dışında iki eksen üzerinde daha oluşur. Aidiyet duygusu olarak yurttaşlık üç eksen üzerinde yer değiştirir. "Kuşatıcı gruba, yaşadığı topraklar bakımından saptanabilen siyasal cemaate, bir de, daha tikel (çıkarcı gruba, sınıf, meslek birliği) ya da daha tümel (kilise, ümmet, ihtilalciler enternasyonal) nitelikli başka gruplara dönük yönelimi ifade etmek üzere bir tikel genel

ekseni, varoluşa ilişkin daha çok sicil (aile, münazara cemaatleri, tarikatlar) barındıran, daha tensel, daha talimatçı gruplara ve genellikle yalnızca bir sicil (Pazar, kimi zaman iş ilişkisi, müşteri ilişkisi ya da cemaatten olmayan siyasal bir grupla ilişki) bağlamında işleyen, daha gelip geçici, daha sözleşmeye dayalı gruplara aidiyeti ifade etmek üzere bir cemaat-toplum (ya da katılım sürecini daha iyi ifade eden Weberci terimlerle (cemaatleme-toplumlama) eksenini, yerel (belde, kurul); bölgesel (federal bir devlete üye devlet, bölge), ulusal, uluslarüstü cemaatlere aidiyeti ifade etmek üzere bir yukarı aşağı eksenini (Leca, 1999:62).

Üstel, sivil toplum, kamusal alan ve yurttaşlık ilişkisinin özündeki gerilim doğurucu niteliğinin anlaşılabilmesi için sivil topluma ilişkin farklı tasavvurların dikkate alınmasını önerir. Ona göre, sivil toplumu en genel tanımıyla, devletle olan karşılığı içinde ele aldığımızda liberal düşüncenin iki farklı sivil toplum anlayışı geliştirdiğini görürüz.

Çoğulcu demokrasi kuramcıları, devlet ve sivil toplumun birbirinden bütünüyle ayrı iki oluşum olduğu varsayımından hareket ederek, “sosyal hak ve özgürlüklerin demokratik içeriğini, dengeleri gözeterek belirlenecek düzenlemelere devletin doğrudan müdahalesi olmaksızın toplumdaki sivil örgütlerin daha etkinleştirilmesiyle ulaşılabileceğine inanırlar. Çoğulcu demokraside sivil toplum kavramı çıkar gruplarının aktif varlığına dayanan, devletten tamamen ayrı bir toplum anlamını kazanmıştır. Bu kuram özünde, devleti asgariye indirgemeyi değil çıkar gruplarının dinamiğiyle etkilemeyi öngörür.” Görülüyor ki, çoğulcu demokrasi anlayışında yurttaşlık, çıkar gruplarının varlığıyla ve onun içinde anlam kazanır (Fincancı, 1991:3).

Diğer yandan liberal bireycilik, bireye yalnızca ahlaki bir öncelik tanımakla kalmaz, aynı zamanda söz konusu bireyi, çeşitli niteliklerle donatarak normalleştirir. Liberal bireycilik yurttaşlığı her insanın kendisi için iyi olanı oluşturabilme gözden geçirebilme ve akıcı olarak uygulayabilme kapasitesi olarak tanımlarken, siyasal faaliyeti özelleştirmektedir (Mouffe, 1993).

Liberal düşüncenin bir değişkeni olan yeni sağ ideolojinin asgari devletçi sivil toplum anlayışıyla öne sürdüğü yeni kavram, aktif yurttaşlıktır. Yeni sağ refah devletinin müşteri tipi ilişkilere dayalı yurttaşlık anlayışına bir tepki olarak, bu kavramı öne sürmüştür. Yeni sağ ideoloji içindeki bir paradokstan kaynaklanan aktif yurttaşlık önerisi, İngiltere’de 1980’ler boyunca iktidarda olan Margaret Thatcher’in politikaları sonucu ortaya çıkmıştır. Başlangıçta Thatcherizmin, kısıtlamasız özel birikim hamlesi, kamu harcamaları kolektivizm ve bağlılık kültürü konusundaki uygulamaları toplumsal bünyenin zayıflamasına yol açmıştır. Buna çözüm olarak, yine devlet, refah devleti uygulamalarındaki bazı taahhütlerden yoksun bir biçimde, bireylerle ilişkisinde bazı sosyal haklar temelinde ilişki kurmuş, ama bireyleri kendi çıkarlarını gerçekleştirme noktasında daha aktif roller üstlenmeleri konusunda yönlendirmiştir (Gündüz ve Gündüz, 2002:27).

Marksist ideoloji ise, bizzat Karl Marks’ın ortaya koyduğu biçimiyle sivil toplum, devletten bağımsız ve ona karşı bir alan oluşturmaktadır. Burjuva devleti, sivil toplumun resmi ifadesinden başka bir şey değildir. Marksizmin dayandığı temel anlayış, sivil toplum-devlet ayrımını bunlardan birini her ikisini de diğerine bağımlı kılarak değil, her ikisini de kaldırarak aşmak düşüncesidir. Aslında, Marks, Liberal felsefenin hayati

dayanakları olarak gördüğü kamusal ile özel, yurttaş ile burjuva devlet ile sivil toplum arasındaki ayrıma karşı çıkmaktaydı. Ancak, 1970’li yıllardan bu yana dünyada ve düşünce çevrelerinde meydana gelen gelişme ve değişimler, yeni sol tarafından geliştirilen ve siyasal toplum (devlet) ile sivil toplumun birbirinden ayrı olduğu düşüncesinden değil, içiçeliğinden hareket eden katılımcı sivil toplum modeli, bu yapıyı demokratik doğrultuda değiştirmeye zorladı. Böylelikle yeni sol, bağımsız ve özerk yurttaş inisiyatifinin önemini kavradı. Yurttaşlık, giderek yeni solun temel tartışma alanlarından biri haline geldi (Üstel, 1999.85-87).

2.3.6. Modern-Demokratik Yurttaşlık İdeali

Yurttaşlık ideali “bugün özellikle Avrupa siyasi yaşamının çok önemli bir teması haline gelmekte ve yurttaşlığın anlam, kapsam ve siyasi sonuçları konusunda farklı, çelişik şeyler getiren çeşitli yorumlara konu olmaktadır” (D’entreveds,1993:67) Bununla birlikte, “bütün dünyada yakın tarihli olaylar ve eğilimler artan seçmen ilgisizliği, ABD’deki uzun dönemdeki refah bağlılığı, Doğu Avrupa da milliyetçi hareketlerin canlanması, Batı Avrupa da artan çok kültürlü ve çok ırklı nüfusun yarattığı gerilimler, Thatcher İngiltere’sindeki karşı refah devletinin geri tepmesi, gönüllü yurttaş işbirliğine bağlı çevre politikaların başarısızlığa uğraması vb. göstermektedir ki yurttaşlığın yeni baştan ele alınıp değerlendirilmesi gerekir” (Kymlicka,1998: 267).

2.3.6.1. Hannah Arendt’in Anlayışı

Bütün bu tartışmaların hemen tamamına yakını, bugün artık, demokratik yurttaşlık teması / ideali üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yine bu tartışmaların temel ilgilerinden biride

Arendt'ın konuyla ilgili ifade ettikleri üzerinde odaklanmaktadır. Nitekim, D'entreves de, Arendt'ın demokratik yurttaşlık fikri ve pratiğini yeniden canlandırma girişimlerine katkısını kendi çalışmasına almıştır. Bu bakımdan bizde bu yolu izleyerek, oldukça genel bir özete başvuracağız (D'entreveds, 1993:67-79).

D'entreves, Arendt'ın yurttaşlık anlayışını üç ana başlık altında toplayarak değerlendirmektedir. Bunlar: 1. kamu alanı, 2. politik eyleycilik ve kolektif kimlik ve 3. siyasi kültürdür.

2.3.6.1.1. Yurttaşlık ve Kamu Alanı

Kamu alanı, yurttaşların konuşma ve ikna aracılığıyla etkileşime girdiği, kendi biricik kimliklerin dışı vurduğu, kolektif müzakere yoluyla kamuyu ilgilendiren sorunlarda karar aldığı bir alenileşme alanına işaret eder. Bu kamusal aleniyet alanı da ancak bizi doğadan ayıran ve faaliyetlerimize görece daimi ya da dayanıklı bir çerçeve kazandıran, insan eseri şey, kurum ve ortamların oluşturduğu ortak bir dünyayı paylaşıyorsak kurulabilir. Görülüyor ki, Arendt için kamu alanı, alenileşme mekanı ve ortaklaşa sahip olduğumuz dünya olarak iki anlama gelmektedir. Alenileşme mekanı olarak kamu alanı, her şeyin herkes tarafından görülüp duyulabildiği bir mekandır. Aleniyet, gerçekliği oluşturur. Çünkü, gördüklerimizi gören, işittiklerimizi işiten başkalarının varlığı bize dünyamızın ve kendimizin gerçekliğini temin eder. Bu mekanda, deneyimler paylaşılabilir, eylemler değerlendirilebilir ve kimlikler ortaya konabilir. Bu alan, durmaksızın eylemle sürekli yeniden yaratılmalıdır. Bireyler, kamuyu ilgilendiren konuları tartışmak amacıyla sürekli bir araya gelerek bu alanın varlığını sürdürmesini sağlayabilir. Arendt'ın kamu

alanına yüklediği ikinci anlam ise, ortaklaşa sahip olduğumuz dünyadır. Bu dünya, doğayla özdeş değildir. Daha çok insan eseri, insanın yapıp etmeleriyle oluşturduğu ve diğerleriyle karşılıklı etkileşim ilişkisi içerisinde kurduğu bir dünyadır. Bu devamlı ve dayanıklıdır. İnsanlara, ölümlü oldukları halde adeta bunun üstesinden gelmeye olanak sunan bir dünyadır (D'entreveds, 1993:67-79).

Arendt, yurttaşlıkla ilgili çözümlerinde kamu alanının üç özelliğinden de söz etmektedir.

2.3.6.1.2. Kamusal Hayatın Suniliği

Arendt, kamusal hayatın ve siyasi faaliyetlerin doğal yada verili olmaktan çok, insan yapısı vurgulanmış veya kurulmuş şeyler olduğunu bildirmektedir. Bu durum insanlar, için bireylere hayatın zorunluluklarını aşma özgür siyasi eylem ve müzakerelerin serpilip gelişeceği bir dünya yaratma olanağı veren, çok önemli bir kültürel başarıdır. Kamusal alan ve/veya siyasetin suniliğinin önemli sonuçları vardır. Sözgelimi insanların bir takım haklara sahip olması ve siyasi eşitliği ancak demokratik siyasi topluluğun üyesi olunarak güvenceye alınabilir. Gerçekten, Nazi rejimi tarafından bazı haklardan mahrum bırakılan insanların, bu hakların kendilerinin doğal hakları olduğu gibi iddiayla karşı çıkma şansları yoktu. Yine kamusal ve / veya siyasal alanını suniliği, insanın etnik veya dinsel kimliği ile yurttaş kimliği arasında olası bütün bağları ortadan kaldırır (D'entreveds, 1993:68).

2.3.6.1.3. Kamusal Hayatın Mekansal Niteliği

Arendt'in üzerinde durduğu ikinci özellik, kamusal hayatın mekansallığıyla ilgilidir. Kamusal mekan, yurttaşların birbirini bulabileceği, fikir alışverişinde bulunabileceği farklılıklarını tartışabileceği ve sorunlarına belli bir kolektif çözüm arayabileceği bir alandır (D'entreveds, 1993).

2.3.6.1.4. Kamusal ve Özel Çıkarlar

Arendt'a göre kamusal alanda siyasi faaliyet bir amaç için araç değil bir kendinde amaçtır. İnsan siyasi eyleme sırf refah düzeyini yükseltmek için katılmaz, özgürlük, eşitlik, adalet, dayanışma, cesaret ve fazilet gibi siyasi hayata ilişkin ilkeleri gerçekleştirmek için katılır. Zaten, Arendt insanın birey olarak yaşamı ile (özel) yurttaş olarak yaşamı (kamu alanı) arasındaki farkı tartışır. O, yurttaş olarak kaygı duyduğumuz kamusal çıkarlarımızla birey olarak, kaygı duyduğumuz özel çıkarlarımızın birbiriyle pek örtüşmediği ve birbirinden oldukça farklı şeyler olduğunu bildirir. Kamusal çıkar özel çıkarla pek ilgili değildir; o, benim ötesine uzanan bir dünya ile ilgilenir. Ben bir benlik olma sıfatıyla, dünyanın çıkarını hesaba katamaz. Dünyanın çıkarı bireylerin çıkarı demek değildir. Dünyanın çıkarı, bizim olmaksızın, ortaklaşa sahip olduğumuz, sınırlı ömrümüzü ve hedeflerimizi aşan bir alana aittir. Bu konuyla Jüri faaliyeti iyi bir örnek olabilir (D'entreveds, 1993:67-79).

2.3.6.1.5. Yurttaşlık, Eylemcilik ve Kolektif Kimlik

Arendt'in yurttaşlık anlayışının ikinci yanı kolektif kimlik ve siyasal eyleyciliktir.

2.3.6.1.5.1. Yurttaşlık ve Kolektif Kimlik

Kolektif kimlik, biz diye başlanılan ve eylem alanında gerçekleştirilen bir olguya işaret eder. Bu, o kadar kolay değildir. Bir eyleme veya siyasi müzakereye girdiğimiz her yerde, aynı zamanda kendi kolektif kimliğimizin oluşturulmasıyla, hem kendimizi hem de eylemlerimizi tanımlayabileceğimiz bir bizin yaratılmasıyla da uğraşırızdır. Bu kimlik inşa süreci hiçbir zaman ne ilk ve son defa verilmiştir. Ne de sorunsuz ve nettir. Daha çok dinmez bir mücadele, tartışmaya açma ve karara bağlama süreci olduğu söylenmelidir; aktörlerin farklı siyasi ve kültürel kimlikler, farklı siyasi meşruiyet anlayışları sergiledikleri, geliştirdikleri ve savundukları çatışmalı bir süreçtir. Bu süreç, her zaman Habermas'ın bildiri ile bir ötekine muhtaçtır (Habermas, 1999).

2.3.6.5.2. Yurttaşlık ve Siyasi Eylemcilik

Hiç kuşkusuz, kolektif kimliğin oluşumunda siyasal eylemciliğin önemli bir belirleyiciliği bulunmaktadır. Arendt'in demokratik katılımcı yurttaşlık kuramının temel alanını oluşturan siyasal eyleycilik, bireye, topluluk işlerinin yönlendirilmesinde aktif yol üstlenmesi sonucu kamusal mutluluk coşkusunun yanı sıra, yönetime katılma duygusu da verir. Siyasi eylemcilik ve etkinlik konusunda katılımın önemine işaret eden Arendt, bu yönüyle temsili demokrasiye karşı, fakat doğrudan demokrasiye taraftır (D'entreveds, 1993:67-79).

2.3.6.5.3. Yurttaşlık ve Siyasi Kültür

Arendt'a göre, siyasi düşünce temsil gücü olan düşüncedir. Belirli bir konuda farklı bakış açılarından yaklaşarak, o anda orada olmayan insanların duruş noktalarını aklıma getirerek, yani onları temsil ederek bir görüşe varırım. Belirli bir konuyu ölçüp biçerken, aklımda ne kadar çok insanın duruş noktası varsa ve onların yerinde olsam neler hissedip, neler düşüneceğimi ne kadar iyi tahayyül edebilirsem, temsil gücüne sahip düşünme kapasitem o kadar güçlü ve çıkardığım nihai sonuçlar, vardığım görüşte o kadar geçerli olacaktır. Kuşkusuz, bunun gerçekleştirilebilmesi için, kamusal bir kolektif müzakere mekanını yaratılması gereklidir. Aynı şey geçerli yargılara ulaşabilmek içinde zorunludur. İnsanın zihinsel yeteneklerinin en siyasalı olan yargı, ancak kamusal olarak, kamu alanında özgür ve açık bir görüş alışverişi içerisinde oluşturulup, sınanabilir. Yargı, katı bir yalıtılmışlık yada yalnızlık içinde işlem göremez; yerlerine düşünmek ve bakış açılarını hesaba katmak zorunda olduğu başkalarının varlığına ihtiyaç duyar. Nasıl mantık geçerli olmak için kişinin varlığına bağlıysa, yargı da geçerli olmak için başkalarının varlığına bağlıdır. Gerçekten, yurttaşların kendi görüşlerini geliştirme ve yargılarını sınama yetenekleri, ancak herkesin eylem ve görüş bildirme hakkını güvenceye alan genel bir demokratik katılımcı kültürle birlikte gelişebilir (D'entreveds, 1993:67-79).

2.3.7. Chantal Mouffe'un Anlayışı

Bütün bunlarla birlikte, modern, demokratik yurttaşlık ideali üzerinde duran Mouffe ise liberal ve Cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışlarının kendi içerisinde ve birbirine karşı aldıkları konular itibarı ile yetersiz olduklarını bildirmektedir. Mouffe, her iki

yaklaşımı radikal ve siyasi demokrasi modeline uygun bir yurttaşlık anlayışı yaratabilmek için gereği üzerinde durmaktadır.

Mouffe, eğer yurttaşlığı Respublica'dan hareketle yaratılan bir siyasi kimlik olarak, anlarsak, bir yurttaş anlayışı olanaklı olur, görüşündedir. Burada, yurttaşlık, ne liberalizmdeki gibi diğerlerinin arasında yalnızca bir kimlik, ne de yurttaş cumhuriyetçiliğin de olduğu gibi diğerlerine önem vermeyen baskın bir kimliktir. Radikal demokratik yurttaşlık, özgürlüğün ve eşitliğin oluşturduğu bir kolektif kimlik, bu kimliğin ortaya çıkardığı rolleri yerine getiren eylemci birey ve kamu-özel ayrımını ortadan kaldırmadan uzlaştırmak üzerine kuruludur.

Mouffe'ye göre, yurttaşlık ideali özgürlük ve eşitlik ilkelerini genişletmede büyük katkı sağlayabilir. Haklar idealinin ve çoğulculuğun, kamusal bir ruha sahip olmayla ve etik siyasi kaygıyla birleştirilmesiyle oluşturulacak yeni bir modern demokratik modern anlayışı, siyasetin itibarını geri getirebilir ve radikal demokratik bir hegemonyanın kurulmasına bir araç olabilir (Mouffe, 1993:53-56).

2.3.8. Benjamin Barber'ın Anlayışı

Yine, demokratik yurttaşlık ideali daha somut ve ayrıntılı olarak Barber tarafından yeniden ele alınmıştır. Güçlü demokrasinin retoriği üzerinde duran Barber, bunun, büyük liderler tarafından değil yetkin ve sorumlu yurttaşlar tarafından gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır (Barber, 1995:18).

Barber, güçlü demokratik yurttaşlık teorisini açıklamaya olanak tanıyacak en iyi yolu, her yurttaşlık teorisine sorulabilecek üç soruya bunların verebilecekleri yanıtlardan geçtiğini bildirmektedir. Temsili, birlikçi ve güçlü demokrasinin yanıtlayabileceği bu sorular: 1. Yurttaşlığın esası yada temelleri nedir?, 2. Yurttaşlık bağının özelliği ve niteliği nedir? ve 3. Yurttaşlığın hudutları nerede biter ?

2.3.8.1. Yurttaşlığın Temelleri

Modern devletlerde, toprak (territory) genellikle yurttaşlığın ilk dayanağı sayılır. Bununla birlikte batıdaki yurttaş kimliği tarihinden başka bazı temeller de çıkarılabilir. Bunlar arasında, kan bağı mülki idare, ortak inanç, ekonomik sözleşme ve ortak hedef ile süreçlere bağlılık sayılabilir (Barber, 1995:270-317).

Modern demokrasinin temsili, birlikçi ve güçlü biçimlerinin hepsi temel yasal anlamıyla teritolyaldır. Ancak, her biri aynı zamanda ikinci bir temele de ihtiyaç duyar. Temsili (cılız) demokrasi, yurttaşlık bağını, bireyleri onların yararına ve onların adına yönetmek için egemene yetki veren bir başlangıç sözleşmesi olarak kavrar. Yurttaşlık, rejimin başlangıçtaki soyut kuruculuğunun bir işlevidir ve bundan dolayı bir bekçi köpeği niteliği taşır; aktiften çok pasiftir ve fiili olandan çok potansiyel olanı ima eder. Bir yurttaş olmak, toplum sözleşmesinde bir taraf ve dolayısıyla yasal bir kişi olmaktır (Barber, 1995:270-317): Bu durumda alay eden birlikçi demokrasi, yurttaşlığı, çok daha verimli olan, kan fikrine dayandırır. Yurttaşlar genetik bir uzlaşmayla birleşmiş ve birbirlerine neredeyse doğa üstü bir şekilde bağlanmış kan kardeşleridir. Güçlü demokrasi ise, demokratik sürecin kendisini yurttaşlık tanımının odağına yerleştirir. Burada gönüllü irade,

siyasetin etkin ve sürekli bir işlevidir. Yurttaşlar, ne kanla ne de sözleşmeyle; fakat ortak çatışmalara ortak çözümler arayışına olan ortak ilgi ve ortak katılımlarıyla birbirine bağlanan komşulardır.

Görüldüğü üzere, her bir demokrasi biçimi, özel bir ideal temel vurgular. Gerçekten toprak ve doğum yurttaşlığın koşullarıdır, ama ona somut karakterini sözleşme, kan ve ortak eylemlilik kazandırır.

2.3.8.2. Yurttaşlık Bağının Karakteri ve Niteliği

Temsili demokrasilerin unsurları genellikle, yalnızca anayasal krizler ve hükümet yolsuzlukları olduğunda eyleme geçirilirler. Bunlar, yönetimi başkalarına bırakmaktan ve enerjilerini sınırsız özel dünyaları için ayırmaktan hoşnuturlar. Yurttaşlık, ara sıra yapılan seçimlerde oy kullanmaktan başka ya müşteri ilişkilerinde bir uygulama yada üzerinde yalnızca anayasal yangın felaketi durumlarında kullanılır yazan bir siyasal sigorta poliçesine indirgenir.

Birlikçi demokraside ise yurttaşlar birbirlerine, en azından metaforik olarak kan bağları olan güçlü kişisel bağlarla bağlandıkları için, kendine benzer yurttaşlar ile olan ilişkilerinin bir işlevi olarak görülür. Hükümet, bu güçlü yan bağlarla yaratılan birlikçi cemaati cisimleştirir ve yurttaş topluluğu adına çalışır. Bu durumda, örneğin Hitler; “Ben Almanya’dayım” diyebilir. Burada önemli olan tek tek kişilerden bir organik bütün yaratmaktır. Temsili demokrasinin en önemli erdemi, hesap vermek iken, birlikçi demokrasi bunu kardeşlik ideali olarak belirler. Kardeşlik, itaatkar bir siyasal tarzla ve

feragat etmeyi gerektiren bir yurttaş yükümlülüğü biçimiyle özdeştir. Her şeyi kapsayan yurttaşlık rolü, feragat etmeyi karşılayan siyasal tarzla bağlantılıdır. Temsili demokraside yurttaşlık bir çok eski toplumsal rolden yalnızca biriyken, birlikçi demokraside tek meşru roldür. Diğer kimlikler, önemsizdir. Öyle ki Humeyni'nin demokratik iddialara sahip olan İran'ı gibi, birlikçi bir rejimde, aileler, çocuklarını, hain diye hükümete teslim edebilirler. Temsili demokrasinin olgun artıkçılığıyla birlikçi demokrasinin her şeyi kapsayıcı totalitarizmi arasında bir yerde, güçlü demokratik siyasetin kamusal alanı yer alır. Bu alan içinde, yurttaşlık, ortaklıkları coğrafi yakınlıktan ziyade genişleyen bilinçten doğan, komşu haline gelmiş yabancılar arasındaki dinamik bir ilişkidir. Güçlü demokrasi koşullarında yurttaşlığın bağı, dikey veya yatay değil, dairesel ve diyalektiktir. Bireyler, ortak özyönetim kurumlarına katılarak hükümetle ve siyasetle ortak olarak uğraşmalarından dolayı da birbirleriyle ilgili hale gelirler. Ortak eylemlilik ve ortak bilinç bağlarıyla birleştirilirler. Hesap verme gibi örtük eylemler, ortak bağların gücünü yitirmesine yol açarlar (Barber, 1995:277).

Temsili demokrasi, yurttaşlar arasında karşılıklı kontrolü artırır. Birlikçi demokrasi karşılıklı sevgi ve korkuyu, güçlü demokrasi ise karşılıklı eş duyumu ve saygıyı artırır. Nezaket, bilincin, paylaşılan bir dünyada iş gören diğer bilinçlerin varlığını hesaba katan ve toplumsal olarak belirlenmiş bir akıldır. Bu tam da Arendt'in bildirdiği, başkalarının bakış açılarının hesaba katılmasıyla oluşan siyasal kültürün kendisidir. Yine Oakeshott'un bu ilişki için "yurttaş bireyler nörofizyolojik organizmalar, genetik karakterler, psikolojik benlikler ya da bir 'toplumsal sürecin' bileşenleri değildir, birbirinin eylemlerine ve hitaplarına karşı anlayışa dayanan tepkiler veren 'özgür' faillerdir; ve sivil birlik organik,

evrimci, ereksel, işlevsel yada belirtisel bir ilişki değil, akıl sahibi failerin anlaşılır bir ilişkisidir demesini Barber olumlamaktadır (Gündüz ve Gündüz, 2002: 35).

Güçlü demokratik yurttaşlar, ne zamanda ne de mekanda; fakat imgelemde komşular haline gelirler. Onları, sonuçların ortak kavranması zorunluluğunun bölünmüş ve çoğul mevcudun düşmanca rekabetini disipline ettiği, maddi çatışmalarla mücadele eden yaratıcı bilincin komşuluğudur. Buradaki yurttaşlık mutlaka, bir birey için en iyi kimlik değildir, ama başta gelen etik kimliktir. Çünkü birey, öteki ile yurttaş olarak karşı karşıya gelir ve kendi yaşamını, dayatılan dünyaya uydurur. Yurttaş, yurttaşlığa ait istekleri ve ihtiyaçları tanımlamaz; özel isteklerin ve ihtiyaçların kamusal iyiye ve hedeflere dönüştürülmesine yarayan ortak ölçüler geliştirir.

2.3.8.3. Yurttaşlığın Hudutları

Modern yurttaşlık biçimlerinin ortak temeli toprak olmakla birlikte, ortak sınırı da evrenselliştir. Bununla birlikte, evrensellik sınırının da belli bir çerçevesi bulunmaktadır. Nitekim, Aristoteles'in evrensel yurttaşlık anlayışında bile, kadınlar, çocuklar, köleler ve yabancılar dışlanmışlardır. Bu durum, başka bazı adlar ve biçimlerde bugünün demokratik toplumlarında da bulunmaktadır. Bu bakımdan sorun, yurttaşlığın evrensellik iddiasında hudutların nereye çizileceği değil, nasıl yapılacağıdır. Çünkü, hudutların nasıl belirlendiği, yalnızca nereye çizildikleri değil, aynı zamanda ne kadar esnek, mantıklı ve bağımsız bir biçimde tem ellendirilmiş olduklarını ortaya çıkarır (Gündüz ve Gündüz, 2002: 37).

Hudutların nasıl belirlendiğine ilişkin sorunun, demokrasi biçimleri bakımından cevabı, birbirlerine farklıdır. Yurttaşlığın kapsamı temsili demokraside anlaştığımız şeyin bir işlevi olarak sözleşme, birlikçi demokraside ne ve kim olduğunuzun bir işlevi olarak kimlik demokraside de ne yaptığımızın bir işlevi olarak, eylemlilik ile belirlenir. Yurttaşlığın anayasal tanımları, uzlaşmanın dışında kalanları umursamaz ama, sözleşmeye taraf sayılanlar, bu durumlarını korudukları sürece garantili yurttaşlardır. Yani temsili demokraside yurttaşlığın sınırları katı, ayrımcı ama kusursuz bir biçimde belirlenmiştir. Birlikçi demokraside kapsayıcı dışlamaya yatkındır. Ama uygun kimliği olanlara kesin ve geri alınamaz bir yurttaşlığı da garanti eder. Bütün bağımsız temellerden kaçınan güçlü demokrasi, belli insan gruplarını yada sınıflarını öncel bir ölçüye uymadıkları gerekçesiyle üyelikten dışlayan argümanlar geliştirmez. Yurttaşlığın eylemlilik anlamının kendisi, bir sürekli demokratik tartışma konusu olur ve tartışmaya katılım yurttaşlığa girişi belirler. Katılım, yurttaşlık için önemlidir. Özerk bireyin yalnızca kendi eylemiyle yada eylemsizliğiyle geçici olarak kaybedebileceği yurttaşlık, katılımı hep yeniden kurur. Burada çocuklar, suçlular ve göçmenler potansiyel yurttaş adaylarıdır, katılımında bulunma yeteneklerini sergilemeye olanak bulduklarında yada sergilediklerinde yurttaş olarak kabul edilirler.

Barber, bütün bunlarla birlikte, temsili, birlikte, birlikçi ve güçlü demokrasi teorilerinin yurttaşlık anlayışlarının bir görünümü olarak cemaat nosyonunu açıklığa kavuşturma yönelmektedir.

Güçlü demokratik cemaatte bireysel üyeler, ortak görüş ve çalışmaya olan katılımlarıyla yurttaşlara dönüştürülür. Buradaki yurttaşlar cemaati için, varoluşunu kendisini oluşturan üyelerin paylaştıkları şeylere borçlu olması nedeniyle bireyler önemlidir. Bu cemaat, bir yabancılar birliği olarak değil, nihayetinde insanlarını, ve çıkarlarını dönüştürerek bir birlik oluşturur.

Gerçekten, güçlü demokratik cemaat, bireyleri dönüştürme yeteneğine sahiptir. Temsili demokraside bireyler kendi başlarına bırakılır. Birlikçi demokraside özerklik ve bireysellikleri yıkılır. Oysa güçlü demokratik cemaatte bireyler dönüştürülür. Bireylerin özellikleri korunur; çünkü onların kendi özgürlük ve çıkar görüşleri, diğerlerini de kapsayacak biçimde geliştirilip genişletilir ve ortak güce itaatleri meşru kılınır. Çünkü, buradaki yurttaşlar, geniş bakış açılarıyla ortak güç içinde kendilerinin de temsil edildiğini görürler.

BÖLÜM III

YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Türkiye’de yurttaşlık tartışmalarının incelendiği bu araştırma, betimsel tarama modeli niteliğindedir. Tarama modelleri, geçmişte ya da hala varolan bir durumu varolduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 1994).

Bu çalışmada yurttaşlık kurumunun Türkiye’deki tarihsel evrimi ele alınırken, bu konuda yerli ve yabancı araştırmacı ve yazarlarca ortaya konulmuş araştırmalar, metinler ve olguyla ilgili resmi belgeler incelenmiştir.

3.2. Doküman İnceleme Yöntemi

Bu çalışmada yurttaşlık kavramının gelişimi ve Türkiye’de yurttaşlık tartışmaları ile ilgili alan yazın taraması yapılmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’deki yurttaşlık sürecinin tarihsel dönemler açısından incelenmesi olduğu için, tarihsel dönemlerin siyasal gelişmelerinin yurttaşlık üzerindeki etkilerini ele alan konuyla ilgili yazılı metinler incelemeye alınmıştır.

Belge incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 1999:140). Sosyal bilim

araştırmalarında belge incelemesinin merkezi bir yere sahip olduğu belirtilmektedir. Belge incelemesi eskiye giden, tarihi nitelikli olaylarla ilgili durumlarda daha da önem kazanmaktadır. Belge incelemesinden, araştırma projelerinin hemen hepsinde yararlanılabilir. Gözlem, anket veya ölçüm yoluyla doğrudan ulaşmanın olanaklı olmadığı her yerde, belge incelemesi tercih edilen araştırma modelini oluşturur (Mayring, 2000:36).

Tarihsel süreç incelenmek istediğinde ilk başvuracak veri kaynağı, güvenilir olarak görülen “yazılı kaynaklar” olacaktır. Yazılı kaynaklar bir toplum veya medeniyetini kültürü, gelenekleri, toplumsal yapıları, yaşayış biçimleri, devlet politikaları gibi bir çok unsur hakkında bilgi vermektedir. Tarihçiler ve arkeologlar bu bilgiler ışığı altında olay ve olguları açıklamaktadırlar. Yazılı kaynakların analizi günümüz insanlarını geçmiş hakkında aydınlatması açısından çok değerli bilgi kaynaklarıdır.

Nitel araştırmada doğrudan gözlem ve görüşmenin olanaklı olmadığı durumlarda veya araştırmanın geçerliğini artırmak amacıyla, görüşme ve gözlem yöntemlerinin yanı sıra, çalışılan araştırma problemiyle ilişkili yazılı ve görsel materyal yada malzemeler araştırmaya dahil edilebilir. Bu demektir ki doküman incelemesi veya analizi tek başına bir araştırma yöntemi olabildiği gibi, diğer nitel yöntemlerin kullanıldığı durumlarda ek bilgi kaynağı olarak da işe yarayabilir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2003:140).

Hangi dokümanların önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabilceği araştırma problemi ile yakından ilgilidir. Araştırmacı konusu doğrultusunda kullanacağı dokümanları seçmekte özgürdür. Dokümanlar, nitel araştırmalarda etkili bir şekilde kullanılması gereken önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu tür araştırmalarda, araştırmacı, ihtiyacı olan veriyi, gözlem veya görüşme yapmaya gerek kalmadan elde edebilir. Bu çalışmada yurttaşlık kavramının gelişimi ve Türkiye’de yurttaşlık tartışmaları ile ilgili alan yazın taraması yapılmıştır.

3.3. Tanımlar

Yurttaşlık: Yurttaşlık siyaset kuramı ile hukuk kuramında bir ulus devletin ya da şehrin üyelerinin haklarıyla ödevlerini anlatma üzere kullanılır. Bazı tarihsel bağlamlarda yurttaş, bir şehrin tüm üyelerini kapsıyor; yani bir monarkın ya da devletin zorunlu taleplerinden görece muaf olan kentsel bir topluluğu ifade ediyordu (Marshall, 1999).

Devlet: Ortak bir toprak bütünlüğüne dayanan ve söz konusu toprak parçasında yaşayan insan topluluğu üzerinde bir denetimi bulunan siyasi örgütlenmeye verilen ad (Cevizci, 1996).

Ulus: Derebeylik düzeninin yıkılışı ve anamalcı düzenin oluşumu döneminde ortaya çıkan, toprak, ekonomi, yaşam, dil, ruhsal yapı ve ekinsel özellikler yönünden ortaklaşalık gösteren en geniş insan topluluğu biçimi (Ozankaya, 1995 :145).

Modernizm: Genelde, on dokuzuncu yüzyılın sonu ile İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde, bilhassa sanat ve edebiyatta meydana gelen büyük çaplı değişimleri tanımlanmakta kullanılan bir terim sayılmaktadır (Marshall, 1999:508).

BÖLÜM IV

TÜRKİYE'DE TARİHSEL DÖNEMLERE GÖRE YURTTAŞLIK KURUMU VE DEĞİŞİMİ

Bu bölümde Türkiye Cumhuriyeti için bir tarihsel geçmiş sağlamak amacıyla Osmanlı İmparatorluğunda yurttaşlık nosyonunun gelişimine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan, bu bölümün amacı Osmanlı imparatorluğunun Osmanlı yurttaşı arayışında izlediği yol incelemektir ki bu da Türkiye Cumhuriyetini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

4.1. Osmanlıda Yurttaşlık Kurumu ve Yurttaşın Temel Özellikleri

Osmanlıda yurttaşlık kurumu ve yurttaşın temel özelliklerini anlamak için, devletin yönetim biçimi, toprak düzeni, ekonomik yapısı ve toplumsal yapısı göz önüne alınmalıdır. Bu amaçla, bu başlıklara ilişkin açıklamalara aşağıda yer verilmiştir.

4.1.1. Yönetim Biçimi

Osmanlı Devleti, hukuk bakımından Şeriata dayalı, teokratik bir devlet olarak tanımlanır. Ancak, çok ırk, din, dil ve milletten oluşan İmparatorluğun, yalnızca Şeriatta yer alan kurallar dahilinde idare edilmesinin pratikte mümkün olmayacağı aşikardır. Bu durum, Şariatın esasına dokunmamak ve onunla mutabık olmak kaydıyla, padişahların inisiyatifine bırakılan bir karar alma yetkisini ve sahasını gerekli kılmıştır. Böylece, çoğu

mahalli şartlardan ve günün ihtiyaçlarından kaynaklanan ve bunlara uygun olarak padişahlar tarafından yapılan düzenlemeler, Örfi hukuk denen ayrı bir hukuk sahasını oluşturmuştur. 19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Devleti'nde, Örfi ve Şer'i hukukun, birlikte, fakat birbiriyle örtüşmeyen ayrı sahalarda yürürlükte olduğu görülmektedir. Zaman içinde değişen ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalan yürürlükteki kanunların bıraktığı boşluklar, bir yandan, mevcut kanunların ıslahıyla, diğer yandan da, Avrupa'dan alınan kanunlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu hukuk sisteminin mutlak yürütücüsü ise Osmanlı Hanedanı idi.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı Hanedanı tarafından idare edilmiştir. Hanedanın, kuruluş yıllarından son dönemlere kadar devam eden "mutlaki-monarşi" tarzı idaresi, son dönemlerde "meşruti-monarşi" tarzı idareye dönüşmüştür. Merkezi mutlak otoriteyi tekellerinde bulunduran Osmanlı sultanları, dünyevi yetkilerinin yanı sıra, dini yetkilere de sahiplerdi. Osmanlıda padişah, mutlak yöneticiydi ve bu yetkisi Allah'tan geliyordu. Uygulamada ise, kulların oluşturduğu bürokrasiye dayanıyordu. Bu kullar, devlet hizmetinde yetiştirilmek üzere ailelerinden alınan "Gayr-i Müslim" çocukların eğitilmesi sonucunda ortaya çıkan bir gruptu. Bu grup özel olarak Padişaha, yani devlete hizmet etmek için yetiştirilmişti. Bunların oluşturduğu Osmanlı bürokrasisinin, bu yüzden toplumdaki etnik, ekonomik ya da toplumsal bir kesimle özdeşimi yoktu. Bürokrasinin temel işlevi, o günkü toplumsal-ekonomik ve siyasal düzeni korumak ve sürdürmektir (Kongar, 1999:56).

4.1.2. Toprak Düzeni

Osmanlı Devleti'nin temel yapısı toprak yönetimine dayanırdı. Hem toplumsal, hem ekonomik-askeri kurumlar bu yapıya bağlıydılar. O yüzden, bu yapıyı kısaca incelemek gerekir.

Toprak düzeni, Osmanlı devlet ve toplum düzeninin temel belirleyicilerden biridir. Osmanlı toprak düzeninde, toprak topluluk adına devlet (Padişah) tarafından kullanılmaktadır. Bu sistemde bireysel mülkiyet yoktur. Bütün ülke toprak yönetimi bakımından tımarlara ayrılmıştır. Tımarları elinde bulunduran kişi topraktan doğrudan doğruya yararlanamaz, ufak bir kira karşılığı onu köylülere bırakırdı. Köylü böylece Padişahın toprağını rahatça işler, kendisini mülkiyet hakkına sahipmiş gibi görürdü. Tımar yöntemi nedeniyle, toprakta gerçekleştirilen üretimle sağlanan tarımsal fazla ve geliri, üretimi gerçekleştiren reayada kalmamakta, sistem kanallarıyla Devlete gitmekteydi.

Bu ekonomik yapı üzerinde dinsel esaslara göre kurulmuş siyasal sistem padişahça temsil ediliyordu. Devlette her türlü yetki onun elinde toplanıyor ve padişah Vezir-i Azamı ile ülkeyi yönetiyordu. Tımarlı sipahiler, sıkı bir biçimde denetlenirdi. Gene onlar kazaskerler aracılığı ile denetim altında tutulurdu.

Tımar düzeni aslında, askeri-yönetimsel düzenle, toprak düzeni arasındaki bağı oluşturuyordu. Bu düzenler arasındaki ilişki Osmanlılara çok önemli yararlar sağlıyordu. İlk olarak devlet, tımar sahipleri yoluyla üretimi denetliyordu. İkinci olarak, tımar sahipleri toprak üzerinde üretimle uğraştıklarından, savaş onlar ve adamları için soyut bir kavram

olmaktan çıkıyor, günlük yaşamlarını ilgilendiren somut bir niteliğe kavuşuyordu. Üçüncü olarak, Osmanlılar, tımar düzeni yardımıyla imparatorluğun en uzak köşelerine bile ulaşabiliyordu. Dördüncü olarak, tımar sahibi, merkezi iktidarın bir temsilcisi olmasına karşın, bulunduğu bölgede, bir yerlinin ayrıcalıklarına sahipti. Beşinci olarak, tımar düzeni yoluyla ordu, ülke içinde yaygınlaşmıştı. Böylece, merkezi iktidarı tehdit etmesi ya da ona karşı ayaklanması zorlaşıyordu. Altıncı olarak da tımar düzeni orduyu üretici bir güç durumuna getirmişti (Cem, 1970:53-54).

Toprak düzeni Osmanlılarda uygulanan biçimi ile, merkezi iktidara karşı belirebilecek rakipleri engelliyordu. Osmanlı İmparatorluğundaki tımar sahipleri tımarlarının miras hakkına sahip değillerdi. Tımar, kuramsal olarak onlara, merkezi iktidara sağladıkları askeri hizmet karşılığı veriliyordu. Devlet mülkü olan bu toprak üzerinde, tımar sahibi, yalnızca kullanma hakkına sahipti (Mardin, 1968:118-119).

Osmanlı toplum yapısı çok büyük ölçüde toprak düzenine dayalıydı. Osmanlı toplumunun siyasal-toplumsal-ekonomik yapısının temel direği tımar düzeni, imparatorluğun kuruluşundan beri uygulanıyordu. Bu düzen, aynı zamanda alınan yeni toprakların, merkezi iktidar tarafından denetimi sorununu da çözüyordu (Sencer, 1971:72-73). Fakat bu denetim, yerel hanedanların türemesine uygun değildi. Her ne kadar tımar düzeni üzerindeki kullanma hakkı, miras yoluyla geçebiliyorduyse da, tımar sahibi, yalnızca devletin bir temsilcisiydi. Tımar sahibinin hiç mirasçısı yoksa, tımar geri alınabiliyordu (Divitçioğlu, 1971:55).

4.1.3. Ekonomik Yapı

On dokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğunda Batıdaki biçimde kapitalist bir gelişme olmamıştır. Kentlerde merkezleşen sanayi ekonomik bütün içinde küçük bir yer tutsa da özellikle 14 ve 15. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinde var olan üretim güçleri ve bunların düzeyi toprak ile belirlenmekteydi. Toprağa bağlı olan bu ekonomik yapının temel niteliği ise daha önce de değinildiği gibi toprak özel mülkiyetinin yaygın olmayışı idi. Osmanlı toplumsal düzeninde, son yüzyıllarında değişmeye uğramış olsa da toprak özel mülkiyeti yaygın değildi. Preband sistemi olarak nitelenebilecek bu uygulamada, asker ve sivil kamu görevlileri devlete ait topraklardan veya öteki kamu gelirlerinden rant alırlar. Preband pazar ekonomisinin gelişmesine ve siyasal güce karşı güç odaklarının oluşmasına elverişli değildir. Osmanlı İmparatorluğu ganimet, rant, müsadere ve mülkiyetsizlik üzerine kurulu, sürekli savaştan ve yeni vergi kaynakları arayışında olan bir ülkede ne toplumsal refah kalıcı olur, ne de ekonomi gelişir. Ezilen halk yoksul, eğitimsiz ve güvencesiz kalırken, üretim, ticaret ve sanayi gelişemez. Sermaye birikimi ve kapitalist ilişkilerin filizlenmesi Osmanlıda ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında - o da imparatorluğun batı yakasında ve daha çok yabancı ülkelerin ve Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının çıkarları doğrultusunda- gerçekleşebilmiştir (Ünsal, 1998:16).

4.1.4. Osmanlıda Toplumsal Yapı

Osmanlı toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısı dört gruptan oluşmuştu. Birincisi "Askeri" denilen gruptu. İkinci grup "ilmiye" idi. Bu iki grup mutlak yönetici olan padişahın temsilcisiydi. Padişah ise, Allah'ın temsilcisi kabul edilirdi (Berkes, 1973:27). Padişahın temsilcisi olan bu gruplar, yöneticileri, din adamlarını ve silahlı kuvvetleri

kapsadı. Bunlar üretim etkinliklerine katılmazlar ve vergi ödemezlerdi (İnalçık, 1966). Üçüncü grup, tüccar ve zanaatkar grubuydu. Köylüler ise dördüncü ve son grubu oluşturuyordu. Bu son iki gruba “reaya” denirdi. “Reaya” üretim etkinliğini yapar ve vergi öderdi. Bütün bu gruplar aslında iki genel sınıf içinde toplanabilir: “Askeri (Yönetici) Sınıf ve Reaya (Yönetilenler) (Akdağ, 1974:119). Reaya, sultanına koşulsuz, sorgusuz itaat edecektir. Bu bir baba çocuk ilişkisi gibi değerlendirilebilir. Çocuk, babaya mutlak itaat, baba da ona refah ve selametini sağlamak ve korumakla yükümlüdür. Reayanın sınıf bilincine kavuşmasını engelleyen en önemli öğelerden biri tımar sahiplerinden, padişaha karşı ayaklanmayı da içeren bir biçimde, hemen hemen her konuda reayaya önderlik etmesidir (Akdağ, 1963:274). Reaya, ayaklanmak için bile, o günkü düzen içindeki bir yöneticinin kendisine önderlik etmesini beklerdi (Tanyol, 1970:274-275).

Osmanlı toplumsal yapısında önemli rol oynayan ordu ise, iki kesimden oluşuyordu. Yeniçeriler ve Sipahiler. Yeniçeriler, Osmanlı tarafından oluşturulan ilk paralı ve örgütlü orduydü. Yeniçeriliğin temelinde devşirme sistemi yatıyordu. Osmanlılar belli dönemlerde Ortodoks uyrukluların çocuklarını, devlet hizmetinde yetiştirmek üzere alırlardı. Bunlar İslamlaştırılır ve en yeteneklileri yüksek yönetim görevleri için yetiştirilirdi. Geri kalanlar Yeniçeri olurlardı. “Ulufeleri”, Sultanın hazinesinden ödenirdi. Ordunun öteki kesimi, sipahiler ve tımar düzeni tarafından desteklenirdi (Kongar, 1999:56).

Yukarıda sözü edilen bu uygulamalar ve yapılar Osmanlı'nın devlet düzenleme felsefesini yansıtmaktadır. Osmanlı'da toplum farklı statü ve rollere sahip gruplara

ayrılmıştı. Bunun ardında yatan amaç, sapmaları önlemek ve herkesi kendi geleneksel yerinde tutmak, diğer bir deyişle düzeni korumaktı. Osmanlı yapısı olduğu gibi korunması gereken belirli tipte bir düzen üzerine temellenmekteydi. Bu sistem, Avrupa'daki sosyal sınıfların ortaya çıkmasını önlemiş ve Osmanlı İmparatorluğunda modernleşme çabaları farklı ve oldukça zor bir yol izlemiştir.

On dokuzuncu yüzyıla kadar yurttaşlık nosyonu Osmanlı imparatorluğunda pek fazla bilinen bir şey değildi. Bu dönemde modernleşme çabalarıyla birlikte, imparatorluk içinde hali hazırda varolan çok çeşitli kimliklere üstün gelecek ve Osmanlı içindeki herkesi kapsayacak Osmanlı yurttaşı sorusu ortaya çıktı. Bu yüzden bu bölümde, Osmanlı yurttaşı sorununu, nosyonun niçin ve nasıl ortaya çıktığını ve Osmanlı yurttaşlarının temel özelliklerinin neler olduğu incelenecektir. Bunu yaparken, modernleşme çabaları ve özellikle de 18.yy'dan başlayarak imparatorluğun çöküşüne kadar gerçekleşen sosyal ve politik gelişmeler incelenecektir.

4.1.5. Batılılaşma

Osmanlıda temel hak ve özgürlüklerin başlangıcı dolayısıyla yurttaşlık kurumunun ortaya çıkışı, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla belirlenen Batılılaşma hareketiyle paralel olarak ortaya çıkmaktadır. Batılılaşma anlayışıyla birlikte temel hak ve özgürlükler diğer bir deyişle birey ve devlet arası ilişkiler kökenini Batıdaki gelişmelerden alan kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu nedenle Osmanlı yurttaşlığını anlamak için Batılılaşma çabalarını incelemek önemlidir.

Osmanlıların toplumsal ve ekonomik düzenin bozulması ile, Batılılaşma çabalarının İmparatorluğun kurtuluş reçetesi niteliğiyle ortaya çıkması arasında çok yakın bir ilişki vardır. Batılılaşma, İmparatorluğun çöküş sorununa bir çözüm getirmek amacıyla ortaya atılmıştır (Karpas, 1972). (Başka bir çözüm, “ eski güzel günlerin” düzenine dönmeyi savunan dinsel bağnazlık biçiminde geliştirilmiştir. Batılılaşma çabalarının tohumları, İmparatorluğun toprak yitirmeye başladığı zamanlarda atılmıştı. 1699 Karlofça ve 1718 Pasarofça Antlaşmaları yalnızca İmparatorluğun gerileme döneminin değil, aynı zamanda Batılılaşma çabalarının başlangıcını da belirler (Davison, 1968:68). 1718’de Nevşehirli İbrahim Paşa’nın (1670-1730) “Vezir-i Azam” olmasından sonra, Padişah III. Ahmed’e (1673-1738) Batı’ya yetişmemizin gerekliliğini ortaya koyan bir öneri sunulmuştu.

Osmanlıları Batılılaşmaya yönelten en önemli gerçek, Batı’nın askeri üstünlüğüydü (Mardin, 1972:134-135). Bu nedenle ilk yenilik çabalarının ordunun ücretli kesimine, yeniçerilere yöneldiğini görüyoruz. 1789’da tahta geçen III. Selim (1761-1808), orduyu da kapsayan biçimde, İmparatorluğun bütün yönetim düzeni için geniş bir yenilik planlamıştı (Lewis, 1965:3). Fakat getirilecek yeni düzenle çıkarları tehlikeye giren yeniçeriler ve “ulema” el ele vererek 1807’de Padişahı tahtından indirdiler.

IV. Mustafa’nın (1779-1808), kısa bir süre Padişahlık etmesinden sonra II. Mahmud (1785-1839), tahta geçti. II. Mahmud, yeniçerileri ortadan kaldırmayı ve Batılılaşmayı sürdürmeyi kafasına koymuştu (Price’den aktaran, 1999: 67). 1826’da yeniçeri ocağı kanlı bir biçimde ortadan kaldırıldı. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, Osmanlılardaki Batılılaşma çabalarının, askeri alandan merkezi hükümet alanına kaymasını da simgeler.

Yeniçeri ocağı yok edildikten sonra bürokratlar, güdülen siyasetin saptanmasında daha önemli roller oynamaya başladılar (Mardin, 1962:147).

4.1.6. “Tanzimat” Dönemi Ve Reformlar

Osmanlı da birey ve devlet ilişkileri açısından zaman içinde değişen ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalan yürürlükteki kanunların bıraktığı boşluklar, Avrupa'dan alınan kanunlarla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu tür çalışmaların dönüm noktası ise Tanzimat olmuş, modern anlamda kanunlaştırma hareketleri bu dönemde başlamıştır. Fransız ve İtalyan örneğinden faydalanılarak çıkarılan ticaret, ceza ve arazi kanunları ile, Batı hukukuna yönelme ivme kazanmıştır.

“Tanzimat” dönemi, 1839'da “Gülhane Hattı-ı Hümayunu”nun yayınlanmasıyla başladı. Hattı-ı Hümayun'a göre, Hıristiyan uyruklular ile Müslüman uyruklular yasa önünde eşit kılınıyordu. Hiç kimse, mahkemelerde yargılanmadan cezalandırılmayacaktı. Böylece, Müslüman olmayan uyrukluların hakları Padişah tarafından güvence altına alınmıştı. Hattı-ı Hümayun, ayrıca imparatorluğun çöküşünün önlenmesi için, yönetimin Batılılaşması yönünde, yeni yasaların çıkacağını da bildiriyordu.

Aslında çok hukuklu bir yapıdan, vatandaşlık hukuku esasına geçiş, Osmanlının, Batı'da gelişen milliyetçilik akımlarına karşı aldığı bir önlem olarak da görülebilir (Akyol, 1969:62-64).

İmparatorlukta yaşayan herkesin haklarının güvence altına alınması, özellikle devlet memurlarını kapsıyordu. (Mardin, 1962:162). İkinci olarak güvence altına alınmak istenen grup, ticaret etkinlikleri için daha çok özgürlüğe ve güvenceye gereksinen Müslüman olmayan halktı (Küçükömer, 1969:62-64).

Gülhane bildirisinden bir yıl önce Osmanlılar ile İngiltere arasında bir ticaret anlaşmasının yapıldığı burada önemle belirtilmelidir. 1838 yılında yapılan bu anlaşma, İngiliz uyruklulara Osmanlı pazarında çok özel ticaret ayrıcalıkları tanıyordu. Bu anlaşmanın varlığı, İngiliz elçisinin, "Tanzimat"ın gerek hazırlanışındaki, gerekse uygulamasındaki büyük çaba ve katkısını açıklar.

Aslında Gülhane bildirisi, Osmanlıların Batılılaşma çabalarında bir başlangıç değildir. Batılılaşma çabalarının ürünlerinden biridir. Bu ürünün yani "Tanzimat"ın çok önemli üç unsuru olmuştur. Birinci sonuç, merkezi bürokrasinin Padişaha karşı bir ölçüde de olsa, güvenceye kavuşmuş olmasıdır. Böylece bürokrasi, Batılılaşma çabaları içinde daha önemli bir rol oynama olanağına sahip olmuştur.

İkinci olarak Müslüman olmayanlar uyruklular, ticaret etkinliklerinde daha çok güvenceye kavuştular. Müslüman olmayan bu tüccarlar Avrupa pazarları ile bütünleşme içinde bulduklarından, güvencelerinin artması, Osmanlıların, ekonomik olarak daha büyük ölçülerde sömürülmesi sonucunu doğurdu.

Üçüncü sonuç, yabancı ülkelerin, Osmanlıların iç işlerine, eskisine göre daha çok karışmaya başlamalarıydı (Kongar, 1999:66).

Tanzimat Bildirgesinde üç temel nokta vardır:

- Padişahın kendi egemenlik hakkını sınırlaması
- Kişiye bağlı can, mal ve onur korurluğu haklarının Padişahın egemenlik alanından çıkartılıp yasal düzenlemelere bağlanması
- Yürütmenin "Mevad-ı Esasiye" olarak nitelenen ilkeler uyarınca düzenlenecek yasalarla çalışması

Mevad-ı Esasiyeyse:

- Devlet yönetimi yeni kanunlara göre düzenlenecektir.
- Bu kanunlar, şeriata uygun olacaktır.
- Bu kanunların amacı, sayılan üç hakkın (can, mal, onurun korunması hakları) dokunulmazlığını sağlamak olacaktır.
- Bu kanunlar din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasına eşitlikle uygulanacaktır.
- Hükümdar bunlara aykırı eylemlerde bulunmayacağına söz verecektir. (Çavdar, 1995:34)

Tanzimat Fermanı, Osmanlı imparatorluğunda ilişkilerin düzenlenmesine belirgin değişimler getirdi. Her şeyden önce Ferman ile, padişahın yetkileri kısıtlanmıştır. Ancak bu kısıtlama, egemenlik ilişkisini değiştirmese de, halk egemenliğine de neden olmamıştır. Ferman, daha çok bürokrasiyi, padişaha karşı koruma çabası şeklinde de

değerlendirilebilir, bu andan itibaren bürokrasi, devlet ilişkileri üzerinde artan bir biçimde kontrol kazanmaya başladı. Tanzimat Fermanı, Osmanlı tarihinde ilk kez, imparatorlukta herkese, özgürlük, mülkiyet ve eşitlik hakları bahsetti, fermanla hedeflenen, millet sisteminin, dini bölünmüşlüklerini örtecek ve etnik dini kimliklere bakılmaksızın imparatorlukta herkesi kapsayacak bir Osmanlı kimliği oluşturmayı hedeflemekteydi. Bu, millet yapılarını ortadan kaldırmaya ve imparatorlukta herkesi bir arada tutacak yeni bir kimlik oluşturma çabası idi. Tanzimat, imparatorluğun tüm üyeleri için ortak bir kimlik arayışının başlangıcı sayılabilir e imparatorluğun yıkılmasına kadar sürmüştür. Marshall'a atıfta bulunarak, Tanzimat Fermanının ilanının, sivil hakların Osmanlı toplumunda ilk kez ortaya konuluşu olduğunu söyleyebiliriz. Ferman, ileride gerçekleşecek değişimler için bir temel sağlıyordu ki bu değişimler Islahat Fermanı ve 1876 Anayasasını izleyen hareketlerdir.

Tanzimat Fermanından 17 yıl sonra, dış etkilerin bir sonucu olarak 1856 yılında ıslahat Fermanı yayınlandı. Kırım Savaşı'nın sonunda, Batılılar, Rusya'nın Kaynarca Anlaşması ile kendisine Osmanlıların Ortodoks uyruklulara bazı güvenceler vermesini istediler. (Berkes, 1973:190) Böylece Tanzimat Fermanı'nın ilkelerini yineleyen ve açıklayan ıslahat Fermanı ortaya çıktı.

4.1.7.İslahat Fermanı

Tanzimat Fermanı ile Batılı bir anlayışla yeniden düzenlenen devlet ve birey ilişkileri diğer bir deyişle yurttaşlık hak ve sorumlulukları, Islahat Fermanı ile pekiştirilmiş ve ilerletilmiştir. 1856'da Osmanlı hükümeti, Tanzimatın devamı olarak değerlendirilebilecek yeni bir ferman olarak yayınlanan Islahat fermanı, Tanzimat fermanı

ile ortaya konulan reformların devamı ve ileriye götürülmesi idi. Islahat fermanının kapsadığı esaslar şöyle özetlenebilir:

Din ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün yurttaşlara evvelki fermanla sağlanan can, mal ve namus güvenliği ve “Gayr-i Müslimlere” evvelce tanınmış olan imtiyazlar ve din adamlarına sağlanan haklar devam edecektir. Patriklere, cemaat başlarına belli ödemelerde bulunulacaktır. Diğer din adamlarına dahi rütbelerine ve önemlerine göre maaş verilecektir. Hıristiyan rahiplerin taşınır ve taşınmaz mallarına zarar gelmeyecektir. Her din ve mezhep serbestçe uygulanabilecektir. Kimse bağlı bulunduğu dini uygulamaktan alıkonulamayacaktır. Kimse din ve mezhebini değiştirmeye zorlanamayacaktır. Devlet hizmet ve memuriyetlerine yetersizlik ve yetenek esasına ve sınav koşullarına göre herkes alınabilecektir. Her cemaat kendi mekteplerini açmağa yetkilidir. Davalar açık usule göre görülecektir. Davaların süratle sonuçlandırılması için gereken tedbirler alınacaktır. Kimse keyfi olarak tutuklanamayacak, hapse atılamayacaktır. Eziyet, işkence ve buna benzer cismani cezalar tüm olarak kaldırılacaktır. Vergiler, eşitlik ve adalet esasları gereğince toplanacaktır. İslam’da gayri tebaanın askeri olarak kullanılmaları konusunda gerekli tüzükler hazırlanacaktır (Çavdar, 1995).

Osmanlıcılık fikriyle birlikte, Islahat Fermanı, Tanzimat Fermanı ile ortaya konulan Müslim, Gayr-i Müslim eşitliğini ilerletmeyi amaçlamaktaydı. 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı halkının eşitliği üzerinde daha fazla etki bıraktı. Bu etkiye paralel olarak, Hıristiyanların mahkemede Tanıklıkları kabul edilmeye başlandı, Gayr-i Müslimlerin askerlik hizmeti adalette, bu yöndeki değişiklikler, vergilendirme, sivil ve askeri okullarda

başvurma gibi konulardaki bu gelişmelerin hepsi Osmanlılık düşüncesinin yansımaları idi.

Islahat Fermanı, Osmanlının tüm üyelerini bir arada tutacak yeni bir yurttaşlık kavramını da ortaya koymuştur. Tüm çabalar, imparatorluğun her bir üyesinin eşit kimliğe sahip olması çabaları idi. Bu çabaların ardında Batıdan gelen baskılar ve imparatorluğu çökmekten kurtarma arzuları bulunmaktaydı.

Osmanlı yurttaşı nosyonu ile ilişkili bir diğer gelişmede 1844'ten itibaren Osmanlı pasaportunun basılmasıdır. Bu pasaportlar ülke içinde kullanılan nüfus kayıtlarının (nüfus tezkeresi, nüfus cüzdanı, mürur tezkeresi) bir sonucuydu. Bu belgeler nüfus sayımı temellerine bağlı olarak basılmakta ve imparatorluk üyeleri hakkında kayıt elde etmek amacıyla kullanılmaktaydı. Amaç, insanların; imparatorluk yurttaşı olarak, vergi vermek, askere gitmek gibi devlete karşı sorumlulukların farkına varmalarını sağlamaktı. Diğer bir ifadeyle nüfus tezkeresi bir yurttaşlık kanıtı idi. Son olarak 23 Ocak 1869'da Osmanlı yurttaşlığına ilişkin ilk yasal düzenleme olan, Tabiyet-i Osmaniyye Kanunnamesi düzenlendi.

Tanzimat ve ıslahat fermanı ile birlikte Osmanlı imparatorluğunda yeni bir siyasal görüş şekil almaya başladı. İmparatorluk toprakları üzerinde yaşayan herkese tek vatandaşlık sıfatı altında, fakat imparatorluğun İslami geleneklerine hanel gelmeksizin, eşit hak ve vazifeler tanımak. Bu fikir azınlıkları imparatorluğa bağlamak ve onların bağımsızlık emellerini yatıştırmak gayesini gerçekleştirebilirdi (Karpat, 1967). Osmanlılık,

yani Osmanlı imparatorluğunun bütün tebaasını eşit vatandaş saymak fikri 1876 Kanun-u Esaside kabul olundu.

4.1.8. Tanzimat Sonrası Tepkiler

1860'larda, bir grup bürokrat, yazar ve subay Genç Osmanlılar adı altında oluşturdukları bir eylem ile anayasacılık akımını başlattılar. Aydınların siyasal bakımdan etkin bir grup olarak ortaya çıkışları, Osmanlı İmparatorluğu, ulusal bir devlete dönüşümünde, önemli ögeler arasında yer alır (Karpas, 1972). İşte Genç Osmanlılar eylemi bu ögenin çekirdeğini oluşturuyordu.

Tanzimat, bir takım olumsuz tepkiler doğurmuştu. Olumsuz tepkilerin ilk nedeni olarak, bildirinin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar yerine Hıristiyanlara yönelmiş olması gösterilebilir (Karal, 1970:185-186). İkinci olarak, padişahın yetkisi sınırlanmakla beraber, bu yetki sınırlaması sonunda, herhangi bir yasama organı yaratılmadı. Böylece yetki sınırlamasının sözde kalması, olumsuz tepkilere yol açtı. Olumsuz tepkilerin üçüncü ve belki de en önemli nedeni Tanzimatın imparatorluğun çöküşünü durduramamış olmasıdır (Kongar, 1999:67).

Genç Osmanlılar akımı denen olay, bu olumsuz tepkilerin birleşmesi sonunda oluştu. Bu akım temel olarak, anayasacı ve İslamcı görüşlerin bir bileşimi niteliği ile ortaya çıktı. Akımın, aydınlar arasında oluşması, temel çatışmanın padişah ve merkezi bürokrasi arasında odaklaşmasına yol açtı. Halk bu çatışmanın dışındaydı. Bu nedenle de yönetici düzeydeki her yenilik, yönetenler ile halk arasındaki uçurumun daha da artmasından başka

bir işe yaramadı. Genç Osmanlılar akımı, ilerici ve tutucu öğeleri birlikte taşıyordu. Anayasacılık, eylemin ilerici niteliğini belirtiyordu. Öte yandan, İslam dini tutucular tarafından, değişmeye karşı bir silah olarak kullanıldığından, İslamcılık eylemin tutucu bir özellik kazanmasına yol açtı. Kısacası, Genç Osmanlılar akımı, kendi içinde tutarlı değildi ve aydınlar ile halk arasındaki ayrılığı daha da artırdı (Mardin, 1971)

4.1.9. Anayasacılık Akımları

Yurttaşlığın kavramsallaştırılmasında devlet ve birey arasındaki ilişkileri hukuksal olarak düzenleyen anayasa Osmanlı yurttaşı açısından dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Osmanlı İmparatorluğunda ilk kez yurttaş haklarını güvence altına alma anayasa ile sağlanmaya çalışılmıştır. Aşağıda bu yöndeki çabalar betimlenmeye çalışılmıştır.

Genç Osmanlıların anayasacılığı Batı Avrupa'nın 19. yy'da geliştirdiği anayasacılık akımlarından değişiktir. Çünkü, Batı Avrupa'da olduğu gibi, toplumda oluşan kapitalist bir gelişmenin sonucu değildi (Berkes, 1973:218).

Genç Osmanlılar, Batı Avrupa'daki anlamıyla ulusçu da değildiler. Bunun nedeni de Osmanlı toplumsal-ekonomik yapısının, Avrupa'nın toplumsal-ekonomik yapısından değişik oluşu ve bu yüzden, Batı Avrupa'nın geçirdiği yapısal değişimleri geçirmemiş bulunmasıydı. Genç Osmanlıların eylemleri, II. Abdülhamit'in 1876 anayasasını yürürlüğe sokmasıyla sonuçlandı. Bu anayasa, etkili bir biçimde kuvvetler ayrımı (yasama, yürütme, yargı) ilkesini getirmiyordu ve padişah bütün hükümet etkinliklerini egemenliği altında

tutuyordu (Kili, 1972:14). Parlamentoyu açmak-kapamak yetkisi padişaha verildi. Halkın seçtiği Meclis-i Mebusan'ın yanında, üyeleri padişahça atanan ikinci bir kurul (Meclis-i Ayan) yer aldı. Millet vekillerinin kanun önerme hakları pek dar tutuldu. Padişaha ise, çıkacak kanunları onaylama yetkisi kayıtsız-şartsız tanınmıştı. Yürütme gücü tümüyle padişahın denetimi altındaydı. Hükümeti iş başına getiren ve gerekirse işten uzaklaştıran padişahı. Hükümet bu nedenle parlamentoya değil, sultana karşı sorumluydu (Mumcu, 1992:15).

1876 Kanun-u Esasi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yazılı anayasası olması itibariyle, önem taşımakla birlikte, içerdiği hükümler ve kurumlarında açıkça gösterdiği gibi egemen sınıfın egemenliğini sınırlayıcı bir yasal çerçeve oluşturmaktan çok uzaktı. Kanun-u Esasi vatandaşlara bir takım bireysel haklar tanıyor, padişahın yetkilerine hiç dokunulmuyordu. II. Abdülhamit, Rus savaşını bir neden olarak kullandı ve anayasayı yürürlükten kaldırdı, anayasa uygulanmamaya başlandı. II. Abdülhamit'in baskın yönetimi 30 yıl sürdü, 30 yıl boyunca, aydınlar baskı ve korku içinde yaşadılar. II. Abdülhamit'in baskı yönetimi sonunda 1908 yılında Genç Türkler devrimiyle yıkıldı. Baskı dönemi sırasında, aralarında, Hürriyet, Vatan ve Hürriyet gibi birçok gizli örgüt kurulmuştu. Bu örgütler, Terakki ve İttihat Cemiyeti adı altında birleşti. Terakki ve İttihat Cemiyeti ise daha sonra İttihat ve Terakki Komitesine dönüştü.

4.1.10. Batılılaşmanın Sonuçları

Osmanlıların Batılılaşma çabaları imparatorluğun çöküşünü durduramadı. Tam tersine, batılılaşma çabalarının, Osmanlıların hızlandırdığı söylenebilir. Gerçekten de

batılılaşma, batılı ülkeler tarafından, Osmanlıların batı tipi kurumları yapılarına uydurma çabalarından çok, imparatorluğun siyasal ve ekonomik olarak batıya daha bağımlı duruma gelmesi biçiminde anlaşıla gelmiştir. Öte yandan, pek çok Osmanlı yenilikçesine göre de batılılaşma ya salt batı toplumlarının kurumlarına öykünme yada bir batılı ülkenin desteğinin sağlanması biçiminde algılanmıştır. Bunun sonucu da, imparatorluğun siyasal ve ekonomik yaşamının ya İngiliz ya Fransız ya Rus yada Alman etkisine girmesi olmuştur. Batılılaşma çabalarının yoğunlaşmasından sonra, imparatorluğun iç işleri bile yabancı ülkeler tarafında çok büyük ölçüde etkilenmeye başlamıştı. Sonunda, alman etkisi, Osmanlıların birinci dünya savaşına girmesine yol açtı ve bu, imparatorluğun sonu oldu (Kongar, 1999:69).

Bütün olumsuz sonuçlarına karşın, batılılaşma çabalarının genel alanda iki olumlu etkisi olmuştur. Birinci olarak, yenilikçi düşüncelerin birikimini oluşturmuş, ikinci olarak da oldukça bilenmiş bir devrimci kadro yetiştirmiştir. Bu her iki sonucun birlikte, yeni Türkiye cumhuriyetinin bir ulus-devlet olarak kuruluşunu sağladığını görüyoruz (Lewis, 1968:231-238)

Osmanlı İmparatorluğunda tüm topraklar devletin malı ve dolayısıyla padişahın sayıldığından, padişahın iktidarı paylaşması, halkın siyasal katılımı ve denetlemesi söz konusu değilken bu durum yönetenlerle yönetilenler arasında derin bir uçurumun oluşmasına neden olmuştur. Böyle bir sistemde eşitliğe katılımcılığa, teme hak ve özgürlüklere dayalı bir vatandaşlık anlayışı bulmak zordur. “Osmanlı toplumunda herkes, baş vezir bile kuldur. Kul ise emirlere uyan, onları yerine getiren pasif kişidir. Hakları

yoktur; yükümlülükleri ve lütüflar vardır. Kullardan oluşan bir toplumda siyasal katılma, çoğulcu yönetim ve demokrasi sözü bile edilemeyecek hayallerdir (Ergil, 1990:23).

Osmanlı Devletinde 19.yüzyılın ortalarına gelinceye kadar, batıda olduğu gibi hükümdarların mutlak iktidarını sınırlayan ve bireylere bazı haklar tanıyan bir özgürlük anlayışı kendini gösterememiştir. İnsan hakları ve özgürlükleri ülküsünün ilk serpintileri, 19.yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişmeye başlayacaktır. Bir dizi yasal reformun gerçekleştirildiği Tanzimat Fermanı, Osmanlıda yurttaşlık nosyonunun ortaya çıkışının sembolik bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Tanzimat Fermanı takiben Islahat Fermanı, Osmanlı Yurttaşlık Yasası, Kanun-i Esasi, yani anayasa bu sürecin ilk aşamasıdır. Tabiyet-i Osmaniye kanunnamesi, İslam dünyasında, din ilkelerinden bağımsız ilk yurttaşlık düzenlemesi olması nedeniyle Osmanlı yurttaşlığı açısından önemlidir. Avrupa devletlerinin uyrukluk yasasından esinlenerek hazırlanmış olan Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Müslüman olup olmamanın uyrukluk bakımından önem taşımamasına son vermektedir.

Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi, Osmanlı uyruklüğünün kazanılması bakımından kural soydanlık (kan bağı) ilkesini benimsemişti. Ana babası veya yalnız babası Osmanlı uyruğu olan çocuklar, Osmanlı uyruğu sayılıyorlardı (Madde 1).

Osmanlı ülkesinde doğan erginliğe ulaşmalarından başlayarak üç yıl içinde Osmanlı uyruklüğünü elde etme yolunda istemde bulunabileceklerdi. (madde 2)

Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin ilginç bir özelliği de, Osmanlı ülkesinde “ikamet eden” herkesi Osmanlı uyruğu soymasıydı (Aybay, 1995: 38).

Bu yasal düzenlemelerin altında yatan temel niyet imparatorluk sınırları içinde yer alan ve Avrupa'daki milliyetçi başkaldırı ile organik bağlar oluşturan milletlerin artan hoşnutsuzlukları karşısında imparatorluğun çöküşünü önlemektir. Bu şekilde, imparatorluğun farklı dini ve etnik kökene sahip üyeleri belirli bir kimlik altında, Osmanlı yurttaşı kimliği altında toplanarak imparatorluğun çöküşü engellenmeye çalışılmaktaydı. Yapılan yasal düzenlemelerle bireysel hak ve özgürlükler korunmakla birlikte bu düzenlemeler yönetilenlerin statülerinde yurttaşlık yönünde bir değişim için yeterli olmamıştı. Osmanlı yurttaşı kimliğinin ortak bir Osmanlı kimliği yaratma amacına yeterince hizmet etmediğini Birinci Dünya Savaşı sırasında net bir biçimde gözlemek mümkündür.

Osmanlı Devletinde, devlet egemenliği altındaki kişiler, padişahın kulu ve tebaasıdır. Halk (Reaya) sürü olarak görülür, padişah da bu sürünün sahibi veya hamisi sayılır. Öte yandan benzeri başka devletlerde görüldüğü gibi Osmanlı'da uyruklar arasında hukuksal statü bakımından eşitsizlikler olması doğal karşılanır.

Osmanlı'nın ilk yazılı anayasası olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi uyarınca Osmanlı İmparatorluğunda yapılan ilk mebus seçiminde uygulanan Talimat-ı Muvakkate'ye göre, mebus seçilebilmek için az çok emlak sahibi olmak gerekiyordu. Osmanlı ülkesinde padişahın tebaası olarak yaşayan insanlar arasında geleneksel olarak uygulanan önemli statü farkları vardı. Bu farklılıkların başlıcası da; müslüman olup olmamaya dayanan

farktı. Devlet hizmetine alınma, vergi ve kişisel statü gibi konularda kendini gösteren bu farklar, uyrukluk konusundaki düzenlemelere de yansyordu. Gayrimüslim tebaa bir tür ikinci sınıf uyruk sayılıyordu (Aybay, 1998: 37).

Osmanlı devletinin çöküş dönemlerinde ise bunun tam ersi bir durumun ortaya çıktığını görüyoruz. Gayrimüslim tebaa, yabancı devlet uyrukluğuna geçerek elde ettikleri bu uyrukluyu Osmanlı Devletine karşı ileri sürmeye başlamışlardı. Bu kişiler Osmanlı devletinin zayıflamasını fırsat bilip, Osmanlı yönetimine karşı bir tür dokunulmazlık kazanıyor ve kapitülasyonlardan yararlanma olanağı buluyorlardı.

4.2. Cumhuriyet Döneminde Yurttaşlık

Birinci Dünya Savaşının sonunda Osmanlı imparatorluğu, İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların işgali altındadır. İşgalcilere karşı yürütülen savaş bir ulusal bağımsızlık savaşıdır. Oysa o güne kadar çatışmalar Osmanlı İmparatorluğunun nasıl kurtarılacağı ile ilgiliydi. Ulusal kurtuluş mücadelesini yöneten Mustafa Kemal'dir. Ona göre, bağımsızlık, ancak, milli bir devlet kurulması ve yaşatılması ile mümkün olur. Mustafa Kemal'e göre, çağdaşlık olarak adlandırılan modernite, kurulacak devletin Batı tarafından temsil edilen evrensel ilkelere uygun olarak millileştirilmesinden geçmektedir. Cumhuriyetin kurulması her türlü yerel veya dinsel farklılıktan üstün olan bu evrenselliğin benimsenmesi anlamına gelir. Cumhuriyetin en büyük erdemi, Türk toplumunu ümmet anlayışından kurtararak, ulus olma bilincine kavuşturması, bireyi yurttaş konumuna yükseltmesidir. Böylece, aklın ve bilimin üstünlüğünü benimseyen, özgürce düşünebilen, kararlarını bağımsız ve sorumluluk bilincinde alan, yetkin bireylerden oluşan bir toplum yaratılmıştır.

4.2.1. Milli Mücadele Döneminde Yurttaşlık

Osmanlı Devleti'nin son yılları, yoğun bir kimlik tartışması içinde geçmiş, Osmanlı kimliğini tanımlamada başlıca üç tez (Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük) ya da Yusuf Akçura'nın deyişiyle, üç tarz-ı siyaset çarpışmıştır.

Milli mücadele yıllarının siyasal söyleminde Türklük ve Türk Milliyetçiliği deyimlerinin telaffuz edilmediği görülmektedir. Gerçi Atatürk'ün 22 Mayıs 1919 tarihli ve Samsun'dan Sadaret'e yazılan raporunda, millet yek vücut olup hakimiyet esasını, Türk duygusunu hedef ittihaz etmiştir, (Atatürk, 1991:25) denilmişse de, dönemin temel resmi belgelerinde kullanılan dil, daha geleneksel niteliktedir. Mesela Erzurum Kongresi beyannamesinin birinci maddesinde Doğu illerinden söz edilirken, bunların hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve camia-i Osmaniyeden ayrılmak imkanı tasavvur edilemeyen bir kül oldukları ifade edilerek şöyle devam edilmiştir: Saadet ve felakette iştiraki tam kabul ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef ittihaz eyler. Bu sahada yaşayan bilcümle anasır-i İslamiye yekdiğerine karşı mütekebil bir hiss-i fedakarı ile meşhum ve vaziyet-i irkiye ve içtimaiyelerine riayetkar öz kardeşirler. Aynı beyannamenin 6. maddesinde de, Şarki Anadolu vilayetlerinde ekseriyet-i kahireyi İslamlar teşkil eden ve harsi, ıktisadi tefevvuku müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayri kabili infikak, öz kardeş olan din ve ırkdaşlarımıza meskun memalikimizden söz edilmektedir (Kansu, 1986:114-115).

Sivas Kongresi beyannamesinde de hemen hemen aynı ifadelerle, Mondros Mütarekesi tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her noktası İslam ekseriyet-i

kahiresi ile mezkun olan memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'den gayr-ı kabil-i tecezzi ve hiçbir sebeple iftirak etmez bir kül teşkil eder. Memalik-i mezkurede yaşayan bilcümle anasır-ı İslamiye yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakarlık hissiyatiyle meşhun ve hukuk-u irkîye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhutiyelerine tamimiyle riayetkar öz kardeşirler denilmiştir (madde 1). Beyannamenin diğér maddelerinde de Camiai Osmaniye (Madde 2) Memalik-i Osmaniye (madde 3) Ekseriyet-i İslamiye (madde 6) gibi ifadeler kullanılmıştır. Beyannamenin dokuzuncu maddesinde milli teşkilata Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı verilirken, bilcümle müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin aza-yı tabiyesinde dirler (İğdemir, 1986:113-115).

Misak-ı Milli de benzer şekilde şu hükmü taşımaktadır:..hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, ırken ve emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakarlık hissiyatiyle meşhun ve hukuk-u irkîye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhutiyelerine tamamıyla riayetkar Osmanlı İslam ekseriyetiyle meskun bulunan aksamın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür (Kansu, 1986:541).

Bu temel bilgilerde ilk dikkati çeken husus, Türklük, Türk milleti, Türk milliyetçiliği gibi kavramların bir kez bile olsun kullanılmamış, milli topluluğun Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olmasıdır. Daha da önemlisi, bu topluluk yekpare bir kütle olarak algılanmamakta, onun çeşitli unsurlardan oluştuğu kabul edilmektedir. Bu çeşitli unsurları birbirine bağlayan bağlar, öz kardeşlik,

karşılıklı saygı ve fedakarlık duygusu, saadet ve felakette tam ortaklık ve aynı mukadderatı paylaşma arzusudur. Milli Mücadele döneminde amaç, Türk ulusunun düşman işgalinden kurtarılması olduğundan bu amaca ulaşmak için Türklük ve Türk yurttaşlığı gibi kavramlar yerine dinsel vurgu kullanılmıştır.

Milli Mücadele yıllarında milliyetçi bir söylemden özenle kaçınılmış olmasını dönemin siyasal gerekleriyle açıklamak uygundur. Bu gerekler, Milli Mücadeleyi yürüten milliyetçi kadroları, zafere ulaştıktan ve rejimi konsolide ettikten sonra devam ettiremeyecekleri bazı ittifaklara zorlamıştır. Bu ittifaklardan biri İslamcı muhafazakar kesimlerle, diğeri de Türkler dışındaki müslüman etnik gruplarla yapılmış ittifaklardır (Özbudun, 1998:153).

Milli Mücadele döneminde milliyetçi bir söylemden daha çok toplumu ortak bir hedefe yöneltecek din vurgusuna yer verilmekteydi. Etnik kökeni, dili ve kültürü ne olursa olsun Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan herkesin dinsel bir aidiyet etrafında toplanması söz konusuydu.

4.2.2. Cumhuriyet Döneminde Yurttaşlık

Atatürk Devrimleri, başat öğeler olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun altı yüz yıllık çok milletli, çok dinli, çok kültürlü yapısı üzerinden yeni bir ulusun doğmasını sağlıyordu. Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan Kurtuluş Savaşı yeni bir düzenin habercisidir: Hakimiyet-i Milliye. Savaş sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ümmetin yerine milleti, müminin yerine vatandaşı getirirken, meşruluğunu gelenek ve dinden alan,

yönetim anlayışındaki tebaanın yerini ilk kez yurttaş alacaktı.Yeniden yapılanmaya, geçmişe sünger çekerek başlayan Kemalist anlayışa göre Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayan herkes , eşit hak ve ödevleri olan Türkiye vatandaşıdır. Bu yeni millet tanımında eskiden olduğu gibi dinsel bir aidiyet yoktur. Tersine din dışlanmıştır. Yurttaş, biçilen yeni resmi Türk kimliğinin ürünüdür (Ünsal, 1998:13). Atatürk ve ekibi, yeni kurulan devlete ve bu devletin halkına dini olmayan, ulusal olan yeni bir kimlik vermek istemekteydiler. Bu bağlamda yeni devlet, halifelğin kaldırılmasıyla, dini bir özellik taşıyor olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun külleri üzerinden yükselen ve ulusal kuvvetlerin eseri olan laik Cumhuriyet, Mustafa Kemal birliklerinin, işgalci kuvvetlere karşı bağımsızlık savaşında kazanmış olduğu zafere rağmen, Saltanat taraftarı ve gelenekselci duyguları hala canlı kitlelere karşı bir grup azınlığın elde ettiği bir başarı olarak değerlendirilebilir. Türkiye'de ulusun devleti değil, aksine, devletin ulusu yaratmış olması bunun kanıtıdır. Başka bir deyişle, söz konusu azınlık seçkinlerinin kurduğu devlet, ulusçu hareketin motoru olmuştur. Yeni rejimin motiflerinden biri olan Ne Mutlu Türküm Diyene sözü pek anlamlıdır. Kuşkusuz, burada aşırı bir ulusçuluk söz konusu değildi, böylelikle cumhuriyetçi, laik ve ulusçu yeni Türk kimliği, bir kez daha, hem de ilköğretimden itibaren kabul ettirilmiş oluyordu. Kemalist sıfatı verilen tüm reformlar (saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyetin kurulması-böylece ümmetten ulusa geçiliyordu-eğitimin laikleştirilmesi, alfabenin değiştirilmesi-Orta Asya'daki eski alfabe, daha sonraları soydian alfabesi ve sonra Arap Alfabesi vb.) sonuçta Türk halkını, İslami kimlik karşısında yeni bir kimlikle donatmayı hedefliyordu. Toplumun (kapitalist ulusal burjuvazinin yokluğunda) Askeri ve sivillerden oluşan bürokratik seçkinler tarafından yukardan Türkleştirilmesi böylece başlamış oldu (Ünsal, 1998:187). Yeni kurulan ulus devletin ideolojisi, tüm

yurttaşları, tek bir ulusal kimliğe, Türk kimliğinin çatısı altında birleştirmeyi hedeflemeyi. Türklüğün, aynı çatı altında birleştirilmesi gereken tüm alt kimlikleri bir arada tutması arzulanıyordu. Osmanlı İmparatorluğunda bir kimliğin hakimiyeti yoktu. Zaten hakim kimlikte çok milletli imparatorluklara yakışan bir sembol değildi. Türkiye Cumhuriyeti'nde ise hakim kimlik Türk kimliği olacaktı. Dili, dini, ırkı, her ne olursa olsun, kendisini Türk hisseden herkes bu kimliği kazanacaktı. Yeni toplumun inşasında eski kurumların, toplumsal öğelerin tamamen değiştirilmesi amaçlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, dine dayalı ve çok milletli yapı üzerinden, farklı din ve mezheplere mensupta olsa Türkçe konuşan ve anlaşılan tek bir milli kültür ve bu kültüre dayanan çağdaş bir ulus yaratmak hedefleniyordu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıç anayasaları ve yasaları ile Atatürk'ün yaptıkları ve söylevleri bir bütün olarak ele alındığında, cumhuriyetin temel ilkeleri ile Kant'tan, Fransız Devrimi'ne ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne uzanan temel anlayışın birbirlerini tamamlayan cumhuriyet fikri, ulus anlayışı ve modernlik projesi ile dimdik ayakta durmaktadır (Vermeren, 1999:171).

Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıçta esas aldığı model bakımından ikinci önemli konu ulus oluşturma/yaratma çabasıdır. Ulus düşüncesinin dayandığı temeller açısından kontrata dayalı ve kolektif ruha dayalı ulus anlayışı birbirinden ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi, Fransız Devrimi'ne bağlanan, kökenleri ne olursa olsun aynı ilkeler etrafında iradi olarak birleşmiş bir yurttaşlar topluluğudur. İkinci ulus anlayışı ise daha çok Alman romantiklerine dayanmakta ve tarihin, geleneklerin ve kökenin belirleyiciliğini kabul

etmektedir. Buna, dışarın katılım olanaklı değildir. Bireyin idari seçimi söz konusu edilemez. Oysa, sözleşmeye dayalı ulus anlayışı kan veya ırk gibi doğuştan gelen özelliklerden ziyade, toprak ve iradi katılım gibi sonradan kazanılabilen özelliklere daha fazla yer verir (Bulaç,1993:12). Bu bağlamda Atatürk'ün türküm demeyi Türk olamaya üstün tutan, "Ne mutlu Türküm diyene" sözü ulusa aidiyeti, yurttaşlık ilişkisi olarak kavramsallaştırması, bu günün demokrasi ve yurttaşlık anlayışlarıyla da uyumludur (İnan, 1988:18-25). Ulusu aidiyeti ilke olarak iradeye bağlayan ve yurttaşlığı soydaşlığa üstün tutan bu anlayış, kontrata dayalı ulus tanımının doğal bir sonucudur. Bir ulusa dahil olma, sonradan edinilebilir özelliklere dayandırılmaktadır. Burada grubu nitelendiren şeyler, o grubun soy kütüğünden kaynaklanmayıp o topraklarda belli bir süre yaşamakla, inanç ve değerlerle, yaşam tarzıyla, din ve kültürle ilgili olmaktadır. Bu tür özellikler sonradan kazanılabilir.

Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Cumhuriyeti koruyan ve ilkeleri üzerinde hareket eden, toplum için çalışmayı görev bilen erdemli vatandaştır. Ayrıca çok büyük bir sorumlulukla, millete ve devlete esas teşkil ettiği söylenen vatandaş kimliğine kuruculuk ve ilksellik bahşedilmiştir (Bora, 1999:29). Bu dönemin vatandaşlık anlayışı hem Kemalist modernite projesiyle çağdaşlaştırılacak nesne, hem de bu büyük projenin taşıyıcı öznesi olması vurgulanmaktadır. Bu anlamda, Cumhuriyetin yeni bir ulus yaratılması, yeni bir kültürün yaratılması ve yeni bir vatandaş yaratma amaçları içiçe girmiştir. Öyle ki, 1924-1930 döneminin adalet bakanı Mahmut Esat Bozkurt'a göre de millet, devlet, hükümet ayrı şeyler değildir. Hepsi bir anlamdadır ve hepsi millettir. Milletten başka bir şey yoktur (Bozkurt, 1967:123). Bozkurt, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin özellikle son döneminde yoğunlaşan temel haklar ve

hürriyetler tartışmasında da hakimiyet-i milliye (milli egemenlik) kavramının sınırlanmasını, milletin yani vatandaşlar yekununun iradesine namutenahi bir güç tanınmaması gerektiğini savunmuştur (Demirel, 1994:414). M.E. Bozkurt ve M. Kemal'in etrafındaki diğer önder kadroların polemik yaptığı ikinci grup içindeki burjuva-liberaller, temel hak ve özgürlüklerin tam olduğu milli egemenliğin esasını kişi dokunulmazlığının oluşturduğu bir rejim talep ediyorlardı. Bu grubun etkili sözcüsü Hüseyin Avni Ulaş'ın reşit bir millet olma arzusunu dile getirmesi, bu talebin veciz bir ifadesidir (Demirel, 1994:288). Hakim devlet ve vatandaşlık anlayışında ise, vatandaş devletin vesayeti ve velayeti altında olmuştur (Bora, 1999:30). Bu dönemin yurttaş anlayışı, yeni devletin ideolojisini taşımakta ve bu ideolojiye uygun değerleri benimseyerek, üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmekle yükümlüydü.

Devlet, milletin (bu bağlamda vatandaşların da diyebiliriz) kolektif kişiliği olarak tanımlandığı için, milletin / vatandaşların kendisi sayılır. İnsan teki ancak devlet dolayısıyla modern çağda varolabilmesini sağlayan milli kimliğe erişir. Fert (birey) kavramı, dönemin söyleminde, bu dolayımından uzaklaşan insanın eksikliğini belirtmek için kullanılır. Neticede, Yusuf Akçura'nın 1925'teki bir ifadesiyle devletin idame sultası, ferdin hürriyetine tercih edilir, zira devlette bütün efrat-ı milletin hukuk ve menafii, mündemiç ve mütecellidir (Kaplan, 1992:130-131). Tek parti ideologu Recep Peker de devlet-merkezli düşünüş baskındır. Onun için ulus bile, kendi başına, fertlerin yarattığı kalabalık yekunundan ibarettir; bu kalabalığın bir değer ifade etmesi ancak devletle mümkündür. Zaten sosyal bünye için zararlı olabilecek geniş hürriyet telakkisinin, partilere bölünmenin ve parlamentarizmin zararlarına karşı yeni Türk inkılabı tarafından devlet-millet partii özdeşliğinin kurulmasının hikmeti de budur (Peker, 1984:48).

Türkiye Cumhuriyeti kurulmasından itibaren ulusa aidiyeti yurttaşlık ilişkisi olarak kabul eden bir anlayışı taşır. Buna göre, bir ulusa dahil olmak sonradan edinilebilir özelliklere dayandırılmaktadır. Burada grubu nitelendiren şeyler o grubun soy kütüğünden kaynaklanmayıp, o topraklarda belli bir zaman diliminde yaşamakla, inanç ve değerlerle, dil ve kültürle ilgili olmaktadır. Bu dönemde Türklük, Türk soyundan olanlar ve olmayanlar ayrımı olmaksızın tüm Türk vatandaşlarına atfedilen yasal-siyasi bir statüdür ve bir etnik köken hakimiyeti içermemektedir. Türk vatandaşı olmakla ilgili olarak Türklük, gerçek bir etnik soydan gelmeyi değil, Türk yurdunda doğmayı yaşamayı vurgulamaktadır. Bu anlamda vatandaşlık ve Türklük bir soya ait olmayı değil, fakat bir siyasi birliğe bağlı olmayı göstermektedir. Bu özellikleri itibariyle de Türk vatandaşlığı Fransız modelini takip eden, kapalı ya da ayrımcı olmak yerine, açık ve kapsayıcı bir yurttaşlık olduğu savunulur. Bu özelliklerde bir ulusa ait olmanın sonradan kazanılabilir özellikler olduğunu göstermektedir. Bu dönemin yurttaşlık haklarının anayasal güvence altına alınması , 1924 anayasasınının 88. maddesinde düzenlenmiştir.

Maddenin, birinci fıkrasına göre: Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk itlak olunur. Böylece, laik ve çağdaş bir yurttaşlık anlayışı benimsenmiştir.

Maddenin ikinci fıkrası, Türk yurttaşlığının kazanılması yollarının neler olduğunu göstermiştir:

Türk babanın çocuğu, Türkiye içinde veya dışında doğmuş olmasına bakılmaksızın Türk olacaktır.

Türkiye' de mütemekkin (oturan) yabancı babanın Türkiye'de doğmuş çocuğu Türkiye'de ikamet etme koşuluyla, erginliğe ulaştığında Türk yurttaşlığını seçebilecektir. Vatandaşlık kanunu gereğince, Türklüğe kabul edilecek başka kişilerde Türk olacaktır (Aybay, 1995:38).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde devletin, ulusun inşasında en önemli unsurlardan biri hiç kuşkusuz vatandaşlık kurumu olmuştur. M. Kemal'in katılımıyla hazırlanan 1924 yılında okullarda okutulmaya başlanan Malumat-ı Vatanîye dersi bunun en yalın göstergesidir. Bu dersin verilmesine daha sonra da yurt bilgisi ve vatandaşlık bilgileri adıyla devam edilmiştir. Hazırlanan bu kitapta Atatürk'ün millet anlayışı ve milleti oluşturan faktörler açıkça gösterilmiştir. Söz konusu kitapta Atatürk'ün millet anlayışı ve milleti oluşturan faktörler gösterilmiştir. Söz konusu kitapta vatandaş için medeni bilgiler neden bahseder sorusunun yanıtı şöyle verilmiştir: Milletın kurduğu devletin millete, vatandaşlara karşı vazifeleri vardır; fakat devletinde mevcudiyeti, vatandaşlardan birtakım mükellefiyetler, vazifeler talep eder. O halde, devletin millete ve vatandaşların dahi devlete karşı mütakabil vazifeleri, hakları vardır. Devlet hayatını, fikri ve iktisadi hayatı, müştereken yaşayan vatandaşların da birtakım münasebetleri ve birbirlerine karşı vazife, mecburiyet ve hakları vardır. İşte, vatandaşlara, gerek devlet ve gerek aralarındaki münasebete nazaran mevcut vazifeleri ve hakları ve umumiyetle devlet teşkilatını öğreten bilgiler, medeni bilgiler namı altında toplanmıştır. Medeni Bilgiler kitabı, Atatürk'ün yurttaşlık anlayışını anlatan önemli yazılı metin olması açısından önem taşır.

Atatürk'e göre millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir. Gene Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir diye tanımlanmıştır. Buna bağlı olarak Atatürk genel ve her millete uyabilecek özellikleri de şu şekilde sıralamıştır:

- a) Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan;
- b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvaffakette samimi olan;
- c) Ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete millet namı verilir.

Bu tarif tetkik olunursa, bir milleti teşkil eden insanların rabitalarındaki kıymet, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle insani hisse gösterilen riayet, kendiliğinden anlaşılır;

Filhakika, maziden müşterek zafer ve yeis mirası;

İstikbalde tahakkuk ettirilecek aynı program;

Beraber sevinmiş olmak, beraber aynı ümitleri beslemiş olmak;

Bunlar elbette bugünün medeni zihniyetinde diğer her türlü şartların fevkinde mana ve şümül alır.

Bir millet teşekkül ettikten sonra, efradının devlet hayatında, iktisadi ve fikri hayatta müştereken çalışmak sayesinde vücuda gelen milli harsta (kültür) şüphesiz milletin her ferdinin çalışma hissesi, iştiraki, hakkı vardır. Buna nazaran bir harstan olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir dersek milletin en kısa tarifini yapmış oluruz.

Bu genel ve her millete uyacak tanımdan sonra ise Atatürk, Türk milletinin oluşumunda etkili olduğunu saydığı şu olgulara yer vermiştir:

- a) Siyasi varlıkta birlik
- b) Dil birliği
- c) Yurt birliği
- d) Irk ve menşe birliği
- e) Tarihi Karabet
- f) Ahlaki Karabet (İnan, 1969:15-18-24-25).

Bu hiyerarşik kurgu hiçbir şekilde milliyetçi olarak nitelenemez. Milliyetçi kurgu tam tersine öncelikle daha kültürel olan temaları politik temalara göre ön plana çıkarması beklenir. Öte yandan bu kurguda kültür birliği gibi milliyetçilerin vurgulamaktan çok hoşlandıkları, adeta onların mottosu haline gelmiş olan bir kriterden hiç söz edilmemektedir (Öğün, 2003:77).

Atatürk, Türk Milletini oluşturan unsurlardan sonra ise Türkiye Cumhuriyeti devletinin vatandaşlarına karşı vazifelerini de sıralamıştır. Bu vazifelerin mahiyetleri tetkik olunursa şöyle bir sıra yapılabilir:

- a) Memleket içinde asayiş ve adaleti tesis ve idame ederek, vatandaşların, her nevi hürriyetlerini masun bulundurmak;

b) Harici siyaset ve diğer milletlerle münasebetleri iyi idare ederek ve dahilde her nevi müdafaa kuvvetlerini hazır bulundurarak milletin istiklallini emin ve mahfuz bulundurmak ve bu uğurda başka çare kalmazsa milletin hukukunu silahla müdafaa etmek.

Bu iki nevi vazife, devletin en esaslı vazifelerindendir. Denilebilir ki, devlet teşkilinden maksat bu iki vazifenin ifasını temin etmektir. Çünkü bu vazifeler, vatandaşların fert olarak yapmağa muktedir olamayacakları işlerdir. Hatta, vatandaşların bu vazifeleri, kısmen dahi, yapmağa kalkışmaları caiz değildir. Zira, o zaman anarşi olur, devlet kalmaz. Mesela, bir vatandaş kendi kendine bir ecnebi devletle siyasi bir temas ve münasebette bulunamaz.

Bir vatandaş memleket müdafaasında başına toplayabileceği bir takım kimselerle başlı başına harekete mezun değildir.

Bir vatandaş, kendi hürriyet ve hakkını, kendi maddi kuvvetine dayanarak temine kalkışamaz. Bu hususlar fertlerin kuvvet ve teşebbüsleriyle değil, milletin iradesini haiz olan devletin kudret ve temin olunabilir.

- c) Yollar, demiryolları vs gibi nafia işleri,
- d) Maarif işleri,
- e) Sıhhiye işleri
- f) İctimai muavenet işleri
- g) Ziraat, ticaret, zanaata ait iktisadi işler.

Aynı dönemde vatandaşın devlete karşı vazifeleri ise;

İntihap etmek

Vergi vermek

Askerlik yapmak (İnan, 1969;44-45)

TBMM döneminde vatandaşlıkla ilgili çalışmalar, 1924 Anayasasının vatandaşlıkla ilgili hükmü ve bunun ardından 1925 yılında kabul edilen Tekke ve Zaviyelerin kapatılması kanunu ve 1928 de kabul edilen efendi, bey, paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılmasına ilişkin kanunlardır. TBMM döneminde Türk yurttaşlığı açısından önemli mesafeler kaydedilmiştir. Gerek yasal gerekse anayasal düzenlemeler Türk yurttaşının hukuksal güvencelerle donatılmasını sağlamıştır. TBMM tarafından kabul edilen 1928 yılında 1312 sayılı vatandaşlık kanunu da önemlidir.

4.2.3. 1312 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu (23 MAYIS 1928)

Osmanlı İmparatorluğunda Osmanlı yurttaşlığı açısından önemli olan Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi Cumhuriyetin ilanından sonra beş yıl yürürlükte kalmış ve yerini 1312 sayılı 23 Mayıs 1928 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanununa bırakmıştır. 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, Cumhuriyet döneminin, uyrukluk alanındaki ilk kapsamlı düzenlemesidir. Bu kanun soydanlık, kan bağı, ilkesini çok geniş biçimde benimsemişti. Bu kanuna göre;

Bir Türk baba veya ananın, Türkiye veya ecnebi memlekette doğan çocukları Türk vatandaşıdır (madde 1). Çocuğun evlilik içi veya evlilik dışı doğması da durumu değiştirmiyordu.

1312 sayılı kanun, kan bağı ilkesinin yanı sıra, toprak (doğum yeri) ilkesine de ek olarak yer vermişti. Türkiye de doğup da anası babası belli olmayan veya Türkiye de doğup da anası babası veya bunlardan biri yurtsuz (vatansız) olan çocuklarda Türk yurttaşı oluyordu (Aybay, 1995:39).

Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarındaki nüfus azlığının psikolojik etkisiyle, bu kanun olabildiğince çok kişiye Türk yurttaşlığı verme eğiliminde görünmektedir. Bu kanunun ilginç bir özelliği de, Türkle evlenen yabancı kadının, bu evlenme dolayısıyla istencine bakılmaksızın (kendiliğinden) Türk olmasını kabul etmesine karşılık, yabancı ile evlenen Türk kadının Türk kalacağını belirtmesidir (Aybay, 1980:74).

Türkiye Cumhuriyetinde vatandaşlıkla ilgili tüm bu yasal ve anayasal düzenlemeler, Türk yurttaşlığının geldiği yer açısından önem taşımaktadır. Yeni kurulan Cumhuriyet, Osmanlıda olduğu gibi, bireyi ümmet anlayışı olarak gören yaklaşımın tersine, Türk toplumunu ümmet anlayışından kurtararak, bireyi yurttaş konumuna getirmesi önemlidir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yurttaşların sosyal, siyasal haklar bağlamında büyük mesafeler kaydedilmesi temel hak ve özgürlüklerin başlangıcı olarak nitelendirilebilir.

Toplumda ve kültürel yaşamda dil-kültür birliğini sağlamak amacıyla, öğretimin birleştirilmesi kararı alındı. Batı uluslarının milli dilleri vardı ve okullarında milli dille eğitim yapılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti de bu yolu izlemeliydi, Türkiye Cumhuriyetinin resmi dili ve eğitim dili Türkçe olacaktı. Bir devlet, bir toplum için en önemli öğelerden biri dil birliğinin sağlanması, o toplumda herkesin aynı dille konuşup yazması ve bu dilin ulusun tüm bireylerince anlaşılır olmasıdır. Bu amaçlarla, 1 Kasım 1928 de çıkarılan bir yasayla Arap harfleri yerine Latin alfabesi kullanmaları hükmü getirildi, okullarda Türkçe dışında eğitim yapılması yasaklandı.22 Ocak 1932 de Kuran Türkçe'ye çevrildi, soyadı kanunu çıkarıldı, tatil gününün cuma yerine pazara alınması gibi reformlar yapıldı.

Cumhuriyetin kuruluşundan, Atatürk'ün ölümüne kadar yapılan tüm devrimler Türk yurttaşının bireysel hak ve özgürlüklerinin genişletilmesine ve Batıdaki yurttaşlarla aynı düzeye getirilmesi hedeflenmiştir.

Türkiye'deki siyasal sistem, değişen koşullara yanıt vermek için zamanla değişimler geçirmiştir.1919 Eylülünde, Sivas Kongresinde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 1923 Ekiminde, sonradan 1924 Kasımında Cumhuriyet Halk Partisi adını alan halk fırkasına dönüştürüldü. Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi tek partili bir sistem içinde muhalefetsiz iktidardaydı. Bu anlamda parti ile hükümet arasında bir ayrım yoktu, parti hükümetti. Cumhuriyet Halk Partisi 15 yıl boyunca ülkenin tek siyasi partisi olarak kalmıştır.

4.3. 1938-1950 Döneminde Yurttaşlık Kurumu Ve Yurttaşın Temel Özellikleri

Atatürk, 10 Kasım 1938'de ölünce, yerine Kurtuluş Savaşı'ndan beri onun en yakın çalışma arkadaşı olan İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi. 1938-1950 yıllarında Türkiye Cumhuriyeti, dışında kaldığı, fakat etkilerden kurtulamadığı bir büyük dünya savaşıyla karşılaşmış; bu yüzden 1933'lerde başlattığı ulusal sanayi kurma, geliştirme atacağına ara vermiş, ama bunun yanında köy enstitüleri, mesleki teknik öğretim yoluyla üretime dönük eğitim çalışmalarını yoğunlaştırmış; kırsal alandaki toplumsal yapıyı çiftçiye topraklandırma yasasıyla değiştirmek istemiş, 2. Dünya Savaşı sona erer ermez de çok partili siyasal yaşama geçerek özgürlükçü, çoğulcu düzeni daha etkin biçimde gerçekleştirmeye yöneltmiştir.

4.3.1. İsmet İnönü Dönemi

1938-1945 yılları Türkiye Cumhuriyeti için olduğu kadar İnönü içinde büyük sorunlarla, sıkıntılarla, bunalımlarla, çekincelerle doludur. 1939'da 2. Dünya Savaşı başlamış, Türkiye ateş çemberiyle sarılmıştır. Bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti ve İnönü, ana siyaset olarak Atatürk'ün yurttan sulh, cihanda sulh ilkesi doğrultusunda savaşın dışında kalmayı kararlaştırmıştır. Türkiye savaşın dışında kalmış, savaş yılları boyunca iki milyon çalışma yaşındaki yurttaşını silah altında bulundurmuş, tüm ekonomik gücünü herhangi dış saldırı karşısında ülkeyi korumak için askeri amaca yöneltmiştir. Türkiye savaşın dışında kalmış, fakat bunun karşılığında 1938'de başlayacak ikinci ve onu izleyecek üçüncü beş yıllık sanayi, kalkınma planları uygulamadan çekilmiş, çalışan nüfus silah altına alındığı için tarımda, sanayide, hemen alanda bir büyük duraklamaya, bazı alanlarda da bir gerilemenin içine girmiştir. (Kili, 2001:345-346) Tarımsal üretimle

uğraşanlar askere alındıklarından, tarım hayatı durgunlaşmış, büyük bir ekonomik bunalım başlamıştır.

Atatürk Devrimlerinin amacı, çağdaşlaşmak, çağdaşlaşmanın gereği de geleneksel toplum yapısını değiştirerek, aktif, etken, duyarlı, laik, bilinçli çağdaş topluma geçmektir. Devrimleri halka indirmenin tek yolunun eğitim seferberliği ile gerçekleştiğinden hareketle, harf atılımı ile başlayan ve millet mektepleri örneğiyle yürütülen okuma yazmayı öğretme çalışmaları kentlerde büyük ölçüde yararlı olmuş, bazı büyük köylerde yararlı olmuş, fakat giderek bu çalışmalar hızını, yoğunluğunu yitirmiş, kırsal alanda yaşayan büyük kitleden sadece erkekler mektup yazacak, okuyacak kadar okuma-yazma öğrenebilir duruma bırakılmıştı. Köylerin tümüne yakınında okul yoktur. Böylesine bir ortamda Atatürk'ün amacı olan çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek olanaksızdır.

Köylüyü eğitecek kişilerin köyden çıkması, fakat genç yaşta Atatürkçü olarak yetiştirilmesi sağlanmalıydı. Bu kişiler, köy çocuğuna yalnız okuma yazma öğretmekle kalmayacaklardı. Köy ekonomisinin gerektirdiği bütün bilgilerle donatılacaklar, köylüyü toptan yükseltecek yolları deneyeceklerdi. Özellikle tarım yöntemleri, el sanatları gibi, köylüye yabancı pek çok bilgi, onlara kendi içlerinden biri aracılığı ile verilecekti. Köy, okumayı sevme havasına girecek, öğretmenin yanındaki kitaplık herkesin malı olacaktı. 17 Nisan 1940'da kabul edilen kanunla Köy Enstitüleri kuruldu. Köy Enstitüleri kısa bir sürede benimsendi. Bunlardan çıkan binlerce genç öğretmen, köye ışık salmaya başladılar. (Mumcu,1992:172).

Köy Enstitüleri uygulaması, Türkiye’de köye yönelik ve üretime dönük ulusal eğitimin ve kırsal alandaki geleneksel toplumsal yapının değiştirilmesi eğitiminin en ileri adımudur. Kısa sürede bu yoldan binlerce köy çocuğu öğretmen olarak yetiştirilmiş, bunlar köylerde açılan yeni ilkokullara gönderilerek ulusal eğitimin yönlü devam ettirilmiştir. Eğitim alanında bu dönemde gerçekleştirilen bir başka uygulamada Cumhuriyet döneminde sürdürülen kız ve erkek sanat enstitülerindeki öğretimin ülke öğretiminin teknik eleman gereksimi dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi, bu doğrultuda geliştirilmesidir.

1938-1950 İnönü döneminin önemli gelişmelerinden biriside topraksız köylüyü topraklandırmak amacıyla çıkarılan çiftçiyi Topraklandırma Yasasıdır. Atatürk, ölümünden önce kırsal alanda yaşayan geçimini toprağa bağlayan büyük köylü kitlesinin toprağa kavuşturulması, bu yoldan toprak mülkiyetindeki adaletsizlikten doğan geleneksel toprak ağalığı olgusunun ortadan kaldırılması üzerinde sık sık durmuştur. 2 Mayıs 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Yasası bu düşüncelerden kaynaklanılarak hazırlanmış, meclisteki toprak ağalarının direnmelerine karşın İsmet İnönü ve arkadaşları tarafından yasallaştırılmıştır.

İnönü döneminin bir başka ileri adımı 1924 anayasasının dilinin değiştirilmesi, anayasadaki Arapça Farsça kökenli sözcüklerin yerine öz Türkçe sözcüklerin getirilerek anayasanın Türkçeleştirilmesidir. Bu Atatürk döneminde başlatılan ulusal, herkesin anlayacağı arı bir dil atımının doğal sonucu olarak gerçekleştirilmiştir.

1950'lere kadar, yurttaşlık kurumu, Atatürkçü, laik bir Türk kimliği temelinde siyasal ve kültürel olarak tanımlanmıştır. Türk ulusu, bu dönemde, siyasal bir kavram olarak değerlendirilmiştir ve Atatürk milliyetçiliği esas alınmıştır. Atatürkçü yurttaş anlayışı, Türkiye Cumhuriyetine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Türk ulusundan sayan; etnik köken, dil, din ve mezhep gibi nedenlerle yapılacak her türlü ayrımcılığı reddeden, birleştirici ve bütünleştirici bir anlayışı içerir. Cumhuriyetin kuruluşundan, 1950'lere kadar yasal ve anayasal düzenlemelerde benimsenen yurttaşlık anlayışı, etnik köken, din, dil, mezhep gibi benzerliklere değil, yazgı, kıvanç, tasa ve ülkü ortaklığına ve birlikte yaşama isteğine dayanan yurttaşlık anlayışıdır. Türk ulusundan sayılmanın tek koşulu vatandaşlık bağıdır. Türk Devleti'ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür söylemi, Türk yurttaşlığını kazanmanın, etnik köken ile değil, hukuksal bir bağ ile ilişkili olduğunu vurgulaması açısından önemlidir. Türk Yurttaşı kavramı, Türkiye gönül bağı ile bağlı olan herkesi kapsamaktadır.

4.4. 1950 - 1960 Arası Dönem

1950-1960 arası dönem Türk Yurttaşlığı açısından önemli tarihsel olayların yaşandığı ve bu tarihsel olayların Türk Yurttaşı üzerinde etkili olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Atatürk'ün, cumhuriyetin kuruluşundan, ölümüne kadar gerçekleştirmek istediği, Türkiye'de demokrasinin yerleşmesi ve batılı anlamda demokrasinin işlemesi için çok partili demokrasiye geçiş sağlanmıştır. Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişi, hem iç hem de dış gelişmelerin sonucudur. İkinci Dünya Savaşı ve bu savaş sırasında Türkiye'nin yansızlığının korunması, bir siyasal karşıt grup örgütleyebilmek için kullanılacak yolların hemen hepsi kapatılmıştı. Grevler yasaklanmış, ortak çıkarlara dayalı örgüt kurulması yasa dışı bırakılmıştı. Benzer etkinliklerin hepsi yasaktı. Basın tam bir denetim

altındaydı. Polise de olağanüstü yetkiler verilmişti. Öte yandan devlet ile parti (CHP) özdeşliği devlet yöneticilerine parti görevleri verilerek gittikçe pekiştiriliyordu (Karpaz, 1959:74).

1950-1960 arası dönemde Türk Yurttaşının özelliklerini daha iyi anlayabilmemiz için dönemin siyasal ve ekonomik tablosunu incelemek faydalı olacaktır. İkinci Dünya savaşı sonrasında, Türkiye'nin ekonomik ve sosyal tablosu hayli ilginçtir. Siyasal iktidar, cumhuriyetin ilk yıllarından beri asker-sivil bürokrat kadroların elindedir. Ne var ki, o yıllardan bu yana – bir ölçüde- burjuvalaşmış olan bu kadrolar toplumda çeşitli sınıf ve zümrelerin muhalefeti ile karşı karşıyadır: Başta özellikle İkinci Dünya Savaşında daha da palazlanan ticaret ve maliye burjuvazisi muhalefet etmektedir (Tanilli, 1982: 87). Bu tepkilere İkinci Dünya Savaşı sonunda totaliter rejimlerin yıkılışı ve demokrasinin üstünlüğü de eklenmiştir. Beş yıl boyunca tüm insanlık Nazi trajedisini ibretle izlemiş, özgürlüğü yeniden keşfetmiş, gerekli dersleri çıkartmıştı ve tüm ülkelerde özgürlük aşığı ilerlemeci güçler harekete geçmişti (Timur, 1998: 131).

Bu gelişmeler hiç kuşkusuz şu iki seçenektan biriyle son bulacaktı: Birinci seçenek, tek partili düzenin gittikçe artan bir hızla tam bir baskıya dönüşmesiydi. İkinci seçenek ise, düzenin demokratikleşmesi olarak görülüyordu. Cumhuriyet yönetimi, Batı tipi bir toplum yaratması amaçladığından düzenin demokratikleşmesi, yeğ tutuldu (Aydemir, 1968:424).

Tüm bu gelişme ve seçeneklere ek olarak beklide en büyük etki ile, Atatürk'ün çağdaşlaşma ve demokrasiye olan kesin inancı Türkiye'de çok partili hayata geçiş için

temel oluşturmuştur. Kemalist ideolojinin niteliğinden doğan bu demokratikleşme zorunluluğu, ek üç öge tarafından da destekleniyordu. Birinci öge, batı dünyasının etkisiydi. Batı, Türkiye yi kendi içine kabul etmek için, düzenini demokratikleştirmeye zorluyordu (Yetkin, 1983:225-249). Ayrıca, ikinci dünya savaşı sonunda, baskı rejimlerinin (nazizm ve faşizm) yenilmiş ve yıkılmış olması da aynı yönde bir etki yapmıştı. İkinci öge, halkın tek parti düzenine karşı gösterdiği olumsuz tepkiydi (Ağaoğlu, 1972:46-47). Üçüncü ögede, gerek o zamana dek izleniş olan devletçi uygulamaların, gerekse savaş ekonomisinin sonucu olarak, bir kapitalist sınıfın belirginleşmesiydi (Eroğul, 1970:3-35). Kemalizmin etkisine ek olarak bu üç öge hep birlikte demokrat partiyi oluşturdu. Partinin çekirdeği, BBM toprak reformu tartışılırken ortaya çıktı. 1940'lı yılların sonuna doğru büyük toprak sahipleri de artık kapitalistleşme sürecinin içine girmişlerdi. Bu nedenle bunlarla, yeni gelişmekte olan burjuvazi arasında toplumsal – ekonomik ve siyasal bir birlik oluştu. Demokrat parti olayı, klasik burjuva hareketlerinden farklı, ama ülkenin kendi yapısına uygun, bir çeşit doğum halinde bir burjuva devrimidir (Sencer, 1969:79).

Geleceğin iktidar adayı demokrat parti (7 ocak 1946) böyle bir ortamda kurulur ve 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanarak iktidara gelir. Demokrat Parti'nin kurulması ve Türk Yurttaşının en temel görevi olan seçme ve seçilme hakkını kullanması Türk Yurttaşlığının geldiği nokta açısından önemlidir.

4.4.1. Demokrat Parti ve Uygulamaları

Demokrat Parti hükümeti döneminde yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik olgular Türk Yurttaşının özelliklerini etkilemiştir. 14 Mayıs 1950 seçimleri demokrat partinin

başarıyla sonuçlandı. Oyların %53 nü alarak meclis çoğunluğunu kazanmıştır. 22 Mayıs'ta yeni meclis toplanarak Refik Koraltanı meclis başkanlığına, Celal Bayar'ı ise cumhur başkanlığına seçti. Adnan Menderes başbakan olarak kabileyi kurmakla görevlendirildi. Türkiye'nin siyasal tarihindeki en önemli olaylardan biri 14 Mayıs seçimlerinden biriyle gerçekleştirildi.

Demokrat parti yönetiminin ilk niteliği, sivil ve asker bürokrasiyle aydınlara karşı olumsuz bir tutum sahibi olmasıydı böyle bir olumsuz tutumun ardında en azından şu üç neden yatıyordu: İlk neden, bu grupların Atatürk devrimlerinin bekçisi olarak cumhuriyet halk partisinin de demokrat parti öncesi dönemin destekçileri olmasıydı. İkinci neden, demokrat partinin, cumhuriyet halk partisinin demokrasiye olan inancına güvensizlik duymasıydı. Üçüncü neden, demokrat partinin halktan başka egemenlik kaynağı kabul etmemesiydi. Oysa tarihsel olarak sivil ve asker bürokratlar ile aydınlar, halka rağmen, halk için deyişle özetlenen bir biçimde, yıllarca Türkiye'yi yönetmişlerdi. Demokrat parti önderleri, gelenekçi-liberal gruplar tarafından desteklenen kişiler olarak, devletçi seçkinci yaklaşıma karşıydılar (Kongar, 1999:149).

Demokrat partinin bir diğ er niteliği batı dünyası ile ekonomik ve siyasal bütünleşmeye kesin bir inanç beslemesiydi. Her ne kadar batı dünyası ile yakın ilişkiler, 1946'dan beri başlamışsa da, Demokrat Parti, Batı ile bütünleşmeye ülkenin bütün sorunlarını çözecek bir yol olarak bakıyordu demokrat parti, batıya bağlılığını ispat etmek için 1951 sonuna doğru Türk askerini Kore'ye gönderdi hemen hemen 3 yıl süren bu savaşlar Türkiye'ye yüzlerce şehide yaralıya ve sakata mal oldu. Ama Demokrat Parti

hükümeti ödediği bu kan bedeli sayesinde Türkiye'yi Atlantik paktına sokmayı başardı. Türk egemen sınıflarının yıllarca bekledikleri mutlu gün 16 Şubat 1952 de geldi ve o gün amerikan büyükelçisi, Atlantik paktı üyesi 12 devlet adına hazırlanan davetiye yi dışişleri bakanı Fuat Köprülü'ye vererek Türk hükümetini Lizbon'da toplanan pakt konferansına çağırdı (Cumhuriyet, 17 Şubat 1952).

Pakta üye olduktan sonra başlıca mesele silahlı kuvvetleri ittifakın askeri örgütüne katmak oldu bu hususta temaslar aylarca sürdü. Amerikan generalleri gelip askeri üs ve tesisleri teftiş ettiler (Cumhuriyet, 19 Ağustos 1952).

Hükümetin batının üzerinde bu kadar düşmesinin nedeni ekonomik kalkınmayı dış yardım ve dış borçlarla sağlamak istemesiydi demokrat parti önderlerinin anlayışına göre, Türkiye, batının askeri ve siyasal denetimini ne kadar çok kabullenirse, alacağı dış ekonomik yardım da o oranda artacaktır. Bu anlayışın sonucu olarak, daha çok askeri yardım alabilmek için ülkenin tüm silahlı kuvvetleri NATO'nun emrine verildi.

Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisinin uyguladığı devletçilik politikasının sıkı denetimini gevşeterek ve özel girişimciliği destekleyecek hızlı bir ekonomik büyüme öngörmüşlerdir. Demokrat Parti, Türkiye'de kapitalistleşmenin sözcülüğünü yaptığı halde, toplumdaki en geri kalmış, tefeci, ağa, şeyhlerin müttefiki haline gelmiştir. Bu dönem, ülkede hızlı bir kapitalistleşmeye, kırsal bölgelerin kapitalist pazara açılmaya başladığı dönemdir. Ekonomik açıdan, devletin kamu yatırımları içindeki yeri pek de azaltılmamakla birlikte, devlet eliyle özel kesimin desteklenmesi olayı hızlandırıldı.

Böylece hem yeni zenginler yaratılarak burjuvazinin gelişmesi hızlandırıldı, hem de sermaye sınıfından demokrat partiye destek veren yeni bir taban oluşturuldu.

Demokrat parti, büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisini temsil etmektedir. Bu iki sınıf, az gelişmiş bir kapitalist ülke olan Türkiye'nin egemen sınıflarıdır. Büyük toprak sahiplerine, hem ağlar hem de kapitalist çiftçiler dahildir. Memleketimizde, tarımda ki kapitalistleşme, ağların tavsiyesi yerine, aynı kişilerin kapitalist çiftçi haline gelmesi şeklinde olduğu için, bu unsurlar arasında, batı Avrupa'nın tarihinde gördüğümüz çatışma yoktur. Türkiye'de, tarım alanına kapitalizm, ağları kovarak değil onlara kendi elbisesini giydirmek suretiyle girmiştir. Bu bakımdan, tarım kesiminde ağ-kapitalist çiftçi çatışması olmamakta ve bir siyasal parti pek ala ikisini de temsil edebilmektedir. Demokrat parti birde ticaret burjuvazisinin sözcülüğünü yapmıştır. Bilindiği gibi, kapitalizmin ilkel dönemlerini yaşayan toplumlarda tefeci ve ticari sermaye egemendir. Türkiye'de Avrupa'da olduğu gibi ilkin sınai sonra mali sermaye ve onarın sahipleri değil, tefeci ve ticari sermaye sahibi olan ticaret burjuvazisi egemen durumdadır. Demokrat parti sadece büyük toprak sahiplerinin değil bunlarında partisi olmuştur (Eroğul, 1998:254).

Demokrat Parti'nin programı gerek ekonomik görüş, gerekse kişisel hak ve özgürlükler yönünden Halk Partisi'nin programından daha liberaldi. Aslında bu program tek parti yönetimine karşı bir tepki niteliği taşıyordu. Öte yandan cumhuriyetçilik, ulusçuluk, laiklik, devrimcilik, halkçılık ve devletçilik, Kemalizm'in altı ilkesi olarak kapsanmıştı (Aydemir, 1969: 85). Demokrat Parti'nin kurucuları, eski Cumhuriyet Halk Partililer olduğuna, Atatürk ilkelerinin parti programında yer alması doğal bir sonuçtu.

Demokrat Partinin karşılaştığı temel sorunların başında Cumhuriyetin en temel ilkesinin savunulduğu laiklik ilkesi gelmektedir. Demokrat Parti iktidarı döneminde liberizasyon çabaları ile 1949'da ana-babaların isteğine bağlı olarak devlet okullarında din öğretimine izin veren Cumhuriyet Halk Partisi idi. Menderes rejimi, din eğitimini bütün okullarda yaygınlaştırdı ve ana-baba yazılı olarak çocuklarının din dersine girmesini istemediklerini belirtmedikleri takdirde tüm Müslüman çocuklarının din dersine girmeleri gerekliliğini getirdi. CHP eski ilahiyat fakültesini yeniden açmıştı. Demokratlar, fakültenin bütçesini genişlettiler ve daha fazla öğretmen ve burs sağladılar. Ayrıca 1951'de imam-hatip okullarını kurdular, ezanın Türkçe okunmasına son verdiler, dini bayramların kutlanmasını teşvik ettiler. Dinsel kitap ve broşürler yeniden ortaya çıktı, belirli kitapçevleri, din temelli hareketlerin merkezleri oldular. Din liderleri kamuoyu önüne çıktılar ve bir kez daha laiklik aleyhine vaaz verdiler. Derviş tarikatlarına da yeni bir ilgi uyanmıştı. Hükümet eski camileri onarı yenilerini inşa etmek için büyük paralar harcamaya başladı (Shaw ve Shaw, 1983:481). Demokrat Parti hükümeti, Türk Yurttaşlığı açısından, Cumhuriyetin kuruluşu ve Atatürk'ün temel ilkesi laiklik üzerinde önemli sarsıntılar geçirecek gelişmelerin yolunu açacak düzenlemeler yapmıştır. Türk Yurttaşı, Atatürk'ün çizdiği biçimde laik, demokratik ve dinsel inançlarını bireysel statüye indiren yapısını Demokrat Parti Hükümetinin uygulamaları karşı bir yapıya kavuşturmuştur.

Demokrat Partinin laiklikten sapma olgusu özellikle şu iki alanda kendini belli etmektedir: Diyanet İşleri Başkanlığı ve din öğretimi.

Çok partili dönemde Diyanet İşleri Başkanlığı, gittikçe büyütülen bütçesiyle, örgütlü kadroları, artan yayınları, radyo-tv programları, vakıfları, fetva kimliğine bürünen açıklamaları ile, din yayıcısı bir devlet kurumuna dönüştü. Üstelik, Sünni mezhebin öğretilerine göre kurulup çalıştığından, etkinliğini artırdıkça, İslam içinde bile ayrımcılığı ve dışlayıcılığı iyice belirginleşti. Bu yüzden, laik devletin dinler ve inançlar karşısında tarafsızlığı ilkesi zedelendi. Bu durum Cumhuriyetin kuruluş felsefesine ve Atatürk Devrimlerinin özüne aykırıydı. Atatürkçü anlayış, devletin dinler karşısında tarafsızlığı üzerine kurulmuştur.

Din öğretimi de sürekli olarak laiklik karştı bir gelişme gösterdi. Din görevlisi ihtiyacının çok üstünde kapasiteye ulaşan ve kız öğrencilere kapılarını açan imam-hatip okulları(liseleri) laik öğretime alternatif bir nitelik kazandı. Öğretimin birliği ilkesi bundan zarar gördü (Tanör, 2003:289).

Demokrat Parti, iktidarda kaldığı sürece toplumda öyle sarsıcı hareketler yarattı ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin otuz yılda kurmaya çalıştığı Türk kimliği adeta sarsıntı geçiriyordu. Öyle ki, Demokrat Parti'nin Konya İl Kongresinde bazı delegeler fes ve çarşaf giyme, Arap harflerini kullanma hakkının geri getirilmesini istediler, her üçü de 1920'lerde Kemalist reformlarla kaldırılmıştı (Ahmad, 1996:53).

Demokrat Parti'nin Büyük Millet Meclisi'nde çoğunluk özellikle 1954 seçimlerinden sonra, Parti önderlerine sonsuz bir güç duygusu veriyordu. Ne yazık ki, bu duygu partiyi çoğunluğun baskısı yönünde bir uygulamaya yöneltti. Seçim yasası karşıt

partilerin haklarını kısıtlayacak bir biçimde değiştirildi. Radyo, siyasal partilere kapatıldı. Bu, radyo olanaklarından yalnızca Demokrat Partinin yararlanması demektir. İktidar, başkaldıran bürokrasiyi ve üniversiteleri de yola getirmeye kararlıydı. Devlet memurlarının güvenceleri kaldırıldı ve üniversite özerkliği, üniversite yönetimi Milli Eğitim Bakanlığına bağlanarak yok edildi. Bir süre sonra da hükümeti eleştiren gazetecilerin tutuklanması ve gazetelerin kapatılması başladı (Topuz, 1973:183-185).

4.4.2. Çok Partililiğin Yurttaşlık Anlayışı

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı, cumhuriyeti koruyan ve ilkeleri üzerine hareket eden, toplum için çalışmayı esas alan, sorumluluklarla yüklü erdemli yurttaştır. Bu dönemin yurttaş anlayışı, hem Atatürkçü modernleşme projesi ile çağdaşlaştırılacak nesne hem de bu projenin taşıyıcı öznesi olması şeklindedir. Cumhuriyetin yeni bir ulusun yaratılması, yeni bir yurttaşın yaratılması amaçları iç içe girmiştir. Çok partili demokrasiye geçişe kadar Tek Parti hükümeti ülkenin tek siyasal örgütlenmesidir. Çok Partili Demokrasiye geçiş, Türk siyasal tarihi ve Türk yurttaşı açısından önemli bir aşamadır. Ulusal Bağımsızlık savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kısa bir zaman diliminde, Batılı demokrasiye geçiş için önemli mesafeler kaydetmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan, Çok Partili hayata geçişe kadar yapılan devrimler, Türkiye’de yeni siyasal partilerin oluşmasına olanak sağlayacak siyasal olgunlaşmayı beraberinde getirmiştir.

Çok partili döneme geçiş ile birlikte Türk Kimliğinin ve Türk yurttaşının tanımlanışı üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar, Cumhuriyeti Tek Parti

iktidarındaki yurttaşlık anlayışında değişiklikler ve dönüşümler geçirmesini sağlamıştır. Bu dönemde, Demokrat Parti'nin politikaları ile orantılı olarak İslam unsurunun, gelenekselin ve yerelin siyasi olarak yeniden kurgulanan ulus ve vatandaş kimlikleri içine eklemlendiğine tanık olunur. Demokrat Parti döneminde geleneksel yerel ve dinsel kimlikler ulusal kimlik içinde kendilerini göstermeye başladıkları dönemlerdir. Bu dönem de yurttaşların oy vermesinin önemi artıyor ve yurttaş ilk kez oy kullanarak biçimsel olarak karar alma mekanizmasında kendini gösterebiliyordu.

Demokrat Parti hükümeti, yurttaşların yönetimde söz sahibi olacağını, ilk kez söz hakkının millete geçeceğini vurguluyordu. Demokrat Parti siyasetçilerine göre; devlet seçkinleri milleti değil, devleti temsil ediyorlardı, sloganları “Yeter, söz milletindir” idi. Ancak sözün, ne kadar millette olduğu kuşkuluydu. Bu partiler, kendilerine misyon olarak, halkı devletin (bürokrasinin) zulmünden kurtarmayı seçmişlerdi. Özellikle mahalli düzeydeki partililer, halk adına bürokratlara karşı savaş açmışlardı (Aybay, 1998, 45). Türk yurttaşının yönetimde söz sahibi olacağı felsefesinden hareketle yola çıkan Demokrat Parti Hükümeti, iktidarın gücünü kullanarak Türk yurttaşını Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki yurttaşın gerisine götürecektik politikalar gütmüştür.

Demokrat Parti iktidarı döneminde anti-demokratik uygulamalarla, muhalefeti yok etmek düşüncesiyle Meclis'te bir tahkikat komisyonu kurdu. Bu komisyon, savcılarının, sivil ve asker yargıçların bütün yetkileriyle donatıldı. Komisyon'a bütün yayınlara sansür koymak, her türlü toplantıyı ve siyasal eylemi yasaklamak gibi pek çok olağanüstü yetkilerde verilmişti (T.C.Resmi Gazete, 28 Nisan 1960, No.10491). Ülkedeki tek sesin

kendi seslerinin olması düşüncesindeki eylemleri 27 Mayıs 1960 sabahı askerlerin iktidarı almaları ile sonuçlandı.

Demokrat Parti, kurulduğunda Türk yurttaşı ve Türkiye demokrasisi açısından büyük önem taşıyordu. Çok geniş bir özgürlükler ve haklar savunucusu olarak ortaya çıkan Demokrat Parti yönetiminin ve hükümetlerinin 1950-1960 arası uygulamaları, bu uygulamalarda Türk devriminin gelişme yönüne; Devrimin özüne ve doğrultusuna aykırı girişimleri, ekonomide plansız, izlenesiz, savruk bir siyasa izlenmesi, dışa bağımlı anamalcı bir kalkınma yönteminin benimsenmesi, bunların yarattığı hoşnutsuzlukların ve karşıt düşüncelerin yasa değiştirerek, yasalardaki cezaları ağırlaştırarak özgürlükleri kısırak önlenmek istemesi; bunlar yetmeyince de sıkı yönetime başvurmak, bu yönetimde silahlı güçlerin ordunun siyasanın içine itilmek istenmesi devlet olanaklarının tüm ulustan çok hükümet partisi destekleyicilerinin yararına sunulması, partizanlığın her kanunda tahkikat komisyonu ile anayasa dışına itilerek meclisteki demokrat parti çoğunluğunun bir yargı gücü ve baskı aracı olarak kullanılması ve tüm bunlardan doğan gençlik eylemlerinde kan dökülmesi orduyu yönetime, ülke ve ulusun yazgısına el koymak zorunda bırakmıştır. Mayıs 1960'ta ordu ülkenin her yanında yönetime el koymuş, TBMM'yi kapatmış siyasal çalışmalar durdurulmuş, cumhur başkanı Celal Bayar, başkan, bakanlar kurulu üyeleri, DP'li millet vekilleri topluca tutuklanmış, ordu adına oluşturulan milli birlik komitesi ülke yönetimini ele almış geçici bir hükümet kurulmuş, devlet başkanlığına daha önce kara kuvvetleri komutanı. iken bu görevden ayrılan Orgeneral Cemal Gürsel getirilmiştir. Yassı adada yürütülen yargılamalar sonucu eski başkan Adnan Menderes, dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu, maliye bakanı Hasan Polatkan idam edilmiş öbürleri hapis cezasına çarptırılmıştır (Kili,2001:360).

4.5. 1960 - 1980 Arası Dönem

Demokrat Parti hükümetinin Türkiye’de yarattığı siyasal ortam, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin müdahalesine yol açmıştır. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi yapıldıktan sonra askeri rejim, üyeleri içinde akademisyenlerin, yargıçların, siyasal partilerin, meslek örgütlerinin de bulunduğu temsilcilerden oluşan bir komisyonla 1961 Anayasası hazırlandı. 1961 Anayasası, Türk vatandaşlarının temel hak ve görevlerini anayasanın ilk bölümünde belirtmiştir. 1961 Anayasasında yurttaşlık konusu, bir anayasa için oldukça ayrıntılı sayılabilecek biçimde düzenlenmiştir. 1924 Anayasasında olduğu gibi, Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes, din ayrımı gözetilmeksizin, Türktür (madde 54). 1924 Anayasasının madde 81/1 hükmünün değişik bir anlatımla yinelenmesi olan bu fıkra, kişi ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki yurttaşlık ilişkisinin, ırk, din, dil kavramlarından soyutlanmış bir hukuksal bağ olduğu anlayışını yansıtmaktadır. Bu hukuksal bağda yurttaş sayılabilmenin koşulu, etnik köken, dil ve din gibi her türlü ayrımcılığı reddeden bir anlayış yatmaktadır.

Anayasanın 54.maddesi yurttaşlığın kazanılmasının ve yitirilmesinin koşullarını kanunla gösterilmesini öngörmüştür. Maddenin 3.fikrasına göre:
Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunla belirtilen hallerde kaybedilir (Aybay, 1995: 40).

Yurttaşlığın kazanılmasına ilişkin olarak Anayasa metninde verilen hüküm, Türk yurttaşlığının soydanlık yoluyla kazanılması konusunda ilkeleri saptamak amacıyla yazılmıştır. Anayasanın 54.maddesinin 2.fikrası bu amaçla yazılmıştır. Bu fıkraya göre:

Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir (Aybay, 1995: 40).

Anayasa, yurttaşlığın yitirilmesi hallerinin kanunla belirtileceğini gösteren hükmüne ek olarak yurttaşlıktan çıkarma konusuna bir fıkra ayırmıştır. 54.maddenin 4.fikrasına göre:

Hiçbir Türk vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz (Aybay, 1995: 41). Bu hüküm, kişiyi yurttaşlıktan kovma işlemini keyfilikten uzak bir temele, vatana bağlılıkla bağdaşmayan eylemde bulunma kavramına dayandırılması bakımından yerinde bulundurulabilir.

Tüm bunların yanında 1961 Anayasası, şu kişisel özgürlükleri sağlayan maddelerle donatılmıştır:

Herkes kişi özgürlüğüne (madde 14), özel yaşamın gizliliğine (madde 15), konut dokunulmazlığına (madde 16), haberleşme hürriyetine (madde 17), seyahat hürriyetine (madde18), vicdan ve dini inanç ve kanaat hürriyetine (madde 19) sahiptir. Basın özgürdür ve sansür edilemez (madde 22). Basın ve haber alma hürriyeti ancak ulusal güvenliği veya genel ahlakı korumak, kişilerin haysiyet, şeref ve haklarına tecavüzü, suç işlemeye kışkırtmayı önlemek ve yargı görevinin amacına uygun olarak yerine getirebilmesini sağlamak için yasa ile sınırlanabilir (madde 22).

1961 Anayasası, yurttaşların bireysel hak ve özgürlüklerin, örgütlenmelerini destekliyordu. Herkes önceden izin almaksızın ve saldırısız toplanma ve gösteri yürüyüşü yapma hakkına sahiptir. Herkes önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir. Bu hak, ancak kamu düzeni veya genel ahlakı korumak için yasayla sınırlanabilir (madde 28, 29).

Vatandaşlar, yasada gösterilen şartlara uygun olarak seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Seçimler serbest, eşit, gizli, tek dereceli genel oy açık sayım ve döküm esaslarına göre yapılır (madde 55). Siyasi partiler, önceden izin almadan kurulur ve serbestçe faaliyette bulunur. Siyasi partiler, ister iktidarda, ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurlarıdır (madde 56). Ancak bunların tüzükleri, programları ve faaliyetleri insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine ve devletin ülkesi, milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır (madde 57). Din ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin, her Türk devlet okullarına, kamu hizmetlerine girme ve yurt savunmasına katılma hakkına sahiptir (madde 58, 59, 60) (Kili, 1980).

1961 Anayasası, Türk yurttaşlığının dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. 1960 Askeri müdahalesi sonrasındaki yeni anayasa, toplumsal, sivil ve katılımcı özellikleri öne çıkaran bir vatandaşlık anlayışını gündeme getirmiştir. 1961 anayasası Türk yurttaşlığını liberal bir atmosferle tanıştırdı ve evrensel normlara, laik, demokratik açılımları, katılımcı yurttaşın aktif roller kazandığı bir ortamı beraberinde getirdi. Bireysel hak ve özgürlüklerle birlikte yurttaşların, siyasal partilere, sendikalara, sivil toplum örgütlerine, derneklere, politikaya katılımını destekleyecek yapıdaydı. Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir sosyalist

parti, Türkiye İşçi Partisi (TİP) 15 kişiyle mecliste temsil edildi. Bu dönem, üniversite öğrencilerinin siyasi yaşama katılma süreciydi. Anayasanın garanti ettiği özgürlükler sayesinde radikal ve solcu eğilimleri olan fikir kulüpleri, Türkiye'nin sorunlarını tartışıp açığa çıkarmak üzere üniversitelerde örgütlendi. Siyasi literatürün yayınlanması – özellikle çeviriler – burjuva aydınların, hatta işçi sınıfının politikleşmesini besledi ve hızlandırdı (Ahmad, 1996, 187).

1961 Anayasası, çağının temel hak ve özgürlüklerinin hemen hepsini kapsayan geniş bir haklar manzumesidir. Bu haklar belirtilmekle yetinilmemiş, ayrıntılı hükümlerle takviye edilmiştir. Başta sendika, grev ve toplu sözleşme hakları olmak üzere, sosyal hakların geniş yer aldığı, siyasal partilere, temel hak ve güvencesi yanında siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurları olarak anayasal bir işlev ve kurumsal güvence tanınması bu anayasa ile sağlanmıştır. Bu temel hak ve özgürlüklerin anlayışına koşut olarak yasa koyucunun anayasa hükümlerine ve özellikle temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması ile ilgili kurallara uymasını sağlamak üzere anayasa mahkemesi kurulmuş, diğer alanlara da eksiksiz ve etkili bir yargı denetimi getirmiştir. Kısacası, insan haklarına dayalı demokratik, sosyal hukuk devleti ilkelerinin Türkiye Cumhuriyetinin birer niteliği olarak anayasada belirlenmesi ve ayrıntılı hükümlerle somutlaştırılması 1961 anayasasının getirdiği kazanımlardır.

1961 Anayasasının özgürlükçü yurttaş anlayışına karşın, ülkede ideolojik çatışmalar yaşanmaya başladı. Ülkedeki sol hareket sağcı ideolojilerce komünizm tehdidi ve ülkenin bekasının tehlikede olduğu savı ile çatışma ortamı hızlandı. Tüm bunların

sonucunda Milli Güvenlik Kurulu 12 Mart 1971 Muhtırasını yayınladı. Bu bir darbe değildi ama güçlü bir uyarıydı.

12 Mart Muhtırası öncesi Türkiye'deki çatışma ortamının gerisinde Türkiye'nin 1960'ların sonlarına doğru sahip olduğu toplumsal – ekonomik ve siyasal nitelikler önem taşır. Siyasal tedirginlik, Demirel hükümetine karşı üniversite öğrencilerinin, işçilerin profesörlerin, teknokratların, hatta yargıçların gösterilerde bulunması, şiddete başvuruları yanılmıştır. Bütün bu olaylar, onlarda, toplum sanki siyasal bir devrime hazırmış gibi bir izlenim yaratmıştır. Daha doğrusu, onlar, durumu yanlış değerlendirerek, toplumu devrime hazır sanmışlardır. Halkın umut ve beklentileri bu dönemde çok artmıştır. Fakat bu umut ve beklentileri karşılayacak olanaklar yoktu toplumda. Bu nedenle siyasal tedirginliğin yanında toplumsal – ekonomik doyumsuzluk da büyük önem kazanmıştı. Bu doyumsuzluk da şiddete başvuranlar tarafından yanlış değerlendirildi. Toplum içindeki doyumsuzluk oranı ve bunun etkileri abartılarak, sanki devrim için bir başka koşul daha hazırlanmış sanıldı. Aslında bu değerlendirmelerin altında kurulu düzene karşı duyulan güvensizlik ve bu düzenden yabancılaşma yatıyordu (Saran, 1975: 74-177).

Toplum içindeki gelir ve servet dağılımı eşitsizliği ve sınıflar arasında gittikçe büyümekte olan adaletsizliklerde bu gruplar tarafından devrimin gerçekleşmesi için yeterli bir neden diye değerlendirildi. Türkiye'yi pençesine almış enflasyonun toplumsal ve ekonomik etkileri de abartıldı. Bütün bu abartılmış değerlendirmeler sonunda şiddete başvuran gruplar, toplumu bir dinamit olarak nitelediler (Kongar, 1999:171).

Ocak 1971'de Türkiye'nin bir kaos durumunda olduğu görülüyordu. Üniversiteler işlevlerini kaybetmişlerdi. Latin Amerikan şehir gerillalarını taklit eden öğrenciler banka soyuyor, ABD görevlilerini kaçırıyor ve Amerikan hedeflerine saldırıyorlardı. Hükümeti eleştiren üniversite profesörlerinin evleri bombalanıyordu. Fabrikalar grevdeydi. İslami hareket daha da saldırganlaşmıştı ve bu hareketin partisi, Milli Nizam Partisi, Atatürk'ü ve Kemalizm'i Silahlı Kuvvetleri öfkeliendirecek şekilde açıkça reddediyordu (Ahmad, 1995:205).

Tüm bu gelişmeler sonunda süren kaos ve kargaşa ortamına son vermek amacıyla, Türk Silahlı Kuvvetleri 12 Mart Muhtırasını yayınladı.

4.5.2. 12 Mart Muhtırası

12 Mart 1971 günü Türk Silahlı Kuvvetleri adına Genel Kurmay Başkanı ve üç kuvvet komutanı tarafından imzalanan bir muhtıra cumhurbaşkanına, senato ve meclis başkanlarına verildi. Muhtıranın radyodan okunuşunda birkaç saat sonra Demirel başkanlığındaki Adalet Partisi hükümeti görevi bıraktı. Muhtıra şöyleydi:

1.Parlamento ve hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuz anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye cumhuriyetinin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2.Türk milletinin ve sinesinden çıkan silahlı kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3.Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde, Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya kararlıdır (Beyaz Kitap, 1973, 52-53).

Muhtıradan da anlaşıldığı gibi Silahlı Kuvvetler anarşi ile yetersiz toplumsal ve ekonomik koşullardan hem hükümeti hem de meclisleri sorumlu tutuyordu. Yine de güçlü bir hükümetin demokrasi kurallarına göre meclis içinden kurulmasını öngörmüştü. Aslında hemen görevden ayrılan hükümet, izlemekte olduğu yanlış siyasetin bedelini ödemekteydi. Hiç kuşkusuz, ülkenin en yetkili organı olan hükümet, şiddet olaylarının yaygınlaşmasında da en büyük sorumluluğa sahipti (Toker, 1971, 171-172). Türk Silahlı Kuvvetleri, Türk yurttaşının tekrar huzur ve refaha kavuşması için, demokratik rejime dönülmesi için Muhtıranın yayınlandığını vurguluyorlardı.

4.5.3. 12 Mart Muhtırası, Temel Hak ve Özgürlüklerin Kısıtlanması

Nihat Erim, hükümetini 26 Mart 1971'de kurdu, kabine içine alınan teknik adamlardan dolayı beyin kabinesi diye nitelendirilmişti. Hükümet üyeleri arasında pek çok

eski siyaset adamı da vardı. Beyin takımı içinde sol eğilimli tanınan ekonomistler ve bürokratlar çoğunlukta görünüyorlardı. Öte yandan kimi kabine üyeleri bu gurupla taban tabana ters toplumsal ve ekonomik görüş sahibi olan yıllanmış siyasetçilerdi. Bu çelişki hem kabine üyelerinin kendi aralarında, hem de başbakan Nihat Erim ile bakanlar arasında önemli bir güvensizliğe yol açtı (Altuğ, 1972).

Hükümet mecliste güvenoyu alır almaz, süregelen şiddet eylemleri yeniden ön plana çıktı. 26 Nisan 1971'de şiddet eylemlerini durdurmak gerekçesiyle 11 ilde sıkıyönetim ilan edildi. Bu arada Erim, temel hak ve özgürlükler bakımından 1961 Anayasasını lüks bir anayasa olarak niteledi. Anayasa üzerinde tartışmalar sürerken, İsrail Başkonsolosu şiddet eylemcileri tarafından kaçırıldı ve öldürüldü. Bunun üzerine devletin şiddeti başladı. Aralarında profesörlerin, yazarların, öğretmenlerin ve aydın kesimindeki hemen hemen bütün sol eğilimlilerin bulunduğu binlerce kişi göz altına alındı (Kongar, 1999, 176). Sonunda anayasa değiştirildi. Temel hak ve özgürlükler kısıtlandı. Bu arada anayasa mahkemesi de Türkiye İşçi Partisini kapattı (İşçi Partisinin kapatılma gerekçesi komünistlik değil bölücülüktü) (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1975).

Bu dönemde, yasa ve düzenin saplanması solcu olarak bilinen her grubun baskı altına alınmasıyla eşdeğerde tutuldu. Üniversitelerdeki Fikir Kulüpleri, öğretmen sendikalarını şubeleri ve DİSK büroları polis tarafında arandı. Devletin bu eylemlerinden cesaret alan MHP'nin gençlik örgütü, Ülkü Ocakları, solcu olarak gördükleri kişilere karşı şiddet eylemlerine başladılar (Ahmad, 1995, 210).

Bu dönem, Türkiye’de 1961 Anayasası ile sağlanan yurttaşın, temel hak ve özgürlükleri yok edilmiştir. 1961 Anayasasının getirmiş olduğu gençlik örgütleri kapatılmış, meslek örgütleri ve sendikaların tüm toplantı ve seminerleri yasaklanmıştır. 28 Nisan’da iki gazetenin yayını durduruldu ve kitapçılarca yetkililerce saptanan yayınları satmamaları emredildi. Bu emir büyük bir karışıklığa yol açtı, çünkü hangi yayının yasadışı olduğu belli değildi ve bu konuda karar vermek emri uygulayan polise kaldı. İki yıl boyunca her türlü faaliyet baskı altına alındı. Sıkıyönetim her iki ayda bir anayasa gereği konuyu görüşmek üzere toplanan meclis tarafından uzatıldı. Bu arada hükümet dikkatini, anayasanın değiştirilmesi üzerine topladı. Değişiklikler, devletin hemen her kurumunu kapsıyordu: sendikalar, basın, radyo ve televizyon, üniversiteler, devlet konseyi, anayasa mahkemesi, meclis ve Yargıtay. 1961 Anayasasının garanti altına aldığı, Türkiye tarihinde ilk kez halkın siyasete katılmasına izin veren hak ve özgürlükler Erim’in sözleriyle “devletin bütünlüğü ve ulusu, cumhuriyeti, ulusal güvenliği ve kamu düzenini koruyabilmek için” engellendi.

12 Mart Muhtırası, Türkiye’de yurttaşların temel hak ve özgürlüklerinin kısıtlanmasına yol açmıştır. 12 Mart Muhtırasından sonra Türkiye’nin durumu hiçte iç açıcı değildi. Türkiye’nin siyasal durumu tam bir cinayet kâbusunun içine girmişti. Şiddet eylemleri ve cinayetler tam bir iç savaş durumunu belirtiyordu. Kitlese çatışmaların boyutları büyümüştü. 1980 askeri darbesine gelene kadar hükümetler, bu kitlese çatışmalar karşısında hiçbir şey yapamaz hale gelmişlerdi.

Bütün bu cinayet salgınına ve bozuk ekonomik duruma ek olarak, Türk Silahlı Kuvvetleri’nin en hassas olduğu konularda, bazı simgesel kışkırtmalar vardı: Örneğin, bir üniversitede İstiklal Marşı çalınırken bir bölüm öğrenci ayağa kalkmamış, bir sendika

toplantısında enternasyonal marşı söylenmiş, bir partinin Konya mitinginde laikliğe ters düşen pankart ve sloganlar kullanılmıştı (Kongar, 1999:186).

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 12 Eylül 1980 gecesi sabaha karşı Türk Silahlı Kuvvetleri, iç hizmet kanununun verdiği, Türkiye Cumhuriyetini koruma ve kollama görevine dayanarak ülke yönetimine bütünüyle el koymuştur.

Girişilen hareketin amacı, “ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini ve varlığını yeniden tesis etmek ve demokratik düzenin işlemsine mani olan sebepleri ortadan kaldırmaktır” (Kenan Evren, 12 Eylül 1980, Ankara Radyosu)

Bu amaçla parlamento ve hükümet fes edildi. Parlamento üyelerinin dokunulmazlığı kaldırıldı. Bütün yurttta sıkıyönetim ilan edildi ve yurtdışına çıkışlar yasaklandı.

Bu arada silahlı kuvvetlerin dört kuvvet komutanı – kara, deniz, hava ve jandarma komutanları – Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren’in başkanlığında Kasım 1983 Genel seçimlerine kadar Türkiye’yi yönetecek Milli Güvenlik Konseyini kurdular.

MGK, Anayasayı askıya alan, parlamentoyu dağıtan, siyasal partileri kapatan, parti önderlerini tutuklayan ve neredeyse bütün meslek kuruluşlarıyla sendika federasyonlarının faaliyetlerini askıya alan kararnameler çıkardı. 14 Eylül’de grevler yasaklandı ve grevci işçilere işbaşı yapmaları emredildi. Bu arada partizanlık yaptıkları düşünülen belediye

başkanları ve valiler görevden alındılar ve yerlerine subaylar getirildi. Ordu, ülkeyi bütünüyle avucunun içine almıştı.

Kenan Evren'in 16 Eylül'de verdiği basın konferansının başlığı uzun süre yönetimde kalacağına dair ilk ip ucunu veriyordu. Evren, makul bir süre içinde demokrasiye döneceğine bildiriyor, belirli bir süre vermiyordu. MGK'nın gelecekte benzer müdahalelerin önlenmesi için, demokratik düzenin sağlıklı biçimde işlemsini önleyen, bütün engelleri kaldırmaya kararlı olduğunu söylüyordu. Sadece demokrasiye inananlar demokratik özgürlükleri hak ederler, diyerek, sol ve aşırı sağdaki partilerin siyasal sürecin dışında tutulacağını ortaya koyuyordu. Okul ve üniversitelerde geleceğin kuşaklarına demokratik değerlerin nasıl savunulacağı öğretilenkti. Sistemin yozlaşmasında sorumlu tutulan politikacılar ceza hukukuna göre yargılanacaklardır. Türk toplum hayatının neredeyse bütün alanlarında geniş ve derin değişiklikler vaat ediliyordu. Sadece iki faaliyet alanına dokunulmadı; dış politika ve Demirel Hükümetinin 24 Ocak 1980'de yürürlüğe koyduğu ekonomik istikrar programı (Ahmad, 1995: 257-258).

Yeni hükümet, 21 Eylülde yürütme yetkisi Milli Güvenlik Konseyine ait olmak üzere kuruldu. Başbakan Emekli bir amiral olan Bülent Ulusu idi. Hükümet daha çok bürokratlar, profesörler, ve emekli subaylardan oluşuyordu. En önemli atamalar, Turgut Özal'ın ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirilmesiydi. Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koyduğunda en önemli kesim olan ekonomiyi 24 Ocak kararlarının teknisyen mimarı olan Turgut Özal'a teslim ettiler (Çölaşan, 1983: 5). Turgut Özal, Türkiye de gerek yönetim gerekse anlayış açısından yeni bir dönemin başlangıcı kabul edilebilir.

Özal, aslında çok renkli bir kişiliğe sahipti. Nitekim, 12 Eylül dönemini izleyen kısıtlı demokrasiye geçiş dönemimde kurduğu partinin başında, seçimleri kazanarak başbakan da olacaktı. Turgut Özal, 1980 sonrası döneme damgasını vuracak atılımları gerçekleştirecekti. Ekonomi böylece batı ile bütünleşme amacına ve IMF reçetelerine uygun bir biçimde denetim altında tutulurken, askeri yönetim, Türkiye'nin geleceğini siyasal ve hukuksal açıdan yönlendirme çabalarını yoğun biçimde sürdürüyordu.

12 Eylül'ü yapanların uzun dönemli amaçları, iktidara el koyan tüm yöneticiler gibi, kendi görüş ve anlayışlarında bir toplum yapısı kurmaktı. Bu bir anlamda, demokrasinin bir daha kazaya uğramaması amacına da yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilirdi. Pek doğal olarak, gerek toplum yapısının biçimlendirilmesi gerekse demokrasinin bir daha kazaya uğramasının önlenmesi ancak 12 Eylül hareketi ile iktidara el koyan grubun kendi anlayışına göre yorumlanan hedeflerdi. Bu nedenle, 12 Eylül hareketinin toplumun genel işleyişi hakkındaki görüşleri büyük önem taşıyordu. Çok kısa bir biçimde özetlenirse, 12 Eylül hareketini yapanlar ülkeyi 12 Eylül öncesine getiren koşulların 1961 Anayasasının ruhundan ve uygulamasından kaynaklandığı görüşündeydiler bu nedenle de yeni anayasa ve öteki yasalar, 1961 anayasasının kurduğu mekanizmaları (işlemedikleri ya da ülkeyi zarara uğrattıkları gerekçesiyle) yeniden düzenlemeye yönelikti. Gerek yapılan resmi konuşmaların gerekse 12 Eylül 1980'den, genel seçimlerin gerçekleştirildiği 6 Kasım 1983 tarihine dek ortaya konulan uygulamaların ışığında konuya bakıldığında amacın daha merkeziyetçi bir yapı yaratmak olduğu ortaya çıkmaktadır (Kongar, 1999: 198). Bu merkeziyetçi yapı, özellikle Cumhurbaşkanlığının yetkileri artırılarak kurulmak istenmişti. Ayrıca gerek yeni siyasal partiler ve seçim yasaları gerekse öteki yasalarda yapılan değişiklikler, siyasal iktidar açısından da güçlü hükümet formülünü

gerçekleştirmeye yönelikti. Güçlü hükümetlerin, ülkede karışıklığın ve huzursuzlukların önüne geçeceği düşünülüyordu.

Bir yandan seçim yasasına %10 oranında barajlar konurken, öte yandan hükümetin yetkileri de artırılmıştı. Böylece, siyasal iktidarın hem parlamentoda, hem de hükümette güçlü kılınması amaçlanmıştı. Güçlü bir Cumhurbaşkanlığı ile güçlü bir hükümet Türkiye’de anarşi ve teröre karşı 12 Eylül yönetiminin öngördüğü reçete olarak uygulanmak isteniyordu. 1982 Anayasası bu görüşlerle hazırlandı. Anayasa tasarısı halk oyuna sunulurken, eklenen bir madde ile anayasaya evet diyenlerin Kenan Evreni de Cumhurbaşkanı seçmiş olacakları belirtildi.

4.6. 1980 Sonrası Dönem

1982 Anayasasınının 66.maddesi, 1961 anayasasınının 54.maddesini, esas anlamı etkilemeyen bir sözcük değişikliği dışında aynen yinelemiştir. 1961 Anayasasınının, 1982 anayasasınının metnine aynen alınan Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür hükmü, bir anayasa mahkemesi kararında şöyle açıklanmıştır:

Bu ilke, evrensel bağlamda, vatani ve ulusu ile bir bütün olan Türkiye Cumhuriyeti’nde bireysel insan hakları yönünden eşitliği sağlamak için getirilmiş, ulusu kuran herhangi bir etnik gruba ayrıcalık tanınmasını önleyen birleştirici ve bütünleştirici bir temel oluşturmuştur. Burada Türklük, ırka dayalı bir anlam taşımamaktadır. Her kökenden gelen vatandaşların, vatandaşlığı ve ulusal kimliği anlamına gelmektedir (Aybay, 1995: 44). Atatürk’ün Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren benimsediği yurttaş anlayışının hukuksal düzeyde sürdürüldüğü 1982 Anayasasında görülmektedir. Bu anlayış,

Türk yurttaşı olmanın etnik kökenle değil, hukuksal bir bağla yurttaşlıkla ilişkilendirmiştir. Türkiye'ye gönül bağı ile bağlı olan herkesi kapsayan bir yurttaşlık anlayışı 1982 Anayasasında devam etmektedir.

Yönetmelik işlemler yoluyla yurttaşlıktan yoksun bırakılma uygulamalarına karşı yargı yoluna başvurabilmek kişi için önemli bir güvencedir. Çünkü, yurttaşlıktan yoksun kalmak, kişi için ruhsal, toplumsal ve hukuksal çeşitli sakıncalar yaratmaktadır. 1982 Anayasasının 66.maddesinin son fıkrasına 1961 Anayasasından aynen alınan vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz hükmü, 1982 Anayasasının yargı denetimine sınırlar getiren tutumu karşısında özel bir önem kazanmıştır.

Genel olarak 1982 Anayasasında vatandaşlıkla ilgili 66.maddede şöyle yazılmıştır:

-Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.

-Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türktür. Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir.

-Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.

-Hiçbir Türk vatana bağlılıkla bağdaşmayan bir eylemde bulunmadıkça vatandaşlıktan çıkarılamaz.

-Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz (1982 Anayasası, 2002).

Yapılan yasal düzenlemelerle birlikte gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri, 1961 Anayasası ile getirilen mekanizmaları, Türkiye de bir daha demokrasinin yara almaması ve siyasal yapının çözülmemesi için kaldırılmıştır. Bu sınırlama ve kısıtlamaların gerekçesi, toplumu aşırı politize olmaktan çıkarmaktı. Bu nedenle de, tüm düzenlemelerin en önemli sonuçlarından biri, ilgili örgüt, kuruluş ya da kuruma, siyaset yasağı getirmek oluyordu. Geçmişte yaşanan huzursuzluk ortamına bir daha geri dönülmemesi için bu tür kuruluşların denetim altına alınması ve etkinliklerinin kısıtlanması gerektiğine inanılıyordu. Gerek yasal gerekse anayasal düzenlemelerle, hem toplumsal hem siyasal hem de ekonomik bakımdan kişisel ve örgütsel hakların karşısında devlet daha güçlü kılınmıştır. Yurttaşların temel hak ve özgürlükleri, gene yurttaşların refahı ve mutluluğu için bir süreliğine kısıtlanmıştı. 1980 sonrası dönemde yurttaşlık, Atatürk'ün yurttaş anlayışının hukuksal bağlamda devam ettiği gözlenmektedir. Bu dönemde de yurttaşlık hukuksal bir bağla Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk vatandaşı olduğu vurgusunu taşımaktaydı.

4.7. Anayasal Yurttaşlık

Anayasal Yurttaşlık tartışmaları, Türkiye'de 1990'lardan sonra tartışılmaya başlanmakla birlikte, Anayasal yurttaşlığın, Atatürk'ün yurttaş anlayışı ile örtüştüğü gözden kaçmaması gereken bir olgudur. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren bir ulusun yurttaşı olmanın sonradan edinilebilir özelliklere dayandırmaktadır. Türk yurttaşlığı, etnik kökene dayanan bir yurttaşlık anlayışı içermemekte; Türk yurttaşlığının Türk yurdunda doğmayı ve yaşamayı vurgulamaktadır. Anayasal yurttaşlık anlayışı da kanbağı ilkesine dayanmamakta, tüm yurttaşların anayasal eşitliğine dayanmaktadır.

Anayasal Vatandaşlık kavramı haklar ve ödevler bakımından bir ülkenin tüm vatandaşlarını eşitlik ortak paydasında birleştiren bir kavramdır. Anayasal Vatandaşlık sayesinde din, dil, ırk, cinsiyet farkı olmaksızın bir ülkenin tüm vatandaşları tüm görevlere talip olmak ve o görevleri üstlenebilmek hakkını elde etmektedir.

Tasada ve kıvançta ortak olan, Anayasal Vatandaşlık bağıyla devlete bağlı olan her birey etnik kökeni, dini, dili, cinsiyeti ne olursa olsun kendi kültürel çeyizini, topluma zenginlik kaynağı olarak taşımakta ve hem bireysel hem toplumsal refaha katkıda bulunmak ve pay almak hakkını kazanmaktadır.

İşte Anayasal Vatandaşlık, eşitlik ortak paydasına bu haklara ve görevlere birlikte sahip olmak ve hiçbir grubun şu veya bu nedenden ötürü seçme, seçilme, devletin her kademesindeki göreve gelebilme hakkını kısıtlamamasıdır.

1990'lı yıllar, toplumsal ilişkilerin her alanında yaşanan, toplumsal yaşamın içinde köklü değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. Bu değişim ve dönüşümler sonucunda ortaya çıkan olgular ve süreç, Türk modernleşmesinin eleştirisi ve krizi olarak değerlendirilmektedir. Modernleşmenin yenilgisi ya da krizi, birtakım toplumsal grupların kolektif kimliğinin yükselişinin kökeninde yer alabilir. Bu noktada Nuri Bilgin, dikkatleri, laiklik karşıtı hareketlere, etnik ulusçuluğa, Batı karşıtlığına, bir başka deyişle geçmişçilik, cemaatçilik ve post-modernizmin örnek teşkil ettikleri tepkileri teşvik eden, evrenselcilik ve farklılaşmacılık arasındaki çatışmaya çekmektedir (Bilgin, 1995).

Geçiş sürecinde, Türk toplumunun karşılaştığı sorunların tanımlanmasında, çözümlenmesinde yurttaşlık tartışmaları önemli bir yer tutmaktadır. 1992 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in dile getirdiği anayasal yurttaşlık ilkesi ile her yurttaşın haklar ve ödevler açısından din, dil, ırk ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin eşit olduğunun vurgulanması Türkiye'de yurttaşlık kurumu açısından önem taşımaktadır. Bu yöndeki yurttaşlık anlayışı, laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarının ulus devletten aldıkları başat kimlik çerçevesinde, siyasal hak ve özgürlüklerinin güvenceye alınmasının yanı sıra, yasalara uymaları, ülke bütünlüğüne sadık kalmaları ve onların etnik-kültürel alt kimliklerinin de tanınması ve korunması anlayışını taşımaktadır.

4.8. Avrupa Birliği ve Yurttaşlık

Dış dünya, hem Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda hem de toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısının biçimlenmesinde çok önemli roller oynamıştır. Birinci Dünya Savaşı, Sovyet İhtilali, Anadolu'ya düşman askerlerinin çıkması, İkinci Dünya Savaşı, Birleşmiş Milletlerin kurulması, Sovyetler'in Türkiye'den toprak ve üs istemeleri, Truman Doktrini ve Marshall Planı, Kore Savaşı ve Nato'nun kuruluşu, Avrupa Ekonomik Topluluğunun oluşması, Kıbrıs bunalımı, Batı ülkelerinin işgücü gereksinimleri, Sovyetler Birliği'nin dağılması, AB büyüme kararları hep, dış dünyanın Türk toplumsal, ekonomik ve siyasal yapısını biçimlendiren görüntülerdir. Dış dünya ile entegrasyonun dönüm noktası, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinin yoğunlaştığı 1990'lara denk gelmektedir.

1990'lardan sonraki dönemler Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve siyasal alanda büyük değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, Batı ile entegrasyonun hızlandığı bir dönemdir.

Türkiye'nin Batı ile tam bütünleşmesi, Avrupa Ekonomik Topluluğu içinde düşünülmektedir. 1963 yılında, Türkiye, Ortak Pazar ile bir ortaklık Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın ardında yatan amaç, ekonomik olmaktan çok, siyasaldır. Türk hükümeti, Batılı bir ülke olmasından dolayı, Avrupa Topluluğu içinde yer almak istemiştir. Fakat Türk ekonomisi, Avrupa Ekonomik Topluluğunu oluşturan üyelerin ekonomilerine göre geri olduğundan, Batı Almanya dışında kalan ülkeler, başta, Türkiye'nin Topluluğa katılmasına karşı çıktılar. Uzun süren uğraşlardan sonra Türkiye, ancak ortak üye durumuyla, Avrupa Ekonomik Topluluğuna katılmayı gerçekleştirebildi (Kongar,1999: 495).

AT komisyonu, Türkiye'nin talebini ekonomik ve sosyal açıların yanı sıra, geniş bir siyasi perspektif çerçevesinde değerlendirmiştir. Komisyon, Türkiye'nin Topluluğa tam üye olarak seçilebilirliğine gölge düşürmeksizin Topluluğun Türkiye'ye, Ankara Antlaşmasının imzalanmasında gösterilen siyasi irade ile uyum içinde, iki tarafın karşılıklı bağımlılık ve bütünleşmesinin güçlendirilmesini sağlayacak bir dizi önlem alınmasını tavsiye etmiştir. Bu işbirliğinin en önemli maddesi Gümrük Birliğidir. Gümrük birliğinin 1995 sonuna kadar karşılıklı olarak gerçekleştirilmesi dahil olmak üzere sanayi ve teknoloji, hizmetler, tarım, sosyal konular, ulaştırma, enerji, turizm ve mesleki eğitim gibi , Topluluğun hemen tüm faaliyet alanlarını içeren sektörlerde öngörülmüştür. AB, Türkiye'yi Gümrük Birliğine kabul edince, ortaya son derece garip bir durum çıktı: ilk kez bir ülke, AB üyesi olmadan, Gümrük Birliğine katılıyordu. Yani Gümrük Birliği konusundaki karar organlarında temsil edilmeden, hakkında alınacak her kararı önceden kabul eden bir ülke, kendisini ilgilendiren hiçbir karara katılma hakkı olmadan, pazarını, Avrupa Birliği ile birleştiriyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi beklentilerini yansıtan

maddi yardım olanaklarının hiçbirini gerçekleştirilemedi. Çünkü AB üyesi olan Yunanistan, bu konuda vetosunu kullanıyordu. Derken, ünlü 13 Aralık 1997 Lüksemburg zirvesi kararı, Türkiye'yi büsbütün zora soktu: AB, ileride üyelik için belirlediği adaylar arasına Türkiye'yi almamıştı. Türkiye-AB ilişkilerinin dönüm noktası, 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesi'yle Türkiye'nin AB üyeliğine aday ülke olduğunun ve diğer aday ülkelerle olduğu gibi aynı kriterlerle değerlendirileceğinin teyid edilmesidir. Buna göre Türkiye, diğer aday ülkelerle aynı statüdedir ve üyeliği de gerekli siyasi reformları gerçekleştirme hızına bağlıdır. Aralık 2002'de Kopenhag'ta toplanan Avrupa Konseyi'nde, Türkiye için Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan İlerleme Raporu incelendi ve Türkiye'nin özellikle siyasi kriterlere uyum alanındaki çalışmaları yetersiz bulundu. Buna göre Türkiye'nin müzakerelere başlaması için siyasi kriterlere uyumu yasal ve pratikte uygulama anlamında gerçekleştirmesi ve bunun da İlerleme Raporu'na yansımaları gerekiyor. Kopenhag Zirvesiyle, Türkiye'ye aday ülke olarak müzakerelere başlaması için açık bir perspektif sunuluyor. Türkiye gereken reformları Aralık 2004'e kadar gerçekleştirdiği ve uyguladığı takdirde, müzakerelerdeki yapıcı tavrına ve müktesebat uyumunu gerçekleştirme hızına bağlı olacaktır. (Avrupa Birliği, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, 2003:10) AB ile Türkiye arasındaki ilişki zaman zaman gerginlikler çerçevesinde devam etmiş, 2005 Aralıkta müzakere tarihi alınması kararı çıkmış bu arada Türkiye'nin yapması gerekenleri gerçekleştirdiği belirtilmiştir.

AB üyesi ülkelerde bir yandan Avrupa Yurttaşlığı, bir yandan da bu ülkelerde çalışan göçmen işçilere tanınan sosyal haklara ek olarak siyasal yurttaşlık haklarının (seçme ve seçilme) verilip verilemeyeceği yeni yeni tartışılıyor. Öte yandan, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Sözleşmesi (1953), kişisel başvuru hakkı tanınan üye ülke

yurttaşlarını uluslar arası hukukta da söz sahibi yapmıştır (Gözübüyük, 1993). İnsan Hakları komisyonunun süzgecinden geçip İnsan Hakları Divanı önüne gelen bireysel başvuru davalarının, ulus-devletin yargı tekeli de etkilediği ortadadır. Kısacası, ulus-devletin hukuksal/siyasal özellikli klasik yurttaş kavramı bir anlamda çatırdarken, ekonomik ve sosyal boyutlu yeni yurttaşlık kavramlarının ortaya atılması yadırgatıcı değildir. Klasik ulusal siyasal yurttaşlık kavramına göre, bir ulusun mensubu olmak, yurttaşlık haklarından tümüyle yararlanma sonucunu doğurur. Ancak, AB'ye üye ülkelerin yurttaşları, ulusüstü kuruluşların ortaklaşa kararlarından etkilendikleri gibi, bu ülkelerde yaşayan yabancı uyruklu göçmenlerde o ülkelerin yurttaşlarına tanınan çeşitli ekonomik ve sosyal haklardan yararlanabilmekte, yerel seçimlerde oy kullanabilmekte, aday olabilmektedirler. Ulus ve yurttaşlık kavramları sorgulanırken, tek bir ulus-devlete sadakat ilkesi zorlanmaktadır. Günümüzde gittikçe yaygınlaşan bir uygulamaya göre, kimi ülkelerde çifte uyruk statüsü tanınmakta, örneğin bir kişi hem Fransız hem de Türk uyruklu olabilmektedir (Ünsal, 1998:9).

Toplulukların kendilerini tanımlamaları ve halk hareketleri, binlerce yıllık insanlık tarihinin derinliklerine uzanan olgulardır. Ne var ki, her çağ yeni özellikler, yeni konular getirmiştir. Avrupa'da bugünkü durum, bir dizi ayırt edici özellik içerir. Dünya çapında ekonomiye uluslarüstü nitelik kazandırma süreçleri, geliştirilmiş iletişim ağları, ulus ötesi kuruluşlar ve kültürel akımlar, uzunca bir süredir, ulus devletlerin karakterini ve işlevlerini değiştiriyor. Savaş sonrası dönemde görülen Avrupa'nın bütünleşme süreci Avrupa Birliğini oluşturmuştur. Avrupa Birliğinin oluşumu farklı aşamalardan geçmiştir: Aşamalı olarak gümrüklerin açılması, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Birliği aşamaları süreci, ulusal yapılarda bir değişikliğe yol açmıştır.

Yurttaşlık kavramı, Avrupa Birliği oluşumunda ve gelişiminde her zaman tartışma konusu olmuştur. Ulus-devlet olgusu, yurttaşlık kavramını milliyet, milliyetçilik gibi kavramlarla birlikte alınıyor, vatanseverlik de bu durumda ulus devlete koşulsuz bağlılık haline geliyordu. Avrupa'da AB süreciyle yeni bir dönüşüm başladı. Hem siyasal hem de ekonomik entegrasyon, sınırları gevşetiyor, aynı para birimini kullanmaya doğru evrilen süreç, insanları etnik kökenleri ile değil dünya görüşleri ve değerleri temelinde saflaşmaya zorluyordu.

Vatandaşlık, her Avrupa ülkesi için yasal bir kategoridir. Vatandaşlık hakkı, toplumsal ve siyasal olguların ürünüdür. Dolayısıyla siyasal ve toplumsal gelişmeler üzerinde doğrudan etki alanına sahiptir. Aynı dili, aynı duyguyu ve aynı davranışı göstermeyenlerin bir arada yaşamaları bazen zorunluluk bazen tercih olsa bile vatandaşlık duygusuna halel getirmez. Konu üzerinde çalışmalar yapan tarihçiler, insanbilimciler ve toplumbilimciler, hukukçular ve siyasetçilerin, bir zamanlar bunun en kaba tanımı olarak sundukları ve artık dünyanın terk etmeye başladığı Her ulus kendi içinde siyasal ve kültürel çatlaklara sahiptir görüşü halen Avrupa'nın kapısına dayandığımız bu günlerde bile egemenliğini korumaktadır (Sapan, 2003: 93).

Avrupa Birliğine ilişkin antlaşma (Maastricht Antlaşması), üye pek çok devlette katı engellemelerle karşı karşıya kalmış olsa da, uzun müzakereler sonucunda 1 Kasım 1993'te yürürlüğe girmiştir. Sonuç olarak, esnetilmesi veya ülkeden ülkeye farklı yorumlanması mümkün olmayan bir metin oluşmuştu. Bu olay aday ülke olan Türkiye içinde geçerlidir. 1 Kasım günü, AB'ye kabul edilen devletlerin vatandaşı, aynı zamanda Avrupa Birliğinin de vatandaşı oldu. Madde 8A (1) (AT), vatandaşlara üye devletlerin topraklarında serbestçe

dolaşma ve yerleşme hakkı veriyor. Devletlerin dolaşma, yerleşme özgürlüğü ve terk etme hakkı vermesini gerektiren 4. Protokolün 2.maddesi, Adalet Divanı'nca, topluluk hukukuna uygulanabilir olarak değerlendirilmiştir. AB Antlaşması, AT Antlaşması'na, bazı değişikliklerin yanı sıra yeni ve ikinci bir bölüm, 8. Maddeyi (Birlik Vatandaşlığı) ekledi. Bu madde, AB vatandaşlığının geçerliliğini ilan ederek başlıyor: Üye bir devletin milliyetinden olan her vatandaşa AB vatandaşlığı verilecektir, diyor. Madde 8 (2), AB vatandaşlarının antlaşmanın sağladığı haklara sahip olacaklarını ve orada belirtilen görevleri üstleneceklerini söylüyor.(Sapan, 2003:101)

Yurttaşlıkla ilgili bir başka önemli gelişme ise 1998 Köln Zirvesinde alınan kararlar kapsamındadır. Avrupa Birliğinin Aralık 1998 tarihindeki Köln Zirvesinde hazırlanması kararlaştırılan Temel Haklar Şartının bir bölümünü de yurttaşlığa ayırmıştır. Buna göre:

Madde 39

1. Avrupa Birliği ülkelerinin vatandaşları Avrupa parlamentosu seçimlerinde seçme ve seçilme hakkına sahiptir.
2. Avrupa parlamentosu üyeleri doğrudan, gizli ve serbest oyla seçilir.

Madde 40

Yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkı:

Avrupa Birliği ülkelerinin vatandaşları yerel seçimlerde seçme ve seçilme hakkına sahiptir.

Madde 41

İyi yönetim hakkı:

Birlik vatandaşları iyi yönetimlerle yönetilme hakkına sahiptir.

Madde 42

Avrupa Birliği vatandaşları, Avrupa parlamentosu ve Komisyon'un belgelerini görme ve inceleme hakkına sahiptir.

Madde 43**Ombudsman:**

Avrupa Birliği ülke vatandaşları ve bu ülkelerde ikamet eden kişiler, Adalet Divanı ve Asliye mahkemesinin önüne getirilmeyen, AB Kurumlarındaki idari bozukluklara ilişkin konularda ombudsmanlık kurumundan yararlanma hakkına sahiptirler.

Madde 44**Dilekçe verme hakkı:**

Avrupa Birliği ülke vatandaşları ve bu ülkelerde yasal ikamet eden kişiler Avrupa Parlamentosuna dilekçe verme hakkına sahiptirler.

Madde 45**Serbest dolaşım ve ikamet:**

1. Avrupa Birliği ülke vatandaşları birlik ülkelerinde serbest dolaşım ve ikamet hakkına sahiptir.
2. Avrupa Birliğini oluşturan anlaşmaya uygun olarak, AB ülkelerine oturma hakkına sahip üçüncü ülke vatandaşlarının da birlik içinde serbest dolaşım ve ikamet hakları tanınabilir.

Madde 46**Diplomatik dokunulmazlık hakkı:**

Avrupa Birliği ülke vatandaşları buldukları üçüncü ülkelerde, kendi ülke temsilciliklerinin olmadığı durumlarda diğer üye ülke temsilciliklerinden yararlanma hakkına sahiptir (Ceyhun ve Leloğlu, 2000:41-42).

Yurttaş hakları ve temel hak ve özgürlüklerin korunması konularında Avrupa Konseyi de çalışmalar yürütmektedir. Bu çerçevede, 15-17 Ekim 2000 tarihleri arasında Polonya'nın Cracow kentinde düzenlenen Sosyal uyum ve Demokratik Vatandaşlık için Eğitim Politikaları konulu 20. Oturum Avrupa Eğitim Bakanları Konferansında, Avrupa Konseyinin üç projesinin üye devletler tarafından 2001-2004 yıllarını kapsayan dönemde uygulanmasına karar verilmiştir. Bu projelerin içinde Demokratik Yurttaşlık Eğitimi önem taşımaktadır.

Avrupa Konseyi insan hakları, çoğulcu demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesini koruyan, Avrupa'nın kültürel kimliğinin ve çeşitliliğinin geliştirilmesinde bilinçlenmeyi artıran ve teşvik eden, Avrupa toplumunun araştıran; siyasî, yasal ve anayasal reformları destekleyerek Avrupa'da demokratik istikrara yardım eden hükümetler arası bir organizasyondur. Bu amaçlar doğrultusunda, Konsey, organları aracılığıyla, insan hakları ve temel özgürlükleri korumak ve geliştirmek için üye devletlere şu sorumluluğu yüklemiştir: "Avrupa Konseyinin her üyesi, hukukun üstünlüğü ve kendi yetki alanları içinde bulunan herkesin, insan haklarından ve temel özgürlüklerinden yararlanması ilkesini tanır. Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Projesi" çalışmaları, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı eş güdümünde ve ilgili kurul üyesinin danışmanlığında devam etmektedir. Projenin temel amacı; 7 Mayıs 1999 tarihli Budapeşte Deklarasyonunda belirtildiği gibi yaşam boyu öğrenme ve katılımcı süreçlerin geliştirilmesi ilkeleri doğrultusunda mesleki, siyasî kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri işbirliğiyle ailede, eğitim kurumlarında, iş yerinde, yerel yönetimlerde medya kanalını ve kültürel etkinlikleri kullanarak yurttaşların toplum hayatında sorumlu ve etkin bir rol oynaması, Avrupa Konseyinin temel prensiplerine dayalı bir demokratik yurttaşlığın geliştirilmesidir.

Bu temel prensipler ise;

1. Avrupa'daki çok kültürlü yapı gözönünde bulundurularak yurttaşlık tanımlarının açılması ve geliştirilmesi;
2. Etkili yurttaşlık için gerekli olan becerilerin tanımlanması. Bu becerilerin öğrenilmesinde, çocuklar, gençler ve yetişkinler için gerekli olan eğitim deneyimlerini, yöntemlerini, uygulamalarını anlama ve çözümlenme,
3. Özgürlüğün, önceki kuşaklardan bir miras, bir armağan veya bir tüketim malı olarak değil, öğrenilmesi, paylaşılması ve iyileştirilmesi gereken bir yaşam şekli olarak algılanmasını özendirme,
4. Demokratik Yurttaşlık Eğitimi sürekli kılarak, gençlere ve yetişkinlere kendi geleceğini denetleme olanağı verme,
5. Demokratik Yurttaşlık Eğitimine, Avrupa ülkelerinde tüm pedagojik uygulamaların ve eğitim politikalarının temel oluşturucusu olarak öncelik tanıma,
6. Üye ülkelerdeki öğretmenlere ve diğer eğitim ilgililerine, bu becerilerin geliştirilmesinde ve bu alandaki hedeflere ulaşmada gerekli desteği oluşturma,
7. Öğrencileri her türlü demokratik karar alma süreçlerine etkin katılımlarında yasalar yoluyla destekleme,
8. Öğrencileri, haklarını korumaları ve kullanmaları için yönlendirme,
9. Demokrasi eğitiminde sivil toplum örgütlerinin ve uzmanların desteğini sağlamadır.

Avrupa Konseyi "Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Projesi"nin ilk aşaması olan 1997-2000 yılları arasında projenin temel kavram ve ilkeleri oluşturulmuş olup, 2001-2004 yıllarını kapsayan ikinci aşamasındaysa projeye dönük etkinliklerin düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Bu etkinlikler başlıca üç alanda gerçekleşecektir. Bu alanlar, politika

geliştirme, duyarlılığın artırılması ve iletişim ağı kurulmasıdır. Bunların plânlanması, uygulanması ve izlenmesinde, "eğitim politikaları ve demokratik yurttaşlık eğitimi uygulamaları arasındaki bağları güçlendirmek, bu alanlara yönelik etkinlikleri diğer etkinliklerle birleştirmek, özellikle okullarda ders dışı ortamlarda demokratik yurttaşlık eğitimine yönelik uygulamalar yapmak, demokratik yurttaşlık eğitimi unsurlarını bu süreçlere katmak, Avrupa Konseyi ve üye devletlerin de etkin katılımlarını sağlamak" ilkeleri göz önünde bulundurulacaktır.

Projenin uygulanması elbette ki ülkelerin kendi iç dinamiğinden ve yerleşik kurumsallığından etkilenecektir. Çağdaş demokratik ülkelerin, "Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Projesi"nden beklentileri ile uygulama süreçleri, gelişmekte olan ya da geçiş aşamasında bulunan ülkelerden farklı olacaktır. Çünkü çok yönlü, bütüncül ve uzun süreli bir yatırım olan demokratik yurttaşlık eğitimi toplumların politik, sosyal, ekonomik, kültürel, yerel ve etik görüşlerinden, yapı ve süreçlerinden doğrudan etkilenmektedir (Duman, Dede ve Eryürekli,2003:35).

Çağdaş gelişmiş ülkelerde demokratik yurttaşlık eğitimi "yaşam boyu öğrenme" anlayışı bağlamında ele alınmaktadır. Dolayısıyla, örgün, yaygın ve formal olmayan öğrenme çevrelerinde de gerçekleştirilebilmektedir. Hayatın her alanında yaygınlaştırılan demokratik yurttaşlık eğitimi, gelişmiş çağdaş ülkelerde özellikle yabancı düşmanlığı, ayrımcılık, uyuşturucu kullanımı gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Geçiş ülkelerindeyse insan hakları, demokrasi, hukukun üstünlüğü ilkesi, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması gibi ana konularda odaklanmaktadır. Bu kapsamda; farklı kurum ve topluluklar arasında yenilikçi ortaklıkların, dayanışmanın ve hiç kuşkusuz, demokratik

yurttaşlık eğitimi projesi, tek bir merkezden hayata geçirilemez. İnsanı en üst değer olarak gören bir kültürel bağlamda ve yaşam boyu öğrenme ilkesi doğrultusunda katılımcı ve çok yönlü ele alınmak durumundadır. "Demokratik Yurttaşlık Eğitimi Projesi", her alanda toplumun tüm kesimleriyle ortaklıklar geliştirmeyi, katılımcı ve müzakereci sistemler oluşturmayı hedeflemektedir. Çünkü proje toplumla buluştuğu ve topluma sirayet ettiği ölçüde başarı kazanacaktır.

Sosyal bağlılıkların yaratılması, etkin ve sorumlu katılımın sağlanması demokratik yurttaşlık eğitimi projesinin vazgeçilmez öğeleridir. Hiç şüphesiz, demokratik yurttaşlık eğitiminin dayandığı demokrasi anlayışı evrensel çoğulcu demokrasi anlayışıdır. Bu anlayış doğrultusunda hiçbir ayırım gözetmeksizin, hukukun üstünlüğü ilkesi, temel hak ve hürriyetlerin korunması ve katılımın sağlanması için gereken hukukî-politik alt yapının oluşturulması zorunludur.

Çağdaş çoğulcu demokrasilerde yurttaş, hakları güvence altında ve sosyal sorumluluk sahibi olan, kanunları oluşturan ve bunlara saygı duyan, özgür düşünen ve konuşan, eleştirebilen, özgüvenli, hak ve sorumluluklarını bilen, başkalarının haklarına saygı duyan, farklılıkları kabul eden kişidir. Bu proje ile de bu anlamda yurttaşların yetişmesine imkân verecek uygun bir eğitim sisteminin oluşturulması hedeflenmektedir.

Bu bağlamda, okullar çok önemlidir. Okullar sosyal yaşam merkezleridir ve demokratik yurttaşlık eğitiminde en temel kurumsal birimlerdir. Okulun görevlerini sosyal, politik ve ekonomik olarak sınıflandırmak mümkündür. Okulun sosyal görevi çocuğu sosyalleştirmek, ekonomik görevi nitelikli insan gücü yetiştirmek ve politik görevi ise iyi vatandaş yetiştirmektir (Bursalıoğlu, 1994:35). Demokratik toplumlarda okulların temel

hedefleri, öğrenciler tarafından ihtiyaç duyulan bilgi, beceri ve değerlerin kazanılmasını sağlamak ve bunların kazanılmasını kolaylaştıracak koşulları hazırlamaktır.

Okullarda demokrasi eğitiminin amacı demokrasinin kavramsal olarak öğretilmesiyle birlikte demokrasi kültürünün oluşturulması ve hayata geçirilmesidir. Bunu gerçekleştirmede en etkili yöntemse öğrencilerin kendi eğitim süreçlerinde rol almalarını sağlamak olmalıdır. Bu da öğrencilerin karar alma süreçlerine etkin katılımıyla mümkündür. Katılım, aynı zamanda okul ikliminin dönüştürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, demokrasi eğitimine okul yöneticilerinin, öğretmenlerin, öğrencilerin, müfettişlerin, ailelerin, yerel yönetimlerin ve sivil toplum örgütlerinin yani eğitimle ilgili tüm tarafların katılımı son derece önemlidir.

Bu bağlamda, eğitim sistemimizde demokrasi eğitimi açısından sorun oluşturabilecek yönleri itibariyle yasalar, yönergeler, yönetmelikler, genelgeler, öğretim programları, ders kitapları ve materyaller, öğretmen yetiştirme, eğitim yönetimi, ölçme ve değerlendirme, yetişkin eğitimi, öğretme ve öğrenme stratejileri vb.nin yeniden gözden geçirilmelidir.

AB uyum paketleri, Avrupa Birliği müktesebatı çerçevesinde köklü değişimler sağlamıştır. AB uyum paketlerinin Türkiye'deki hayata etkisi devrimsel nitelikte olmuştur. AB uyum paketleriyle, mevcut mevzuat değiştirilerek insan haklarının iyileştirilmesi, işkenceye karşı güvencelerin artırılması, ifade ve basın özgürlüğünün genişletilmesi, dernekleşme, toplantı ve gösteri özgürlüklerinin güçlendirilmesi, kültürel hakların genişletilmesi, kadın-erkek eşitliğinin iyileştirilmesi ve sivil demokrasinin konsolide edilmesi alanlarında iyileştirmeler kaydedilmiştir. Değişikliklerin ilk gözle görülür etkisi

kültürel haklar veya sivil-asker ilişkileri gibi hassas konularda şeffaf tartışmanın başlamış olmasıdır. Uyum paketleri ile Türk yurttaşının bireysel hak ve özgürlükleri, yasal düzeyde Avrupa Birliği yurttaşı düzeyine çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçlarla, Helsinki Zirvesinden günümüze kadar yurttaş hakları yönünde, AB ile uyum çerçevesinde, Avrupa Birliği müktesebatına uyum için gerekenleri yapmıştır. Helsinki Zirvesinden günümüze kadar bireysel hak ve özgürlükler yönünde devrim niteliğinde atılımlar atılmıştır.

4.8.1. Helsinki Zirvesinden Günümüze Gelineye Kadar Gerçekleştirilen

Düzenlemeler:

4.8.1.1. Sivil-Asker İlişkileri ve Milli Güvenlik Kurulu

Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanununun Bazı Hükümlerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun 10 Aralık 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 17 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylece, MGK Genel Sekreterliğinin kadrolarının ve yönetmeliğinin gizliliğine ilişkin hükümler yürürlükten kaldırılmıştır.

4.8.1.2. Adli Sistem

1. Adalet Bakanlığı, hazırlık soruşturmalarının Cumhuriyet savcıları tarafından yürütülmesi konusunda 29 Eylül 2003 tarihinde bir genelge yayınlamıştır. Adalet Bakanlığı, başta ağır cezalı suçlar olmak üzere, soruşturmaların kolluk kuvvetlerine bırakılmayarak bizzat Cumhuriyet savcıları tarafından yapılması talimatını vermiştir.

2. Çocuk Mahkemelerinin Kuruluşu, Görev ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun 7 Ocak 2004 tarihinde Parlamento tarafından kabul edilmiş ve 13 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu değişiklikle, Büyükşehir belediyeleri hudutları içinde kalan ve nüfusu 100.000'in üzerinde bulunan ilçelerde çocuk mahkemeleri kurulacaktır.

4.8.1.3. Yolsuzlukla Mücadele

1. Türkiye, Yolsuzluğa Karşı BM Sözleşmesini 10 Aralık 2003 tarihinde imzalamıştır.
2. Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu 10 Aralık 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 24 Aralık 2003 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmıştır.
3. Bankalar Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun 12 Aralık 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 26 Aralık 2003 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmıştır.

4.8.1.4. İnsan Hakları Konulu Uluslararası Sözleşmeler

1. Ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 6 No.lu Protokol 1 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.
2. Ölüm cezasının her koşulda kaldırılmasına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 13 No.lu Protokol 9 Ocak 2004 tarihinde imzalanmıştır.
3. Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinin onay belgeleri 23 Eylül 2003 tarihinde BM Genel Sekreterine tevdi

edilmiştir. Anılan sözleşmeler 24 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ölüm cezasının kaldırılmasına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 6 No.lu Protokolün onay belgesi 12 Kasım 2003 tarihinde Avrupa Konseyi Genel Sekreterine tevdi edilmiştir, Protokol 1 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

4. Ölüm cezasının her koşulda kaldırılmasına ilişkin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine Ek 13 No.lu Protokol 9 Ocak 2004 tarihinde imzalanmıştır.

4.8.1.5. İnsan Haklarının Uygulanması

İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının Kuruluş, Görev ve Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik ile İnsan Hakları Danışma Kurulunun Kuruluş, Görev ve İşleyişi ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmeliğin Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik 23 Kasım 2003 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmıştır. Yeni yönetmelikle, insan hakları kurullarındaki kamu kurumlarının temsilcilerinin sayısı azaltılmış ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerinin sayısı artırılmıştır. Bu çerçevede, polis ve jandarma temsilcileri artık söz konusu kurulların üyesi değildir.

Dilekçe ve bilgi edinme hakkının etkin şekilde kullanımının sağlanması amacıyla Başbakanlık tarafından 24 Ocak 2004 tarihinde bir genelge yayımlanmıştır. Başbakanlık, Dilekçe Hakkının Kullanılmasına Dair Kanun ve Bilgi Edinme Hakkı Kanunu'na atıfta bulunarak, uyulması gereken usul ve esasları belirtmiş ve kamu kurum ve kuruluşlarının bu doğrultuda hareket etmesi talimatını vermiştir.

İlgili makamlarımıza iletilecek insan hakları ihlali iddiaları için standart bir form hazırlanmış ve dağıtımı yapılmıştır. Böylece, başvuruların etkin bir şekilde yapılması, en kısa sürede sonuçlandırılması ve takibinin yapılması amaçlanmaktadır. Söz konusu form Başbakanlığın web sitesinde de mevcuttur. Ayrıca, başvurulara ilişkin istatistiki bilgiler her ay kamuoyuna açıklanacaktır.

4.8.1.6. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Uygulanması

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Loizidou davası hakkındaki 28 Temmuz 1998 tarihli kararı, Avrupa Konseyi Delegeleler Komitesinde 2 Aralık 2003 tarihinde kabul edilen bir kararla gündemden düşürülmüştür.

Hükümet, Asompsiyon Rahipleri davasında varılan dostane çözümü yerine getirmek amacıyla çalışmalarını sürdürmektedir. Bu kapsamda, Maliye Bakanlığının başvurusunun ardından, dostane çözümün uygulanması için 30 Aralık 2003 tarihinde Danıştay'dan nihai onay alınmıştır. Gerekli işlemler bu çerçevede yürütülmektedir.

4.8.1.7. Siyasi ve Medeni Haklar

1. Askeri Ceza Kanunu ile Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 22 Ocak 2004 tarihine Parlamento tarafından kabul edilmiş ve 29 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Böylece, ölüm cezasına ilişkin hükümler 2001 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile uyumlu hale getirilmiştir.

2. Adalet Bakanlığı, işkence ve kötü muamele suçlarına ilişkin soruşturmaların yürütülmesi konusunda 20 Ekim 2003 tarihinde bir genelge yayınlamıştır. Adalet Bakanlığı, bu soruşturmaların bizzat Cumhuriyet savcıları tarafından yürütülmesi ve sözkonusu soruşturmaların acele işlerden sayılarak, öncelik ve ivedilikle ele alınması talimatını vermiştir.
3. Yakalama, Gözaltına Alma ve İfade Alma Yönetmeliğinin bazı maddeleri, işkence ve kötü muameleye karşı tedbirlerin daha da güçlendirilmesi amacıyla 3 Ocak 2004 tarihinde değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle, sözkonusu yönetmeliğin Avrupa normlarına daha uyumlu hale getirilmesi ve uygulamadan kaynaklanan sorunların giderilmesi amaçlanmıştır.
4. Askeri Ceza Kanunu ile Askeri Mahkemeler Kuruluşu ve Yargılama Usulü Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 22 Ocak 2004 tarihine Parlamento tarafından kabul edilmiş ve 29 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Sözkonusu kanun, 2001 yılında yapılan anayasa değişikliklerine uyum sağlanmasını amaçlamaktadır. Kanunla, toplu olarak işlenen suçlarda yakalanan veya tutuklanan kişilerin dört gün içinde hakim önüne çıkarılması; kişinin yakalandığının veya tutuklandığının yakınlarına derhal bildirilmesi; kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulguların delil olarak kabul edilmemesi düzenlenmiştir.
5. İçişleri Bakanlığı, son yıllarda cezasızlık ile mücadele amacıyla genelgeler yayınlamıştır. Bu çerçevede, cezasızlığa karşı önlemlerin güçlendirilmesini teminen anılan Bakanlık tarafından 12 Şubat 2004 tarihinde bir genelge daha yayınlanmıştır.

Bakanlık, cezasızlıkla mücadele amacıyla, emekli olanlar da dahil olmak üzere emniyet mensupları hakkında gerekli tüm tedbirlerin alınması talimatını vermiştir.

6. Adalet Bakanlığı, ilgili mevzuat çerçevesinde, infaz hakimlerine iletilen mektupların gizliliği ilkesine tam olarak riayet edilmesi konusunda 25 Aralık 2003 tarihinde bir genelge yayınlamıştır.

4.8.1.8. Dernek Kurma Hürriyeti

Ülkemizde kurulu vakıfların yurtdışı etkinlikleri ile yabancı vakıfların ve kar amacı gütmeyen yabancı kuruluşların ülkemizdeki etkinlikleri konusunda İçişleri Bakanlığı tarafından 9 Ocak 2004 tarihinde bir genelge yayınlanmıştır.

Dernek ve Vakıfların Kamu Kurum ve Kuruluşları ile İlişkilerine Dair Kanun 22 Ocak 2004 tarihinde Parlamento tarafından kabul edilmiş ve 29 Ocak 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Söz konusu kanunda, uyulması gereken temel ilkeler belirtilmektedir.

4.8.1.9. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Düzenleme Hakkı

İçişleri Bakanlığı, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununda yapılan değişiklikler konusunda tüm Valilikleri bilgilendirmek amacıyla 5 Aralık 2003 tarihinde bir genelge yayınlamıştır. İçişleri Bakanlığı, tüm Valiliklere yeni düzenlemelere göre hareket edilmesi talimatını vermiştir. Bakanlık, sivil toplum kuruluşlarını bilgilendirmek amacıyla genelgeyi web sitesine koymuştur.

4.8.1.10. Din Özgürlüğü

1. İbadet yerleri ile ilgili olarak, İçişleri Bakanlığı, imar planlarının tanziminde lüzumlu ibadet yerlerinin ayrılması ve il, ilçe ve kasabalarda mülki idare amirinin izni alınmak suretiyle ibadethane yapılması konusunda 24 Eylül 2003 tarihinde bir genelge yayınlamıştır.
2. Reform İzleme Grubu tarafından oluşturulan Görev Gücü, Hristiyanlar için ibadet yerleri açılmasına ilişkin sorunlar hakkında ilgili kişi ve kurumlarla temaslarda bulunmak üzere 17 Kasım 2003 tarihinde Antalya ve Alanya'yı ziyaret etmiştir. Alanya Belediyesi, tarihi bir kiliseyi restore ederek ibadet yerine dönüştürmek amacıyla şehir planını gözden geçirmiştir. Antalya Valisi, talepte bulunulması halinde, yeni ibadet yerlerinin yapımına veya bu amaçla yer kiralanmasına izin vermeye hazırdır. Ayrıca, Alanya'da uygun bir yer Hristiyan mezarlığı olarak tahsis edilmiştir.
3. Gayri-müslim azınlık vakıflara taşınmaz mal edinmeleri ve bunlar üzerinde tasarrufta bulunmaları hakkı yasal olarak tanınmıştır. Bu yasal değişikliğe ilişkin uygulama devam etmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü, taşınmaz malların tescil edilmesi konusunda 116 vakıftan iki binden fazla başvuru almıştır. Çok sayıda başvuruya ilişkin işlemler tamamlanmış olup, diğer başvurulara ilişkin işlemler sürmektedir.
4. Edirne'de Bahailerce ibadet yeri olarak kullanılan taşınmazın kamulaştırma işleminin durdurulması ve taşınmazın iadesine ilişkin işlemler tamamlanmıştır.
5. Bahailer için Edirne'de bir mezarlık yeri tahsisine ilişkin işlemler devam etmektedir.

6. Gayri-müslim azınlık vakıflarının elkonulan taşınmazları hususu değerlendirilmektedir. Bu tür taşınmazların envanterinin çıkarılması da dahil olmak üzere ön çalışmalar başlatılmıştır.
7. Gayri-müslim azınlık vakıflarının yönetim kurulu seçimlerine ilişkin esas ve usullere dair yönetmelik hazırlanması hakkındaki çalışmalar devam etmektedir.
8. Vakıflar Kanunu'nun bu konudaki AB normları ve uygulamaları ışığında gözden geçirilmesine ilişkin ön çalışmalar sürmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 15-17 Aralık 2003 tarihlerinde Ankara'da uluslararası bir sempozyum düzenlemiştir. Bu esnada, vakıfların sorunları ve sistemin yeniden yapılandırılması ihtiyacı ele alınmıştır.
9. İçişleri Bakanlığı 24 Aralık 2003 tarihinde din değiştirme belgesi konulu bir genelge yayınlamıştır. Bu çerçevede, din değiştirmek için artık belge talebinde bulunulmayacak olup, kişisel beyan yeterli addedilecektir.
10. Türkiye'deki gayri-müslim azınlıkların sorunlarını ele almak amacıyla yeni bir kurumsal yapılanmaya gidilmiştir. Bu çerçevede kurulan Azınlık Sorunlarını Değerlendirme Kurulu, İçişleri Bakanlığı'nın koordinasyonunda Dışişleri ve Milli Eğitim Bakanlıkları ile ilgili Devlet Bakanlığı temsilcilerinden oluşmaktadır.

4.8.1.11. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar

1. İçişleri Bakanlığı, ahlak kurallarına aykırı olmayan ve kamuoyunu incitici yönü bulunmayan isimlerin kaydı konusunda 24 Eylül 2003 tarihinde bir talimat yayınlamıştır.
2. Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerin öğrenilmesi hakkında yönetmelik 5 Aralık 2003 tarihinde yayınlamıştır. Bu çerçevede, Milli Eğitim Bakanlığınca Şanlıurfa, Van ve Batman'da Kürtçe kursları için "kurum açma" ve "öğretime başlama" izinleri verilmiştir.
3. Kamu hizmetine alınmada kadın-erkek eşitliği ilkesine tam olarak uyulmasını sağlamak amacıyla Başbakanlık tarafından 22 Ocak 2004 tarihinde bir genelge yayınlamıştır. Başbakanlık, Anayasa ve ülkemizin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerin ilgili hükümlerine atıfta bulunarak, kamu hizmetine alınma şartlarının görevin gerektirdiği nitelikler doğrultusunda ayırım yapılmaksızın belirlenmesi talimatını vermiştir.
4. Kamu ve özel radyo ve televizyon kuruluşlarınca Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde yayın yapılmasına ilişkin yönetmelik 25 Ocak 2004 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Yönetmelik uyarınca, radyo kuruluşları günde 60 dakikayı aşmamak üzere haftada toplam beş saat, televizyon kuruluşları ise günde 45 dakikayı aşmamak üzere haftada toplam dört saat yayın yapabilirler. Radyo ve Televizyon Üst Kurulunca izleyici-dinleyici profili belirleninceye kadar, yayınlar sadece ulusal radyo ve televizyon kuruluşlarınca yapılır.

5. Başta Güneydoğu illerinde olmak üzere, kültürel hakların kullanımı konusunda fiili durum daha da iyileşmektedir. Oyunlar ve konserler gibi Kürtçe kültürel faaliyetlerin düzenlenmesine devam edilmektedir. Ulusal TV kanallarındaki eğlence programlarında Kürtçe gösteriler de yer almaktadır.
6. Avrupa Sosyal Şartına konan çekincelerin geri alınmasına yönelik idari ve yasal çalışmalar devam etmektedir.
7. Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi konusunda, muhtemel işbirliği alanları ve yöntemlerinin belirlenmesi amacıyla Türkiye'deki BM ve Dünya Bankası temsilcileriyle bir diyalog başlatılmıştır. Bu çerçevede, 17 Aralık 2003, 12 Ocak 2004 ve 23 Ocak 2004 tarihlerinde ilgili uluslararası kuruluşların katılımıyla toplantılar düzenlenmiştir.

4.8.1.12. Adalet ve İçişleri Alanında Gerçekleştirilenler

1. Adalet Akademisi Kanunu 23 Temmuz 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 1 Kasım 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Akademinin temel amacı, hakimler, savcılar, adli personel, avukatlar ve noterlerin eğitimi yoluyla yargı sisteminin etkinliğinin artırılmasıdır.
2. Bilgi Edinme Kanunu 9 Ekim 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 24 Ekim 2003 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Kanun yayımı tarihinden itibaren altı ay sonra yürürlüğe girecektir.

3. Elektronik İmza Kanunu Parlamento tarafından 15 Ocak 2004 tarihinde kabul edilmiş ve 23 Ocak 2004 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Kanun yayımı tarihinden itibaren altı ay sonra yürürlüğe girecektir.
4. Türkiye ile Uluslararası Göç Örgütü Arasında Örgütün Türkiye'deki Hukuksal Durumu, Ayrıcalıkları ve Dokunulmazlıkları Hakkındaki Anlaşma, Parlamento tarafından 16 Ekim 2003 tarihinde onaylanmıştır. Buna ilişkin Bakanlar Kurulu kararı 8 Ocak 2004 tarihli Resmi Gazetede yayımlanmıştır (<http://www.abig.org.tr>).

Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki uzun yıllara dayanan ilişki Türk yurttaşının da Avrupa Birliği yurttaşının benimsediği değerleri benimsemesini sağlayacak yasal ve anayasal düzenlemelerin gerçekleşmesini sağlamıştır. Yapılan tüm düzenlemelerin ardında yatan temel amaç, Avrupa Birliği yurttaşının özelliklerinin Türk yurttaşının özellikleriyle özdeş tutulmasıdır. Bu bağlamda Türkiye' de Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana benimsenen yurttaş anlayışının köklü değişimine tanık olunmakta; geçmişte tartışılması suç sayılan konular şimdilerde yasal düzenlemeler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye'nin Avrupa Birliğiyle entegrasyonu kuşkusuz yurttaşlık anlayışı üzerinde de etkili ve köklü değişimlere neden olmaktadır. AB ve Türkiye arasında sürdürülen müzakerelerde üzerinde önemle durulan konular yurttaşların temel hak ve hürriyetlerinin geliştirilmesi ve bu konularda gerek yasal gerekse anayasal düzenlemelerin AB standartlarına ulaştırılması yönünde devam etmektedir. Son dönemde çıkarılan yasalar, Avrupa Birliği ülkelerindeki yurttaşın devlet karşısındaki konumunu güçlendiren sivil

toplum kuruluşlarının varlığını destekleyen, özellikler taşıması açısından önem kazanmaktadır. Türkiye de devlet televizyonunda artık farklı lehçelerde yayınlar yapılabilmekte, farklı lehçelerde eğitim veren dil kursları faaliyetini sürdürmektedir. Bu gelişmeleri Türkiye'nin Avrupa Birliğine giriş sürecinden soyutlamak yanlış bir değerlendirme olacaktır. Türkiye Avrupa Birliği süreciyle yurttaşlık kurumunun özellikleri ve yapısında önemli değişimler gözlenmektedir. Bütün kurum ve kuruluşlarda yapısal değişimler yaşanmakta bu da Türk yurttaşını derinden etkilemektedir. Bu süreçte Türk yurttaşlığı, sivil ve katılımcı özellikleri ön plana çıkaran, evrensel normlara dayalı, yurttaş merkeze alan, sivil toplum kuruluşlarının önemli rol oynadığı bir biçime kavuşmuştur.

BÖLÜM V

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Batıdaki birkaç yüzyıllık toplumsal gelişmenin ülkemizde on yıllara sığdırılmaya çalışıldığı son yüzyılın toplumsal-siyasal tarihini Türk insanın kulluktan tebaalığa oradan da yurttaşlığa doğru geçişi olarak özetlemek mümkündür. Dünyada yaşanan gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni düşünce akımları yurttaşlık kavramının yeniden ele alınması ihtiyacını doğurmaktadır. Meşruluklarını dinden ve geleneklerden alan mutlakıyetçi krallıklar ve imparatorluklar, giderek yerlerini meşruluklarını halk iradesinden alan, laik ulus-devletlere, eskiye oranla çok daha demokratik yönetimlere bıraktıklarında karşımıza çıkan yurttaş kavramı, mekanda ve zamanda değişecek; aynı hukuksal, siyasal ve sosyal anlam ve içeriği taşımayacaktır. Son yıllarda yaşanan uluslararası ve ülke içi gelişmelere, kökeni cumhuriyet dönemine dayanan resmi yurttaşlık tanımının da ciddi anlamda sorgulanmasına yol açmıştır. Cumhuriyet döneminde bireysel özgürlükler yönünden gelinen aşamaların önemi yadsınamaz. Anadolu insanını ümmetten millete dönüştüren laik ve cumhuriyetçi Türkiye'nin mimarı Atatürk'ün ve devrimlerinin ülkeye yepyeni bir dinamizm kazandırdığı, bugün varılan sosyo-ekonomik ve siyasal gelişme düzeyinin tartışılmaz ateşleyicisi olduğu ortadadır. Bu açıdan yurttaşlık nosyonunun tarihsel gelişimi ve ülkemizdeki serüveninin iç ve dış gelişmeler ışığında detaylı olarak incelenmesi gerekmektedir. Konuyla ilgili tartışmaların Türkiye'nin tarihsel gelişimi ve kendi iç dinamikleri çerçevesinde ele alınması yurttaşlığın Türkiye serüveninin incelenmesi ve günümüz Türkiye'sinin yakın ve uzak hedefleri açısından ele alınmasıyla mümkündür.

Bu çalışmada yurttaşlık kavramının ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimine değinilmiş ve Türkiye de yurttaşlığın geçirdiği evrim ve yurttaşlık tartışmaları, Türk yurttaşlığın belirleyen kriterlerin neler olduğu, Türk yurttaşlığı nasıl tanımlandığı, Türk yurttaşlığının Batıdaki hangi modele yakın olduğu, Türkiye de yaşanan siyasal gelişmeler ve yurttaşlık üzerindeki etkileri açısından incelenmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun son dönemi Cumhuriyet dönemi için tarihsel bir arka plan oluşturmanın yanında yurttaşlık nosyonun da ortaya çıktığı bir dönemdir. Osmanlı Devletinde, 19. y.y. ortalarına gelinceye kadar, Batıda olduğu gibi, padişahın iktidarını sınırlayan ve bireylere temel hak ve özgürlükler tanıyan bir anlayış bulunmamaktadır. Osmanlı da, 19. y.y.' in ortalarına kadar, yurttaş kavramı yoktu, bunun yerine mutlak hükümdar ve kul kavramı vardı. Osmanlı toplumu, yöneticiler ve yönetilenler diye iki grup halinde organize edilmiştir. Arapça da otlatılan hayvan sürüsü anlamına gelen raiyetten üretilen reaya sözcüğü hükümdarın yönetimi altında yaşanan ve korunan, vergi veren tüm halkları simgeliyordu. Yönetici askerlerde ulema ise vergiden muaf tutulurken, yönetilenler vergi verir, ama yöneticilik sorumluluklarına katılamazlardı. Yurttaşlığı reddeden Osmanlı yapısı devletin gücünü arttıran ekonomik yapıyla pekiştirilmişti.

Osmanlı imparatorluğun da, temel hak ve özgürlüklerin doğuşu, imparatorluğun, Batılaşma anlayışıyla paralel yürümektedir. Temel hak ve özgürlüklerin başlangıcı olarak nitelendirilen 1839 Gülhane Hattı Hümayununun tanıdığı haklar, aslında Avrupa ve Amerika'daki örneklerle kıyaslanamayacak kadar cılız ve gerçek güvencelerden yoksun bir yapıdadır. Can ve mal güvenliği, şeref ve haysiyetin korunması, kişi güvenliği ile ilgili esaslar, din ayrımı gözetilmeksizin bu hakların bütün Osmanlı uyruklarına eşit olarak

tanınması. Osmanlı imparatorluğunun yurttaşlıkla ilgili düzenlemelerin ardında yatan niyet, Osmanlılık akımı etrafında, Osmanlı Devletinin kurtarılması, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayanları hangi soydan, hangi dinden olursa olsun, kaynaştıracak bir Osmanlı ulusu yaratmaktır.

1839 Gülhane hattını izleyen 1856 ıslahat Fermanının ağırlık noktası Müslüman ve Hıristiyan uyruklar arasındaki eşitliktir. Bunun yanı sıra, bazı kişi haklarını da güvence altına almak ister. Başta, Gülhane hattının ilan ettiği, can, mel ve namusunun korunma ilkesi bir kez daha belirtilir. Ayrıca eziyet, işkence ve her türlü bedensel ceza kesinlikle yasaklanır. Din ve eğitim özgürlüğü kabul edilir. Bütün bunların yanı sıra daha önemli olanı, 1856 ıslahat fermanının doğrudan doğruya batılı devletlerin baskısı altında yapılmış olmasıdır.

Tanzimat fermanlarının ortak niteliği, hükümdarın bireylere bağışladığı belirli hakların, herhangi bir özgürlük kavramıyla ilişkisinin bulunmamasıdır. 18. y.y. Avrupa'sının liberal ve demokratik düşünceleri, Osmanlı da, 19. y.y.' in ikinci yarısından başlayarak, batı kültürü ile temasa geçen aydınlarca yayılmaya başlayacaklardır. Bu aydınların belirli ve köklü bir ortak siyasal öğretisi olmamakla birlikte hepsinde batılı örneğe uygun bir meşruti rejim istemektedirler. Osmanlı da artık halk egemenliğinden insanın devlet karşısında birtakım hakları olduğundan ve bu hakların hukuksal güvencelerle donatılması gereğinden bahsediliyordu. Tüm bu amaçlar çerçevesinde de 1876 Kanuni esasi, Osmanlı'nın ilk anayasası yapılır. Kamu özgürlükleri, yurttaş hakları, anayasada geniş bir liste halinde yer alırken bu hakların herhangi bir güvenceye bağlanışlığı yoktu. Kanuni esaside padişaha anayasanın tanıdığı bütün hak ve

özgürlükleri askıya alma yetkisi verilmişti. Anayasayı izleyen dönemde 2. Meşrutiyet ilan edilir ve 1876 anayasasında ister istemez değişikliklere gidilir. Bu değişiklikler, genel olarak, hükümdarlarının yetkilerinin sınırlanması, buna karşılık parlamentonun yetkilerinin genişletilmesi yönünde olur. Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde gelişen anayasal ve yasal düzenlemelerle desteklenen yenileşme hareketleri, Cumhuriyetin ilk yıllarında devrimleri gerçekleştirecek ve ülkeyi baştan inşa edecek kadroların oluşmasını sağlamıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, cumhuriyet bireylere yeni bir kültür aşılama çabasındadır. Amaç Osmanlı'da olduğu gibi, cemaatlerin varlığını sürdürmeleri veya yeni cemaatler oluşturmak değil, bireyleri ortak bir ülke etrafında bir araya toplamaktır. Çünkü yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde esas olan yurttaş-bireylerdir. İnsan hakları, Fransız insan ve yurttaş hakları bildirgesi esas alınarak, güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı, Cumhuriyeti koruyan ve Cumhuriyet ilkeleri üzerinde hareket eden, toplum için çalışmayı esas alan, sorumluluklarla yüklenmiş yurttaştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyetinin ideolojisi, bütün yurttaşları, Türk kimliğinin çatısı altında birleştirmeyi hedeflemektir. Bu dönem, Türk yurttaşı kimliğinin oluşturulduğu dönem olarak kabul edilebilir. Oluşturulan yurttaş kimliği, Türk Ulus- Devletinin sınırları çerçevesinde çizilmekteydi. Türkiye'deki yurttaşlığın 1930'lara kadar Fransız modeline uygun olduğunu ancak takip eden yıllarda Türk dili ve kültürü üzerindeki aratan vurguya bağlı olarak Alman modeline yaklaştığı söylenebilir.

Cumhuriyetin ideal yurttaşı yeni, modern, bilinçli ve sorumlu olmalıydı. Bu tanımlamayla birlikte özel ve kamusal alan birleşmekteydi. Batılı parametreler ve aydınlanma düşüncesiyle birlikte yurttaşlar seküler olmalıydı. Ancak İslam dile getirilmemekle birlikte, Türk milli kimliğinin bir parçası olmayı sürdürüyordu. Güçlü bir devlet geleneğinin içinde biçimlenen devlet-toplum ilişkisinin yapısına bağlı olarak bu yeni yurttaşlık, görev ve zorunluluklar açısından tanımlanmakta, haklar ise bunların yerine getirilmesiyle kazanılmaktaydı. Diğer bir deyişle yurttaşlığın niteliğın özünü görevler oluşturmaktaydı.

Cumhuriyet, okullar ve öğretmenler aracılığıyla iki önemli misyon üstlenmiştir. Bunlardan birincisi, yurttaşları kutsal bir tarihe sahip olduğuna ve bu tarihinde bütün tarih içinde istisnai bir yerde bulunduğuna inandırmaktır. Diğer ise, insanları özgür yargıda bulunabilme yetisine sahip kılmaktır. Aydınlanma düşüncesinden kaynaklanan ve aynı zamanda pozitivizm den beslenen, bilmenin insanı özgür kıldığı ilkesi doğrultusunda, bütün disiplinler bu misyona hizmet eder. Buradaki amaç, insanı, zekasının gücü ile geçmişin güçlerinden kurtarmaktır. Öğretmenler ve okul insan aklının ilerlemesi, bilme ile ahlak duygusunun bağdaştırılmasına olanak sağlar ve böylelikle aydınlanmış yurttaşı yaratmayı amaçlar.

Atatürk 1938'de ölünce yerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi. 1938-1950 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti dışında kaldığı, etkilerini tüm ülkece hissettiği İkinci Dünya savaşıyla karşılaşmış köy enstitüleri, mesleki teknik öğretim yoluyla üretime dönük eğitim çalışmalarını yoğunlaştırmış; topraksız köylüyü topraklandırmak amacıyla toprak yasasını

değiştirmek istemiş, İkinci Dünya savaşı sona erer ermezde çok partili demokratik yaşama geçerek, özgürlükçü, çoğulcu düzeni daha güçlü şekilde gerçekleştirmeye çalışılmıştır.

1938-1950 dönemleri arasında, çok partili hayata geçişe kadar, yeni devletin ideolojisinin yerleştirilmesi amacına yönelik yurttaş oluşturma projesinin devam ettiği görünmektedir. Cumhuriyet döneminin yurttaş anlayışının geçmişle bütün bağlarını koparma arzusu ve Türkiye Cumhuriyeti için çalışmayı görev bilen sorumlu vatandaş anlayışı, Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde olduğu kadar baskın olmasa da devam etmektedir. Çok partili hayata geçişe kadar yurttaşlık kavramı Kemalist seküler, Türk kimliği çerçevesinde diğer alt kimliklerin kendilerini Türk kimliği altında bulduğu bir yurttaşlık anlayışı üzerinde sürdürülmüştür. Bu dönemde yurttaş devlet ilişkisi içinde edilgen, milletin bir üyesi olarak milli idealleri taşıyan, aktaran ve yayan bir birey olarak etken bir yurttaş tipi ortaya konmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan bu yana 15 yıl boyunca tek-parti iktidarı ile yönetilmiş, dönemin koşullarına bağlı olarak hükümete karşı herhangi bir muhalefet oluşmamıştı. Fakat İkinci Dünya savaşı sonrasında totaliter rejimlerin yerlerini demokrasiye bırakmaları, Türkiye dede etkisini göstermiştir. Cumhuriyet yönetimi, Batı tipi toplum yaratma amacının gerçekteşmesi için düzenin demokratikleşmesi yönünde adımlar atar ve Demokrat Parti 1946 da kurulur, 1950 seçimlerini kazanarak iktidara gelir. Demokrat Partinin iktidara gelmesi, Türk yurttaşlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Türk yurttaşı, ilk kez seçim yapabilme özgürlüğünü elde etmiştir.

Çok partili döneme geçiş ile birlikte, Türk yurttaşlığında da köklü değişimler gözlenmiştir. Bu dönemde, Demokrat Partinin politikaları ile orantılı olarak İslam unsurunun, gelenekselin ve yerelin siyasi olarak yeniden düzenlenen ulus ve yurttaş kimlikleri içine eklemlendiğine tanık olunur. Cumhuriyetin kuruluşundan, Çok Partili hayata geçişe kadar İslam unsuru, Türk kimliğinin gerisinde tutulmuştur. Çok partili hayatla birlikte İslam unsurunun yurttaşlık kurumuna eklemlendiğine tanık olmakla birlikte Demokrat Partinin İslam unsuru üzerinden siyaset yapması yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Demokrat partinin bir diğer niteliği ise Batı dünyası ile ekonomik ve siyasal bütünleşmeye kesin bir inanç beslemesiydi. Demokrat parti, batıya bağlılığını ispat edebilmek için Kore ye asker gönderdi. Türkiye ye yüzlerce şehit ve sakata mal oldu. Ama demokrat parti hükümeti bu sayede Türkiye yi NATO'ya sokmayı başardı. 1950 sonrası, Türkiye de kapitalizmin daha hızlı gelişmeye, kırsal bölgelerin kapitalist pazara açılmaya, tarım kesiminden başlayan hızlı kapitalistleşmenin sanayi de etkilemeye doğru gittiği dönemdir. Kapitalizmin gelişmesi, köylülük başta olmak üzere geniş halk kitlelerinin, pazarlama olanaklarının gelişmesine, para ekonomisi içerisine girmelerine, kapitalist pazara açılmalarına, kırlardan kentlere akına yol açmış; toplum, ekonomik bakımdan olduğu kadar sosyal bakımdan da hızlı bir değişim içine girmiştir.

Demokrat Parti iktidarının karşılaştığı sorunların başında Cumhuriyetin en temel ilkesi, laiklik ilkesi gelmektedir. Demokrat parti hükümeti, iktidarda kaldığı süreçte toplumda, Cumhuriyetin kuruluş felsefesine karşıt eylemler içerisinde hareket etmiştir.

Çok geniş bir özgürlükler ve haklar savunucusu olarak ortaya çıkan demokrat parti yönetiminin 1950-1960 arası uygulamaları, Türk devletinin kuruluş yıllarındaki anlayışın tam tersine uygulamaları, ekonomide dışa bağımlı hale gelinmesi, özgürlüklerin kısıtlanması, ordunun siyasetin içine itilmek istenmesi, ülkede yükselen enflasyon ve bütün bunlardan doğan gençlik eylemlerinde kan dökülmesi, ordunun yönetime el koymasına neden olmuştur. Mayıs 1960'ta ordu ülkenin her yerinde yönetime el koymuş, TBMM'yi kapatmıştır.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi yapıldıktan sonra askeri rejim, içlerinde akademisyenlerin ,siyasal partilerin, meslek örgütlerinin de bulunduğu temsilcilerden oluşan bir komisyonla 1961 anayasası hazırlandı. 1961 anayasası yurttaşlık açısından oldukça ayrıntılı sayılabilecek biçimde düzenlenmiştir. 1961 anayasası, 1924 anayasasında olduğu gibi, Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkesin din ayrımı gözetilmeksizin Türk olduğunu belirtmektedir. 1961 anayasası, yurttaşların temel hak ve özgürlüklerini, örgütlenmelerini destekliyordu. Türk yurttaşları, artık, sivil toplum örgütlerine, sendikalara, derneklere rahatça üye olabiliyorlardı. 1961 anayasası, Türk yurttaşlığının dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Bu anayasa, toplumsal, sivil ve katılımcı özellikleri öne çıkaran bir yurttaşlık anlayışını gündeme getirmiştir. 1961 anayasası, Türk yurttaşını liberal bir atmosferle tanıştıırken çağdaş özgürlükleri esas almakta, yurttaşlarının sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşama düzeyi sağlamayı amaç edinen özellikler taşımaktaydı. Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleri ile bağdaşmayacak surette sınırlayan, ekonomik ve sosyal bütün engelleri kaldırmakta, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlayacağını vurgulayarak, yurttaşın sosyal devlet anlayışı

çerçevesinde korunacağını belirtmekteydi. 1961 anayasası, çağının yurttaş haklarının hemen hepsini kapsayan geniş bir haklar manzumesidir. Bu haklar, belirtilmekle yetinilmemiş ayrıntılı maddelerle takviye edilmiştir. Başta sendika, grev ve toplu sözleşme hakları olmak üzere, sosyal hakların geniş yer aldığı, siyasal partilere temel hak ve özgürlüklerin yanında siyasal yaşamın vazgeçilmez unsurları olarak anayasal bir işlev ve kurumsal güvence tanınması bu anayasa ile sağlanmıştır. 1961 anayasası, yurttaşların sosyal, siyasal ve ekonomik haklarının güvence altına alan hukuk devleti ilkelerine dayalı bir anayasa olması açısından Türk yurttaşlığı açısından büyük önem taşır.

1961 anayasasının getirdiği özgürlükçü anlayışa karşın Türkiye de ideolojik çatışmalar ve kutuplaşmalar yaşanmaya başladı. Ülkedeki sol hareket, sağcı ideolojilerce komünizm tehdidi ve ülkenin bölünmekte olduğu savı ile çatışmalar hız kazandı. Tüm bu çatışma ve gerginliklerin sonunda Milli Güvenlik Kurulu 12 Mart 1971 Muhtırasını yayınladı. Bu bir darbe olmamakla birlikte güçlü bir uyarı niteliğini taşıyordu. 12 Muhtırası ile 1961 anayasası ile sağlanan yurttaşların temel hak ve özgürlükleri yine yurttaşların demokratik hayata geçebilmeleri amacıyla askıya alınmıştır. 1961 anayasasının getirmiş olduğu gençlik örgütleri kapatılmış, sendikaları tüm toplantı ve seminerleri yasaklanmıştır. 1961 anayasasının getirdiği bütün özgürlükler, hükümet dışı organizasyonlar, siyasal partilere katılım, derneklere üyelikler devletin bütünlüğü, ulusu, Cumhuriyeti, ulusal güvenliği ve kamu düzenini koruyabilmek için engellenmiştir. Türk yurttaşına getirilen bütün bu kısıtlamaların Türk yurttaşının bir daha kargaşa ve kaos ortamına sürüklenmemesi amacı taşıdığı iddiasıydı.

12 Mart Muhtırasından sonra Türkiye'nin siyasal durumu, sağ-sol çatışmalarının kutuplaşmaların içindeydi. Şiddet eylemleri ve cinayetler tam bir iç savaş ortamını yansıtıyordu. 12 Mart Muhtırasından, 1980 Askeri darbesine gelene kadar hükümetler, bu kitlesel çalışmalar karşısında hiçbir şey yapamaz hale gelmişlerdi. Bütün bu olumsuz durumlar ve Ülkenin içinde bulunduğu ortam 12 Eylül 1980 Darbesini yapılmasını sağladı. Türk yurttaşlığı, 1961 Anayasası ile sağladığı kazanımları kaybederken, ülkede yaşanan kaos ortamının son bulması sağlanmış oldu.

1980 Askeri darbesi sonunda döneme damgasını vuracak Turgut Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirildi. Turgut Özal kurduğu partisiyle Türkiye'nin batıyla bütünleşmesini dışa açılma önem vermiş atılımları gerçekleştirmiştir. 12 Eylül Harekatını gerçekleştirenler Ülkeyi 12 Eylül Öncesine getiren koşulların 1961 anayasasının ruhundan ve uygulamasından kaynaklandığı görüşündeydiler. Bu nedenle de yeni anayasa ve öteki yasalar, 1961 anayasasını kurduğu mekanizmaları yeniden düzenlemeye yönelikti. Bir yandan seçim yasasına yüzde on oranında barajlar konurken öte yandan hükümetin yetkileri de artırılmıştı. Böylece, siyasal iktidarın hem parlamentoda, hem de hükümette güçlü kılınması amaçlanmıştı. Güçlü hükümetler kurulursa, bir daha Türkiye de demokrasinin bu tür durumlarla karşılaşmayacağı düşünülüyordu. 1982 anayasası tüm bu görüşlerle hazırlandı. 1982 anayasasının 66. maddesi, 1961 anayasasının 54. maddesi esas anlamını etkilemeyen bir sözcük dışında aynen yinelemiştir. 1982 anayasasının metnini aynen alınan Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağı olan herkes Türk'tür hükmüne devam edilmiştir. Yapılan yasal düzenlemelerle birlikte gerçekleştirilen anayasa değişiklikleri, 1961 anayasası ile getirilen mekanizmaları sınırlamıştır. Yurttaşların sivil toplum örgütleri kurma, siyaset yapma

yasağı getirilmiştir. 1982 anayasası ile yurttaş haklarının karşısında devlet daha güçlü kılınmıştır. Tüm bu sonuçlar, dernekler, odalar, sendikalar, üniversiteler gibi hükümet-dışı kuruluşları merkezi otoritelerin denetimine alınmaları oldu.

1980 Askeri müdahalesini izleyen dönem ve yeni anayasa çerçevesinde yurttaşların temel hak ve özgürlükleri, gene yurttaşların refahı ve mutluluğu için kısıtlanma yoluna gidilmiştir. 1982 Anayasasında Atatürkçü yurttaş anlayışının devam ettiği görülmektedir. 1982 Anayasası, yurttaşlık açısından, 1961 Anayasası ile kıyaslandığında; 1961 Anayasasının, yurttaş esas alan bir yapıdayken, 1982 Anayasası ise dönemin koşullarına bağlı olarak devleti esas almaktadır.

1990'lı yıllar, toplumsal ilişkileri her alanında yaşanan, toplumsal yaşamın içinde köklü değişim ve dönüşümlere sahne olmuştur. 1990'lı yıllar yurttaşlık açısından Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in anayasal yurttaşlık ile her yurttaşın hak ve ödevler açısından din, dil, ırk ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin eşit olduğunun vurgulanması Türkiye de yurttaşlık kurumu açısından önem taşımaktadır. Bu yöndeki yurttaşlık anlayışı Türk yurttaşlarının Ulus-Devletten aldıkları başak kimlik çerçevesinde, siyasal hak ve özgürlüklerin güvenceye alınmasının yanı sıra, yasalara uymaları, Ülke bütünlüğüne sadık kalmaları ve onların etnik – kültürel alt kimliklerinin de tanınması ve korunması anlayışı taşımaktadır.

1990'lar sonrası büyük bir ivme kazanan Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri Türk yurttaş üzerinde köklü değişimler ve dönüşümler sağlamıştır. Bu çerçevede mevcut mevzuat değiştirilerek, insan haklarının iyileştirilmesi, ifade ve basın özgürlüğünün

genişletilmesi, dernekleşme, toplantı ve gösteri özgürlüklerinin güçlendirilmesi, kadın-erkek eşitliğinin iyileştirilmesi alanlarında iyileştirmeler kaydedilmiştir. Yapılan düzenlemeler, Türk yurttaşının bireysel hak ve özgürlükleri, yasal düzeyde Avrupa Birliği yurttaşı düzeyine çıkarılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar yurttaşlık kurumunda değişimler yaşanmakla birlikte, bu değişimlerin tepe noktası Avrupa Birliğinde gerçekleşen reformlardır demek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte, Türk yurttaşlığı sivil ve katılımcı özelliklerini öne çıkaran, yurttaşı ve onun temel hak ve özgürlüklerini esas alan özellikler içermektedir.

Türkiye de, tebaalıktan yurttaşlığa geçiş uzun soluklu bir süreçtir. Batı Ülkelerinde anayasacılık akımları, temel hak ve özgürlükler, 300 yılı aşkın bir süreç içerisinde gelişirken Türkiye de çok daha kısa bir zaman dilimi içerisinde tebaalıktan yurttaşlığa geçişin gerçekleşmesi hiçte kolay değildir. Laik Cumhuriyet' in kurucuları, gelenekçi ümmetten modern bir ulusa dönüştürmek istedikleri Türkiye de halkın tebaalıktan yurttaşlığa geçişin ilk adımlarını atmışlardır.

Türkiye de sosyo-politik yapı ile yurttaşlık arasında çok sıkı ilişkiler vardır. Türkiye de siyasal ve politik anlayış, yurttaşlık kurumunu etkilemekte ve bunun sonucunda siyasal anlayış yurttaş ve yurttaşlık kurumunu çoğu zaman belirleyebilmektedir.

Tarihsel dönemlerde yurttaşlık anlayışındaki farklılıkların temelinde de bu algılayış biçimi yattığı varsayılabilir. Çünkü Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinden itibaren Batılılaşma anlayışı çerçevesinde, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde ve onu izleyen dönemlerde yurttaşlık sosyo-politik yapıya bağlı bir şekilde değişmeler ve dönüşümler

geçirmiştir. Türkiye de oluşan bunalımlar ve çatışmalar neticesinde siyaset kurumunun işleyişindeki aksaklıklar, siyasetçilerin tutumları ve toplumun yanlış yönlendirilmesi sonucunda silahlı kuvvetlerin askeri darbeleri ile yurttaşların tüm kazanımları bir anda yok edilmiştir. Türkiye de toplumsal, ekonomik, siyasal koşullar kötüleşmeye başladığı an, toplum, silahlı kuvvetlerin bu koşulları iyileştireceğine inanmıştır. Türkiye de devlet yurttaşlık kurumunu oluşması, şekillenmesi üzerinde oldukça etkilidir. Değişen siyasal iktidarlar ve anlayışlar, Türk yurttaşının özelliklerinin belirlenmesini sağlamıştır. Türkiye de güçlü devlet ve güçlü yönetim geleneğinin, yurttaşlık üzerinde etkisi olduğu açıktır. Önemli olan ise, bu ilişkinin demokratik kültürün yaygınlaşmasıyla dengelenmesidir, tarafların birbirinin yerine almaları değil.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki yurttaşın belirleyici ögesinin devlet eksenli olduğunu belirttikten sonra şu soruyu sormamız gerekebilir : daha demokratik ve yurttaş haklarının daha geniş olduğu anlayışının önünde sadece yönetim zihniyeti mi gelmektedir? Türkiye de kendiliğinden doğmuş, büyük ölçüde kendi kendine yeterli her biri farklı çıkarları savunan, devletten bağımsız ancak ortak değerlere ve hukuksal bir düzene bağlı gönüllü toplumsal örgütlenmelerin oluşturduğu ve devletle özel alan arasında bir köprü işlevi gören sivil toplum örgütlerinin yurttaşlık kurumu ve Türk yurttaşı üzerinde hangi yönde etkisi olduğu araştırılmalıdır. Demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan siyasal partilerin Türkiye de yurttaşlık anlayışının gelişmesinde etkileri yadsınamaz. Fakat gelişmiş batı Ülkelerin de siyasal partilere, sendikalara, sivil toplum örgütlerine, yurttaş girişimlerine ilgi fazladır. Türkiye de yurttaşlık bilincinin tabandan gelişmesinde ve ilerlemesinde siyasal partilerin rolünün Türk yurttaşını hangi yönde etkileyeceği araştırılmalıdır.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Samet (1972) Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri, İstanbul: Baha Matbaası
- Akar, Rıdvan (1992) Varlık Vergisi, İstanbul: Belge Yayınları
- Akdağ, Mustafa (1963) Celali İsyancıları, Ankara: DTCF Yayınları
- Akdağ, Mustafa (1974) Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1, İstanbul: Cem Yayınevi
- Akyüz, Hüseyin (1992) Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma, İstanbul: MEB Yayınları
- Althusser, Louis (1991) İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları (Çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık), İstanbul: İletişim Yayınları
- Altuğ, Kurtul (1972) "12 Mart ve Nihat Evrim Olayı", 7 Gün, Sayı:3
- Aristoteles (2000) Politika (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Remzi Kitap Evi
- Aşatoviç, Yuriy Petrasyon (1974) Jön-Türkler (Çev. Mazlum Beylan; Ayşe Hacıhasanoğlu), Ankara Bilgi Yayınevi
- Atatürk Araştırma Merkezi, (1991), Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara
- Avcıoğlu, Doğan (1969) 31 Mart'ta Yabancı Parmağı, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Aybay, Rona (1995) Yurttaşlık Hukuku, İstanbul: Albay Yayıncılık
- Aybay, Rona (1998) "Tebaa-i Osmani'den T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?" 75.Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru (Derl): Artun Ünsal, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Aybay, Rona. (1998) "Teba-i Osmaniden TC Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?" 75.Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru (Derl): Ünsal, A., İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Aydemir, Şevket Süreyya (1968) İnkılâp ve Kadro, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Aydemir, Şevket Süreyya (1969) Menderesin Dramı, İstanbul: Remzi Kitapevi

Aydemir, Şevket Süreyya (1970) Enver Paşa 1. İstanbul: Remzi Yayınevi

Barber, Benjamin (1995) Güçlü Demokrasi, (Çev. Mehmet Beşikçi), İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Berkes, Niyazi (1973) Türkiye’de Çağdaşlaşma, Ankara: Bilgi Yayınevi

Beyaz Kitap, (1973) Türkiye Gerçekleri ve Terörizm, Ankara, Ahmet İhsan Matbaası

Bilgin, Nuri (1995) Kolektif Kimlik, İstanbul: Sistem Yayıncılık

Bone, Dominique (1998) Fransız Eğitim Sisteminde Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi Tasarımı ve Bu Tasarımın Yurttaşın Oluşumuna Katkısı (Yay.Haz:Turhan Ilgaz, Çev: Hülya Tufan) Dersimiz Yurttaşlık, İstanbul: Kesit Yayıncılık

Bookchin, Muvray (1999) Kentsiz Kentleşme – Yurttaşlığın Yükselişi ve Çöküşü (Çev. Burak Özyalçın), İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Bora, Tanıl (1999) Türk Sağının Üç Hali, İstanbul: Birikim Yayınları

Bouneau, Jacques, (1998) Fransada Devrim Döneminde Yurttaşlar ve Yurttaşlık (Çev. Yeşim Küev)

Bozkurt, Mahmut Esat (1995) Atatürk İhtilali, İstanbul: Kaynak Yayınları

Bozkurt, Mahmut Esat. (1995) Atatürk İhtilali, İstanbul: Kaynak Yayınları

Brubaker, Rogers, W, (1992) Citizenship and nationhood in France and Germany, London: Harward University Press

Bulaç, Ali (1993) “Modern Devletin Totaliter ve Ulus Niteliği”, Bilgi ve Hikmet, Sayı3

Burns, Edward (1984) Çağdaş Siyasal Düşünceler 1850-1950, (Çev. Aladdin Şenel), Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık

Calasessen, Henri ve Skalnik, Peter (1993) Erken Devlet (Çev: Aleddin Şenel), Ankara: İmge Kitap Evi

Cem İsmail (1970) Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul: Cem Yayınevi

Ceyhun, Ozan ve Leloğlu, Duygu (2000) Avrupa Birliği Yolunda Türkiye İçin Brüksel El Kitabı, İstanbul: Aksoy Yayıncılık

Cumhuriyet, 19 Ağustos 1952

Cumhuriyet, 17 Şubat 1952

olaşan, Emin (1983) 24 Ocak, Bir Dönemin Perde Arkası, İstanbul: Milliyet Yayınları

Davison, Roderik (1968) Turkey, New Jersey: Prentice, Hall

Demir, Fevzi ve Karatepe Şkr (1989) Anayasa Hukukuna Giriş, İstanbul: Evrim Basım Yayın Dağıtım

Dentreves, Passerin, (1993) Hannahn Arndt ve Yurtaşlık Kavramı (ev. Ertuğrul Başer) Birikim, Sayı 55

Divitçioğlu, Sencer (1971) Asya retim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, İstanbul: Kz Yayınları

Doehring, Karl (2002) Genel Devlet Kuramı (ev. Ahmet Mumcu) İstanbul: İnkilap Yayınları

Dönmezer, Sulhi (1999) Toplum Bilim, İstanbul: Beta Basım – Yayın

Duman Banu, Dede Zeynep ve Eryrekli Akın (2003) “Avrupa Konseyi ve Demokratik Yurtaşlık Eğitimi” *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi*, Ocak, 2003, sayı: 35

Engels, Friedrich (1992) Ailenin zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni, (ev: Kenan SOMEL), Ankara: Sol Yayınları

Ergil, Doğu (1984) Toplum ve İnsan, Ankara: Turhan Kitabevi

Ergil, Doğu (1984) Toplum ve İnsan, Ankara: Turhan Kitabevi

Ergil, Doğu (1990) Atatürkçü Toplum ve Siyaset Felsefesi Açısından Laiklik, Ankara: Turhan Kitabevi

- Eroğul, Cem (1998) Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, Ankara: İmge Kitap Evi
- Erol, Nuran (1997) “Yurttaşlık ve Demokrasi: Çoğulcu Bir Yurttaşlık Kavramına Doğru”
(Yay. Haz: Nuri Bilgin) Cumhuriyet , Demokrasi ve Kimlik, İstanbul: Bağlam Yayınları
- Feroz, Ahmad (1996) Demokrasi Sürecinde Türkiye, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul: Hil Yayınevi
- Fincancı , Yurdakul (1991) “Sivil Toplum-Askeri Devlet- Sivil Devlet” (Yay.Haz: Yurdakul Fincancı, Sivil Toplum, İstanbul: Tüses Vakfı
- Foucault, Michel (2002) “Aydınlanma Nedir Üstüne” (Çev:Pelin Alioğlu) İstanbul, Felsefe-Logos, Sayı 17-18
- Gisddens, Anthony (2000) Üçüncü Yol (Çev. Mehmet Özalp), İstanbul
- Göle, Nilüfer (1998) Mühendisler ve İdeoloji, İstanbul: Metis Yayınları
- Gözübüyük, Şeref (2002) Anayasa Hukuku, Ankara: Turhan Kitabevi
- Gündüz, Mustafa ve Gündüz, Ferhan (2002) Yurttaşlık Bilinci, Ankara: Anı Yayıncılık
- Güven , Sami (2001) Sosyal Politikanın Temelleri , Bursa: Ezgi Kitap Evi
- Habermas, Jurgen (1999) Öteki Olmak, Öteki İle Yaşamak (Çev. İknur Aka), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Hall, John ve Ikembery, John (2000) Devlet, (Çev: Yeşeren Olgu, Ali Beygi ve Murat Şipal) Ankara: Doruk Yayınları
- Hampson, Norman (1991) Aydınlanma Çağı (Çev. Jale Parla), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları
- Heper, Metin (1974) Bürokratik Yönetim Geleneği, Ankara: ODTÜ Yayınları Atatürk'ün, Tamim, Telgraf ve Beyannameleri; Atatürk Araştırma Merkezi; Ankara, 1997

Hephan, Saran (1975) Üniversite Gençliği, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi Yayınları

[Http://www.abig.org.tr](http://www.abig.org.tr)

İğdemir, Uluğ (1986) Sivas Kongresi Tutanakları, Ankara : Türk Tarih Kurumu

İnan, Afet (1969) Medeni Bilgiler ve Mustafa kemal Atatürk'ün El Yazıları, Ankara: Türk

Tarih Kurumu

Joseph, Fıçter (1996) Sosyoloji Nedir? (Çev. Nilgün Çelebi) Ankara: Atilla Kitap Evi

Kadıoğlu, Ayşe (1998) "Milletini Arayan Devlet. Türk Milliyetçiliğinin Açmazları"

75.Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru (Derl): Ünsal, A., İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları

Kansu, Mahzar (1986) Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, Ankara: Türk

Tarih Kurumu

Kant, İmmanuel (1984) Aydınlanma Sorusuna Yanıt , Seçilmiş Yazılar, (Derleyen ve Çev.

Nejat Bozkurt), İstanbul: Remzi Kitap Evi

Kapani, Munci (2000) Politika Bilimine Giriş, Ankara: Bilgi Yayınevi

Karal, Enver Ziya (1970) Osmanlı Tarihi, Cilt V., Ankara Türk Tarih Kurumu

Kaya, Ayhan (2000) Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük, Ankara: Gündoğan

Yayınları

Keyman, Fuat ve İçduygu, Ahmet. (1998) "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu:

Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı" *75.Yılda Tebaadan Yurttaş Doğru*

(Derl): Ünsal, A., İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları

Kızılcılık, Sezgin (2001) Küreselleşme ve Sosyal Bilimler, Ankara: Anı Yayınları

Kili, Suna (1980) Osmanlı ve Türk Anayasaları, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları

Kili, Suna (2001) Türk Devrim Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Kongar, Emre (1999) 21. Yüzyılda Türkiye, İstanbul: Remzi Kitabevi

Kymlicka, Will (1998) Çok Kültürlü Yurttaşlık, (Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Leca, Jean(1996) "Yurttaşlık Üzerine Sorular" (Çev. Güral Koca) Birikim, Sayı 55

Lenin, Viladamir (1995) Devlet ve Devrim (Çev. S.Kaya ve İ.Yarkın) Ankara: İnter Yayınları

Mardin, Şerif (1962) Türkiye'de İktisadî Düşüncenin Gelişmesi, 1838-1918, Ankara Siyasi Bilgi Fakültesi Yayınları.

Mardin, Şerif (2000) "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme, (Der. E. Kalaycıoğlu - A. Y. Sarıbay), İstanbul: Alfa Basım Yayım

Marshal, T.H. Bottomore, T. (2000) Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, Çev: Ahmet KAYA, İstanbul Gündoğan Yayınları

Marshall, Gordon (1999) Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. Osman Akınhay – Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları

Mayring, Philipp (2000) Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş, (Adnan Gümüş- Sezai Durgun), Adana: Baki Kitabevi

Marx, Karl (1990) Louis Vonaparte'in 18 Rumaire'i (Çev: Sevim Belli) Ankara: Sol Yayınları

Marx, Karl (1997) Hegelin Hukuk Felsefesi Eleştirisi (Çev: Kenan Somel), Ankara: Sol Yayınları

Marx, Karl ve Engels, Friedrich (1992) Alman İdeolojisi (Çev. Sevim Belli), Ankara: Sol Yayınları

Mouffe, Ghentana (1993) "Demokratik Yurttaşlık ve Siyasi Toplum" (Çev. Koray Çalışkan) Birikim, Sayı 55

Mumcu Ahmet (1972) Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi, Ankara: AÜHF Yayınları

Mumcu Uğur (1975) Suçlular ve Güçlüler, İstanbul: Tekin Yayınevi

Nutuk (Söylev), 1980, Örgün Yayınları, İstanbul

Oppenheimer, Franz (1997) Devlet (Çev: Alaeddin Şanel ve Yavuz Sabuncu) İstanbul:

Engin Yayıncılık

Ozankaya, Özer (1979) Toplum Bilimine Giriş Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal

Bilimler Fakültesi Yayınları

Ozankaya, Özer (1995) Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Cem Yayınevi

Öğün, Süleyman Seyfi (2003) "Türk Milliyetçiliğinde Hakim Millet Kodunun Dönüşümü,

Millet, Milliyetçilik, Milli Kimlik ve Devlet Seçme Yazıları", (Der) Mustafa Çalık,

Türkiye Günlüğü Dergisi Sayı:75

Öymen , Onur (2000) Geleceği Yakalamak, İstanbul: Remzi Kitap Evi

Özbudun, Ergun (1998) "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin Resmi Belgelerinde Yurttaşlık

ve Kimlik Sorunu", 75. Yılda Tebaadan Yurttaşa Doğru (Der) Artun Ünsal,

İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları

Patricae, Vermeren (1999) "Felsefi Bir Kişilik Olarak Yurttaş" (Yayına Haz. İonna

Kuçuradi ve Bülent Peker) Türkiye'de ve Dünya'da İnsan Hakları, Ankara:

Meteksan

Pierson, Christopher (2000) Modern Devlet, (Çev. Dilek Hattatoğlu), İstanbul: Çivi

Yazıları

Rousseau, Jean Jacques, (1996) Toplum Sözleşmesi (Çev. Alpagul Erenulu), Ankara:

Öteki Yayınevi

Sapan, Özcan (2003) "Avrupa İmgesi vatandaşlık ve İnsan Hakları" *Humanite Dergisi*,

Mart 2003

Schnapper, Dominique (1998) "Yurttaşlık Cemaati" (Yay.Haz:Turhan Ilgaz, Çev: Birkan

Işın) Dersimiz Yurttaşlık, İstanbul, Kesit Yayıncılık

Sencer, Muammer (1971) Toprak Ağalığının Kökeni, İstanbul: Kız Yayınları

Sencer, Oya (1969) Türkiye'de İşçi Sınıfı, İstanbul: Habara Kitap Evi

Smith, Adam (1985) Ulusların Zenginliği (Çev. Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), İstanbul:

Alan Yayıncılık

Stefanos, Yerasimos (1975) Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul: Gözlem Yayınları

T.C. Resmi Gazetesi, 28.04.1960 No:10491

Taner, Timur (2003) "Türkiye'de Kimlik, Politika ve Gerçeklik: Tarihi Bir Panorama", 75.

Yıldı Tebaadan Yurttaşa Doğru (Der Artun Ünsal), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları

Tanilli, Server (1993) Devlet ve Demokrasi, İstanbul: Cem Yayınevi

Tanilli, Server (1993) Devlet ve Demokrasi, İstanbul: Cem Yayınevi

Tanör, Bülent (1999) Kurtuluş Üzerine 10 Konferans, Türkiye 1918-1923 İstanbul: Der

Yayıncılık

Tanör, Bülent (2000) Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980) İstanbul: Yapı

Kredi Yayınları

Tanör, Bülent (2003) Kurtuluş, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları

Tanyol, Cahit (1970) Sosyolojik Açından, Din, Ahlak, Laiklik ve Politika Üzerine

Diyaloglar, İstanbul: İstanbul Yayınevi

Tilly, Charles (2001) Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu (Çev: Kudret

Emiroğlu) Ankara: İmge Kitabevi

Toker, Metin (1971) Solda ve Sağda Vuruşanlar, Ankara: Akis Yayınları

- Toker, Metin (1971) Türkiye'nin Üzerinde 1945 Kabusu, Ankara: Akis Yayınları
- Topuz, Hıfzı(1973) 100 Soruda Türk Basın Tarihi, İstanbul: Gerçek Yayınevi
- Touraine, Alain, (1994) Modernliğin Eleştirisi (Çev. Hülya Tufan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Tunçay, Mete (1986) Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi -2, Ankara: Teori Yayınları
- Turan, İlder (1973) Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde Öğrenci Siyasal Faaliyeti, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Meenvası
- Urry, John (2001) "Küreselleşme Ve Vatandaşlık" (Çev:D.Haner) Türkiye Günlüğü Sayı 64
- Ünsal, Artun (1998) "Yurttaşlık Zor Zanaat", 75. Yılda Tebaadan Yurttaşa Doğru (Der. Artun Ünsal) İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Üstel, Fusun (1997) "Devlet-Sivil Toplum-Kamusal Alan ve Yurttaşlık", Birikim Dergisi, Ocak-Şubat
- Üstel, Füsun (1999) Yurttaşlık ve Demokrasi, Ankara: Dost Kitabevi
- Withol de Wenden, C (1996) "Ulus ve Yurttaşlık", Uluslar ve Milliyetçilikler (Der) Jean Leca, İstanbul Metis Yayınları
- Yetkin, Çetin (1983) Türkiye'de Tek Parti Yönetimi, İstanbul: Altın Kitaplar.
- Yerasimos, Stefanos (1975) Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul: Gözlem Yayınları
- Yıldırım, Ali ve Şimşek Hasan (1999) Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Seçkin Yayınevi.